

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

KULA JANKOVIĆA

Spomenik kulture – pokretač održivog razvoja Ravnih kotara
Zbornik radova

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
MARIJETA RAJKOVIĆ IVETA
TIHANA RUBIĆ

KULA JANKOVIĆA

SPOMENIK KULTURE – POKRETAČ ODRŽIVOG RAZVOJA RAVNIH KOTARA

Baština, interkulturalizam i revitalizacija

Zbornik radova

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 9

Nakladnici

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d. o. o., Zagreb

Za nakladnike

prof. dr. sc. Damir Boras
Igor Ranić

Urednici

prof. dr. sc. Drago Roksandić
dr. sc. Marijeta Rajković Iveta
dr. sc. Tihana Rubić

Recenzenti

prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Milana Černelić

Europska unija

Projekt je implemen-
tiran od strane
Sveučilišta u Zagrebu

Ulaganje
u budućnost

*Desničini
susreti*

Ova publikacija realizirana je kao projektni zadatak u projektu "Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara" u suradnji s Odsjekom za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Fotografija na naslovnici

Kula Stojana Jankovića – pogled iz zraka, 2012. (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2014., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada

ISBN 978-953-175-519-1 (Filozofski fakultet)

ISBN 978-953-7782-36-8 (Plejada)

KULA JANKOVIĆA
SPOMENIK KULTURE –
POKRETAČ ODRŽIVOG
RAZVOJA RAVNIH KOTARA

Baština, interkulturalizam i revitalizacija

Zbornik radova

Uredili

prof. dr. sc. Drago Roksandić

dr. sc. Marijeta Rajković Iveta

dr. sc. Tihana Rubić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Plejada

Zagreb, 2014.

Sadržaj

Drago Roksandić – Marijeta Rajković Iveta – Tihana Rubić Regionalna baština u europskoj perspektivi. Umjesto predgovora.	7
I. BAŠTINA, REVITALIZACIJA, ODRŽIVI RAZVOJ	9
Tihana Rubić Život u Kuli: predajni (narativni) elementi obiteljskih identifikacija, sjećanja i iskustava vezanih uz Kulu Stojana Jankovića u Islamu Grčkom.	11
Danijela Birt Katić – Milana Černelić Obitelj i migracije: primjeri obiteljskog života u drugoj polovini 20. stoljeća u Kruševu	21
Jadranka Grbić Jakopović U životu i u smrti: tradicija, konvencija i arhetipovi ljudske egzistencije	35
Mario Katić Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom – <i>mirila</i> dalmatinskog zaobalja	43
Marina Jurjević Kulturna baština obrovačkog kraja	53
Marin Ćurković Pregled povijesti razvoja grada Benkovca	63
Marijeta Rajković Iveta Mogućnosti korištenja tradicijske kulture u ruralnom turizmu i održivom razvoju Ravnih kotara.	71
Miloš Matić Preduzetnička upotreba kulturnih resursa i mogućnosti primene u održivom ruralnom razvoju	81
Vesna Marjanović O istraživanju tradicionalne narodne kulture, identitetu i međusobnim odnosima kod stanovništva u multikulturnim sredinama krajem 20. i na početku 21. veka.	89
II. INTERKULTURNO I TRANSKULTURNO “DEKODIRANJE” I IDENTIFIKACIJA REVITALIZACIJSKIH POTENCIJALA RAVNIH KOTARA	99
Drago Roksandić Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive.	101

Ivan Basić

Kula Stojana Jankovića: istraživački pristupi i neke determinante u formiranju projektnih koncepata 121

Alan Braun

Međunarodni sveučilišni centar u Kuli Stojana Jankovića, Islam Grčki: prošlost, sadašnjost i budućnost obnove i prenamjene sjevernog krila sklopa kule . . . 133

Komentari na tekstove Ivana Basića i Alana Brauna:

Uroš Desnica 138

Darko Babić 139

Marina Jurjević 142

Marijeta Rajković Iveta 144

Tomislav Šola

How to use cultural heritage for reconciliation 147

O autorima 157

O Kuli Jankovića u Kuli Jankovića: radionička fotodokumentacija 163

Imensko kazalo 171

REGIONALNA BAŠTINA U EUROPSKOM KONTEKSTU

Umjesto predgovora

Drago Roksandić, Marijeta Rajković Iveta i Tihana Rubić

Tekstovi koje objelodanjujemo u ovom zborniku izvorno su nastali kao produkti sudjelovanja njihovih autora u različitim aktivnostima projekta *Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara* (*Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region*). Riječ je o projektu koji je na temelju aplikacije Sveučilišta u Zagrebu odobrila Europska komisija iz sredstava svojega programa “Preparatory actions for preserving and restoring cultural heritage in conflict areas in the Western Balkans for the year 2010”. Projekt je postao moguć nakon višegodišnjih uspješno realiziranih inicijativa u vezi s obnovom i revitalizacijom Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom u suradnji s njezinim vlasnicima, potomcima književnika Vladana Desnice, od 2005. do 2011. godine. Ove su inicijative redovito poticane s Filozofskog fakulteta u Zagrebu (Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti itd.), a napose u vezi s *Desničnim susretima. Programom društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja*, posvećenih književniku Vladanu Desnici, baštiniku Kule. U tom razdoblju važna je bila i uloga Centra za mirovne studije. Stekli su se uvjeti za zahtjevnije povezivanje niza sveučilišnih, drugih hrvatskih i inozemnih partnera iz više zemalja u spomenutom projektu, koji je imao dva međuovisna težišta: revitalizacija Kule i održivi razvoj Ravnih kotara.¹ Odobravanje značajnih financijskih sredstava projektu *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive* iz sredstava Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu 2012./2013. godine učinilo je europski sveučilišni projekt još više fokusiranim na probleme osnivanja Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli kao specifičnog “pokretača razvoja” i Kule i Ravnih kotara, ali i Sveučilišta u Zagrebu.²

U završnoj fazi rada na Projektu, u svibnju i početkom lipnja 2014. godine, na području Ravnih kotara tako su održane tri aktivnosti/radionice koje su rezultirale i objavom ovoga zbornika, a koje su tematizirale pitanja tradicijske kulture, njezine revitalizacije i korištenja u suvremenosti, turističkih i kulturnih resursa i potencijala ovog područja, izazova suprotstavljenih predodžbi o kulturnoj baštini i sl. Riječ je o radionicama: A 3. 4. *Workshop “Traditional culture of Ravni kotari region”* (“Tradicijska kultura Ravnih kotara”),

¹ Programski voditelj projekta je prof. dr. sc. Drago Roksandić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a poslovni voditelji dr. sc. Hrvoje Mataković i u završnoj fazi dr. sc. Miroslav Rajter sa Sveučilišta u Zagrebu. Poslove *project menagera* radili su Matija Polančec, Viktorija Kunštek i u završnoj fazi Andrijana Jurić. O obavljenim poslovima u ovom projektu, koji završava s radom u srpnju 2014. godine, zainteresirani čitatelj može se obavijestiti na projektnoj internetskoj stranici <http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/kula-jankovica/>.

² Voditelj projekta bio je prof. dr. sc. Drago Roksandić, a voditelji radionica prof. dr. sc. Tomislav Šola, odnosno dr. sc. Darko Babić (Filozofski fakultet), prof. dr. sc. Branka Aničić (Agronomski fakultet), pred. mr. sc. Alan Braun (Arhitektonski fakultet) i prof. dr. sc. Boško Pribičević (Geodetski fakultet). Rezultati projekta dostupni su također na <http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/kula-jankovica/>.

A 1. 2. *Workshop with themes of intercultural and transcultural “decoding” and identifying revitalization potentials* (“Radionica o interkulturalnom i transkulturalnom dekodiranju” i identifikiranju revitalizacijskih potencijala) i A 1. 3. *International expert colloquium “Conflicting perceptions of shared heritages and problems of revitalization”* (Međunarodni znanstveni kolokvij “Suprotstavljene predodžbe o zajedničkoj baštini i problem revitalizacije”). Sve radionice održane su na području Ravnih kotara, u Islamu Grčkom (Kuli Stojana Jankovića), Zadru, Obrovcu i Benkovcu, s ciljem da se lokalno stanovništvo i lokalni stručnjaci iz raznih područja (turizma, gospodarstva, medija, znanosti i obrazovanja...) povežu s empirijskim istraživanjima, komentarima i mišljenjima, vezanima uz suvremenu teorijsku misao znanstvenika i stručnjaka iz ostalih krajeva Hrvatske i hrvatskih znanstvenih institucija, kao i znanstvenika i stručnjaka iz drugih zemalja (Crna Gora i Srbija).

Radionice su sadržavale dvadesetak prezentacija o relevantnoj materijalnoj i nematerijalnoj kulturnoj baštini: arhitekturi i kulturi stanovanja, tradicijskom i suvremenom gospodarstvu, mogućnostima korištenja tradicijske kulture u ruralnom turizmu i revitalizaciji regije te razvoju potencijala ekomuzeja. Sve su ove raznolike teme i prezentacije bile ujednačene u svojem cilju: promociji održivog razvoja Ravnih kotara korištenjem specifičnih tradicijskih znanja, iskustava i vještina; poticanje razvoja regionalnog turizma i revitalizacije regije zasnovane na interkulturalnosti i tradicijskim vrijednostima u suvremenosti. Pozivajući stručnjake predavače iz raznih znanstvenih i stručnih provenijencija (arhitekti, etnolozi i kulturni antropolozi, povjesničari, muzeolozi, muzejski djelatnici, konzervatori...), ostvaren je uvid u raznovrsne disciplinarnе i strukovne projekte istog zajedničkog nazivnika – kulturna baština i održivi razvoj, a konstruktivne rasprave koje su uslijedile nakon izlaganja i na okruglim stolovima bitno su doprinijele daljnjim promišljanjima i djelovanju “na terenu”, kao i u produblivanju pisanih radova objavljenih u ovome zborniku, usko vezanih uz “teren”.

Radionica o interkulturalnom i transkulturalnom “dekodiranju” i identifikaciji revitalizacijskih potencijala bila je jedna od važnih preostalih projektnih obveza. U njezinu radu sudjelovao je voditeljski tim projekta sveučilišnog Fonda za razvoj *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive*: dr. sc. Darko Babić, dr. sc. Uroš Desnica, v. pred. mr. sc. Alan Braun, prof. dr. sc. Boško Pribičević i prof. dr. sc. Tomislav Šola. Cilj je bio raspraviti pozitivna novija iskustva stečena u radu na održivoj revitalizaciji baštine u Zadarskoj županiji, napose u Ravnim kotarima i Bukovici, te u drugim dijelovima Hrvatske i u svijetu. Diskusija je bila usmjerena i prema teorijskim kontroverzama u vezi s održivom revitalizacijom baštine, kao i na praktične izazove revitalizacije u raspravljanom slučaju. Pritom je primjerena pažnja bila posvećena problemima revitalizacije u krajevima s recentnim ratnim tragedijama i traumama, odnosno suočenima s izazovima rekondilijacije. Inicijalni tekstovi v. pred. mr. sc. Alana Brauna i dr. sc. Ivana Basića bili su odlični predlošci za spoznaje stečene u zajedničkoj diskusiji.

I.
BAŠTINA, REVITALIZACIJA,
ODRŽIVI RAZVOJ

1.

ŽIVOT U KULI: PREDAJNI (NARATIVNI) ELEMENTI OBITELJSKIH IDENTIFIKACIJA, SJEĆANJA I ISKUSTAVA VEZANIH UZ KULU STOJANA JANKOVIĆA U ISLAMU GRČKOM

Tihana Rubić

UDK: 392.3:728.81(497.5 Islam Grčki)

Sažetak: Rad je prikaz inicijalnih istraživanja kulture pamćenja i kulture svakodnevice koja su se odvijala tijekom 2010. godine i koja su bila fokusirana na sjećanja i naracije članova obitelji Desnica. Kroz polustrukturirane intervjuve željelo se detektirati istaknute i relevantne povijesne i narativne sadržaje vezane uz život u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom i u njezinom okruženju kroz razdoblje polovine 20. stoljeća. Istraživanje je bilo naslovljeno: *Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja*. Svako mjesto "otkriveno" kroz priču i sjećanje, istraživački je bilo tretirano kao polazište potencijalnoga budućeg rekonstruiranja i obnove ovog spomeničkog ambijenta. Radom se ilustrira na koji način istraživanja življene svakodnevice kroz okvir pamćenja, naracija i mentalnih uporišta individualnih i kolektivnih identifikacija, mogu potencijalno pridonijeti sveobuhvatnijem uvidu u život u Kuli i život domicilnoga stanovništva ovoga područja u 20. stoljeću. Znanstveno interpretirani i (re)valorizirani napose kroz okvir interkulturalnosti i održivoga razvoja, rezultati ovog istraživanja mogu činiti temelj i potencijal za budući razvoj ruralnog i kulturnog turizma područja Ravnih kotara.

Ključne riječi: kultura pamćenja, Kula Stojana Jankovića, Islam Grčki, Ravni kotari, obiteljska sjećanja, obitelj Desnica

Kultura svakodnevice u Kuli Stojana Jankovića u Ravnim kotarima: između sjećanja i očekivanja naslov je istraživanja koja se odvijalo u prvoj polovini 2010. godine. U projektu sam sudjelovala kao istraživačica i koordinatorica istraživanja. Ova se istraživačka inicijativa organizacijski vezivala uz Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, voditelja prof. dr. sc. Drage Roksandića, odnosno, dva znanstvena projekta Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske: "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu", voditelja prof. dr. sc. Drage Roksandića (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) i "Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca", voditeljice prof. dr. sc. Milane

Černelić (Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu). Oba projekta aflirana su znanstvenom programu “Triplex Confinium”, jednom od utemeljitelja spomenutoga fakultetskog Centra. Na osnovu ove istraživačke inicijative već je objavljen jedan znanstveni rad. Objavila ga je povjesničarka Ivana Cvijović Javorina, u zborniku radova *Intelektualci i rat 1939. – 1947.*, proizašlom s *Desničinih susreta* održanih 2011. godine, pod naslovom “Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice”.

Ukupnim se istraživanjem željelo detektirati istaknute i relevantne povijesne i narativne sadržaje vezane uz život u Kuli i u njezinom okruženju kroz razdoblje polovine 20. stoljeća. U veljači 2010. godine oblikovan je prijedlog istraživanja kojeg su sastavili prof. dr. sc. Drago Roksandić i autorica ovoga priloga. Odabrani su sadržaj i metodologija te postavljena istraživačka perspektiva. U teorijsko-konceptualnom smislu, riječ je o kvalitativnom istraživanju kulture pamćenja i kulture svakodnevice, a u metodološkom – o interdisciplinarnosti, istraživačkoj i interpretacijskoj suradnji povjesničara te etnologa i kulturnih antropologa. Koordinator istraživanja bili su prof. dr. sc. Drago Roksandić (povjesničar) i autorica ovog rada (etnologinja i kulturna antropologinja), a suradnici Ivana Cvijović (kasnije: Cvijović Javorina) (povjesničarka) i Goran Šobota (povjesničar). Kroz četiri intervjua s članovima obitelji Desnica, kvalitativno su rekognoscirani i dokumentirani narativni sadržaji vezani uz Kulu Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, književnika Vladana Desnicu te obiteljski život i svakodnevnicu na imanju i u neposrednom okruženju Kule.

Članovi obitelji Desnica, vlasnici Kule, glavni informanti, svojim su prijedlozima i komentarima bili i ravnopravni akteri u svim fazama provedbe istraživanja (u tehničkom, organizacijskom i konceptijskom smislu). Tako je zajednički dogovoren istraživački fokus: na svakodnevnom korištenju stambenih, gospodarskih (gospodarske zgrade, infrastruktura, izvor pitke vode), kulturnih i ekoloških (ljekovita vegetacija, nasadi, arboretum) sadržaja Kule, kao i na društvenim odnosima – komunikacijama članova obitelji s lokalnim stanovništvom (prijateljima, susjedima, slugama, najamnim radnicima) unutar posjeda i u njegovom neposrednom okruženju kroz 20. stoljeće, u mirnodopskim, ratnim i poratnim razdobljima. Obitelj Desnica bila je i osviješten akter u nakani da se njihova obiteljska sjećanja upotrijebe u revitalizaciji Kule i područja oko Kule te da se iskoriste za identifikaciju ključnih predajnih elemenata lokalnih iskustava i znanja, tj. svakodnevnog iskustva življenja u Kuli i u njezinoj neposrednoj blizini, a sve u svrhu znanstvenostručno valoriziranih i interpretiranih, mogućnosti revitalizacije ovoga područja. Narativan materijal dakle svjesno je korišten i poiman kroz istraživanje obostrano kao temelj za sagledavanje i interpretaciju kulture sjećanja, prenošenja i čuvanja društvenoga sjećanja, kao okvir za individualnu i kolektivnu identifikaciju te kao neizostavan okvira za znanstveno utemeljenu interpretaciju i revalorizaciju života stanovništva ovoga područja kroz 20. stoljeće. Riječju, egzaktn temelj velikog potencijala za budući razvoj ruralnog i kulturnog turizma, kao naglašenoga strateškog cilja ukupnog ekonomskog, gospodarskog i kulturnog razvoja šireg regionalnoga područja.

U okviru istraživanja težilo se rekonstrukciji fizičkog izgleda i funkcije određenoga toposa u razdoblju polovine 20. stoljeća te simboličkoga značenja koje je određeno mjesto u Kuli i/ili oko nje imalo tada za članove obitelji. To su bile priče o prostorima, ali i o životu i djetinjstvu samom te o ondašnjoj svakodnevici u Kuli i oko nje. Zanimalo nas je što se sve događalo u Kuli od gospodarskih i radne aktivnosti do slobodnoga vremena u spomenutom vremenskom razdoblju. Priče nipošto nisu bile statične. Drugi svjetski rat donio je velike promjene u sadržajima i načinu korištenja vanjskih prostora i sl., a razdoblje nakon Drugog svjetskog rata – pad gospodarskih aktivnosti na imanju i oko Kule.

Istraživanja su bila zamišljena na nekoliko lokaliteta i s osobama iz neposrednog okružja Kule u Islamu Grčkom: područje Ravnih kotara (s mještanima Islama Latinskog, Islama Grčkog, Kašića i Ruplja), Zagreb i Zadar. Kriterij odabira bila su povijesno važna mjesta u biografiji nekoliko generacija obitelji Desnica (napose razdoblja nakon Drugog svjetskog rata). Predstoji nam stoga dosadašnje spoznaje usmjerenije sagledati u sprezi s arhivskim izvorima znanja, odnosno, intenzivniji rad na prikupljanju i korištenju raznovrsne (obiteljske i druge) dokumentacije (dokumenti, pisma, dnevnici, obiteljski filmovi i fotografije) te proširiti u geografskom smislu na šire područje. Premda spoznaje dobivene u ovom, tek u Zagrebu započetom istraživanju kulture pamćenja i svakodnevice, prikupljene tehnikom polustrukturiranog intervjua, “pozivaju” na nastavak istraživanja, prikupljanja, interpretiranja i dokumentiranja građe, u ovoj inicijalnoj fazi također su uočeni pojedini elementi i sadržaji vrijedni istraživačke pažnje i dokumentiranja, ali i potencijalne revitalizacije Kule, Islama Grčkog i Ravnih kotara. Ti elementi čine okosnicu ovog rada.

1. Kultura pamćenja

Naracije i sjećanja o življenoj svakodnevici u Kuli i njezinom okruženju sagledani su i interpretirani kroz koncept *kulture pamćenja*. Taj koncept, poznat kako povjesničarima tako i etnologima i kulturnim antropologima, uključuje niz kvalitativnih, društvenih, simboličkih i duhovnih aspekata življene svakodnevice (Connerton 2004; Assmann 2006; Brkljačić i Prlenda 2006). Lokalno i regionalno utemeljena mentalna uporišta, naracije, vrednovanja i interpretacije čine osnovu za konstrukciju i detektiranje raznih razina identifikacija. Putem naracija i sjećanja pojedinaca utemeljenih u lokalnom i regionalnom kontekstu, mogu se detektirati prožimanja različitih individualnih i kolektivnih identifikacija stanovnika određenoga područja, u recentnoj i suvremenoj perspektivi: etnokonfesionalnih, etničkih, subetničkih, rodnih, generacijskih, klasnih, radnih i/ili drugih.

U teorijsko-konceptualnome smislu kultura pamćenja odnosi se na znanstvenoistraživačko prepoznavanje sociokulturnih i simboličkih elemenata u oblikovanju i konstruiranju kolektivnoga sjećanja, u evociranju pojedinih epizoda, događaja osoba ili pojava iz prošlosti. U ovom konkretnom istraživanju, zanimalo nas je prije svega *obiteljsko sjećanje*, odnosno, detektiranje pojedinih epizoda, događaja osoba ili pojava koje su obilježile povijest obitelji Desnica, a time, u širem smislu, Kule i/ili Ravnih kotara. Ta sjećanja sagledavaju se ne kao statični, već kao dinamični procesi, podložni stalnom definiranju i preispisivanju unutar trenutačnog, suvremenog društvenog i političkog konteksta, kao “suvremena konstrukcija projicirana u prošlost da bi se tumačila sadašnjost” (Čapo Žmegač 1998:17).

2. Kula Stojana Jankovića

Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom u Ravnim kotarima jedinstven je kulturni spomenik pod zaštitom Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Riječ je o objektu s više od 2000 m², obzidanom na površini većoj od 4500 m². To je sadržajno kompleksan, stambeno-fortifikacijski objekt, vrlo važan gospodarski kompleks i veleposjed kroz stoljeća

(Basić 2010). Na osnovi ovih povijesnih činjenica pri oblikovanju istraživanja o kulturi pamćenja, stvorili smo pretpostavku da je svakodnevica većega broja ljudi s područja Ravnih kotara, bila na različite načine isprepletena s Kulom. Dosadašnja etnografska istraživanja, naročito ona sabrana u znanstveni zbornik radova pod naslovom *Zapisi iz Gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, urednica etnologinja prof. dr. sc. Milane Černelić i dr. sc. Marijete Rajković Iveta, objavljen 2010. godine, potvrđuju tu pretpostavku te ukazuju na raznovrsnost i intenzivnost društvenih, kulturnih i gospodarskih interakcija i komunikacija mještana ovog područja te na neodvojivost društvenih, kulturnih i ekonomskih sadržaja (Černelić i Rajković Iveta 2010:7-13). Poseban fokus istraživanja bio je i dubinski rekonstruirati naracije, sjećanja i stavove o interakcijama i komunikacijama (kroz čitavo 20. stoljeće) članova obitelji Desnica s njihovim susjedima i sumještanima.

Etnološka istraživanja tradicijske kulture provedena su 2005. i 2006. godine u etno-konfesionalno mješovitom području Islama Latinskog, Islama Grčkog, Kašića i Ruplja, koje čini uže regionalno okruženje Kule Stojana Jankovića. Istraživanja su obavljena pod vodstvom prof. dr. sc. Drage Roksandića i prof. dr. sc. Milane Černelić. Svjedoče nam o bogatom tradicijskom kulturnom nasljeđu ovoga područja i to u aspektima: tradicijskoga graditeljstva i kulture stanovanja, tradicijskog iskorištavanja energije i prirodnih resursa, tradicijskoga gospodarstva (maslinarstvo, vinogradarstvo, ovčarstvo, uzgoj žitarica), tradicijske prehrane i narodne medicine te tradicijske trgovine i ekonomskih komunikacija kroz čitavo 20. stoljeće. Ukoliko se Kula sagledava u njezinom višestoljetnom trajanju i kroz raznovrsnost njezinih tradicijskih, društvenih, ekonomskih i komunikacijskih sadržaja, uviđa se i putem etnoloških spoznaja kako je Kula neodvojiva od svoga užeg i šireg okruženja – društvenih, kulturnih i gospodarskih interakcija i komunikacija na području Ravnih kotara i šire.

3. Sjećanja obitelji Desnica

Empirijsko istraživanje provedeno je u Zagrebu, tehnikom polustrukturiranih intervjua, među dvjema generacijama članova obitelji Desnica. Oni žive i/ili rade u Zagrebu, a djetinjstvo i mladost, naročito u ljetnim mjesecima, provodili bi u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom. Razgovori su bili vođeni u Zagrebu, najčešće istodobno s po dvoje sugovornika, sa: Stojanom (Bracom) Desnicom, Natašom Žerjavić-Desnica, Jelenom Ivičević-Desnica, Urošem Desnicom i Idom Dunjom Desnica Franković, Olgom Škarić, Tatjanom Škarić-Jurić i Ksenijom Škarić-Šuljić. Djeca književnika Vladana Desnice, Olga, Nataša, Jelena i Uroš, su od 1946. godine u Zagrebu (Olga je, primjerice, tada išla u 4. razred osnovne škole). Olga i Jelena te Nataša i Uroš generacijski su, po dvoje, bliži jedno drugome: između Olge i Nataše je razlika od jedne i pola godine i rođene su tridesetih godina 20. stoljeća (1936. i 1937.), a između Uroša i Nataše je razlika od tri godine i rođeni su početkom četrdesetih godina 20. stoljeća (1941. i 1944.). Stoga su najčešće po dvoje boravili na imanju: Uroš i Nataša su više bili s roditeljima (jer su bili mlađa djeca) i oni su na imanju boravili jedan mjesec, dok su Jelena i Olga (kao starija djeca) boravile više s bakom i one su ondje bile drugi mjesec. Dakle, kao djeca najčešće nisu

boravili na imanju svi četvero istovremeno i njihovi se doživljaji imanja i u tom smislu umnogome razlikuju.

Članovima obitelji su, u svrhu pripreme za intervju, bile prosljeđene etnološke upitnice, pripremljena pitanja za početak prvih razgovora, kao i prelomljene verzije tekstova za spomenutu etnološku knjigu o Ravnim kotarima (koja je tada bila još u pripremi za tisak), sve to kao konkretniji uvid u pitanja koja mogu očekivati prilikom intervjua, ali i sadržajan i faktografski orijentir i podsjetnik na neke motive, teme i sadržaje iz tradicijske kulture, a koje su u ranijim razgovorima s etnologima i terenskim istraživanjima po Ravnim kotarima godinu ranije spominjali mještani gornjih Ravnih kotara. Članovi obitelji redovito bi nas obavještavali kako su međusobno razgovarali o projektu i kako osim svojih sjećanja, imaju i bogatu pisanu čuvanu dokumentaciju koja je pripadala književniku Vladanu Desnici, njihovu ocu. Naknadno bi se nekih detalja prisjećali, povezivali u cjelinu segmentirana, “točkasta” sjećanja. Prisjećali se (Uroš Desnica) kako su i sami devedesetih godina 20. stoljeća, pokušali nešto slično projektno realizirati – o tome kako su stanovnici Islama Grčkog i Islama Latinskog doživljavali Kulu.

Razgovori s članovima obitelji Desnica bili su inspirativni i slikoviti. Izražena je bila međusobna emocionalna povezanost kazivača u trenutku kada bi pogledima, mimikom ili srdačnim osmijehom, poticali jedni druge u razgovoru na osvježanje i prizivanje pojedinačnih sjećanja. Gotovo da ste naše sugovornike, danas umirovljeničke generacije, mogli kroz priču upravo vidjeti kako se kao djeca igraju ispred Kule. Ili kao da upravo prelistavate njihov obiteljski fotoalbum. Etnologinja Melanija Belaj svojevremeno je, baveći se obiteljskim albumima i načinima na koje se unutar obiteljske zajednice njima pristupa i kako ih se koristi, pregledava, čuva, o njima pripovijeda i nanovo ih se lista, pisala kako: “obiteljska fotografija u današnje vrijeme, svugdje dostupna kao medij obiteljskoga samoprikazivanja (...) može smanjiti napetosti obiteljskoga života, (...) ojačati integraciju obitelji kao skupine (...)” pri čemu je, nastavlja Belaj, “obitelj i subjekt i objekt” (Belaj 2008:136). U slučaju našeg istraživanja, riječ je bila o provociranju sjećanja kroz zajednički razgovor, dok je Belaj trenutke prisjećanja na obiteljske prošle trenutke kroz medij obiteljskoga albuma i pregledavanja slika, opisala na način da je fotografija “postala obiteljskim instrumentom samospoznaje i prikazivanja — sredstvo pomoću kojeg će se obiteljsko pamćenje nastaviti i ovjekovječiti, a obiteljska priča dalje pričati (...)” (Belaj 2006:53).

Razgovore smo fokusirali na vanjske prostore, topose oko Kule: crkva, *Klokotuša*, *peškiera*, *pod odrinom*, *velika avlija*, *gmajna*, *kapija* i obradive površine. Strukturiranjem priče i osobnih sjećanja oko istaknutih toposa i ambijenata, otkrivali smo koja su to istaknuta “mjest a sjećanja” te uvidali neodvojivost jednih od drugih. Zanimali su nas sadržaji i funkcije tih prostora, načini njihova korištenja. Dodatno, zanimale su nas i simboličke dimenzije – “upisana”, “skrivena”, “osobna” značenja svakog ambijenta i toposa te logika njihove povezanosti na razini njihova svakodnevnog i povremenoga korištenja, iz perspektive (sjećanja) naših sugovornika. Desnicama su vanjski prostori, u razdoblju njihova djetinjstva, a to se posebno odnosi na četrdesete godine 20. stoljeća, značili mnogo. Od “bijega od autoriteta” (odraslih) do inspirativnoga mjesta istraživanja i igre: “...cilj djece bio doći, na tom velikom imanju, na takvu udaljenost s koje se nije moglo čuti dozivanje [starijih]”. (Olga).

Unutrašnje prostore bi mahom koristili stariji (*stara baka*, *teta*), dok su vanjske koristila djeca. Jedini vanjski prostor koji su *baba* i *did* koristili je prostor *oko velikog stola* predvečer, gdje je poslije 17 sati, prema sjećanjima Desnica, bilo uvijek ugodno za sjedenje.

Uočena je, dakle, određena dnevna mobilnost i generacijska heterogenost unutar imanja. Nadalje, djeci je *vanjski*, seoski život, život koji su nazirali da se odvija izvan zidina i imanja, u vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, bio iznimno privlačan i nepoznat: u kraćem doticaju sa seoskom djecom i ženama, Desnice bi prepoznavale *drugost* seoskih žena, a time i vlastitu *drugost*. Seoske žene iza ograde imanja (fizička odijeljenost) oblačile su se “drugačije”; nosile vodu na poseban način (na glavi, na malom podmetaču – *kotuljak*); imale graciozan, elegantan hod, uspravan položaj tijela kao balans pri nošenju tereta na glavi; crne, nabrane suknje, bijele košulje, pregače (*traveža*). Kao djevojčice (oko 9 godina starosti) Nataša i Olga Desnica pokušale bi oponašati te žene i same nositi vodu na glavi, ne iz potrebe, već iz djetinje radoznalosti, s obzirom da im je voda u okviru imanja bila uvijek dostupna (na izvoru pitke vode u okviru imanja) te nisu imale stvarne potrebe za opskrbom vodom s udaljenih mjesta od vlastite kuće, potrebe kakve su uočavale kod seoskog stanovništva kojemu je obitelj dopuštala korištenje izvorske vode (za piće i ručno pranje rublja). U tom je razdoblju, kako se prisjećaju Desnice, kontakt s mještanima i ostvarivan bio najviše *na vodi*.

“Kao je to [Kula i imanja] bilo jako odrezano od svijeta, kad su ljudi [seljaci, radnici, mještani] dolazili, nama je to bila fešta! Naprosto smo se veselili tome, vanjskom svijetu.” (Nataša).

“Od tri sata ujutro su se radili poslovi i mi smo kao djeca tražili da nas probude u tri ujutro da i mi sudjelujemo, jer bi već u 8 sati ujutro sve (vijanje, uporaba konja...) bilo gotovo” (smije se). (Olga).

U kontekstu sjećanja na djetinjstvo spomenuta su tri važna toposa: *ispod kestenova*, *ispred crkvice*, *jablanovi* i *ogroman kameni stol*. Kestenova danas nema, ali je želja Obitelji da se oni ponovno zasade zbog “fantastične hladovine” i “skrivenosti” ispod kestenova. Na jednoj od najstarijih fotografija imanja, koju čuva obitelj Desnica, prema kazivanju Uroša Desnice, vide se ti kestenovi. To je izvrstan polazišni materijal za moguću rekonstrukciju tih nasada, nekadašnjih stoljetnih stabala koja su počela trnuti negdje pred Drugi svjetski rat, ali i bila pogođena od granata u Drugom svjetskom ratu kada je pogođen i ugao Kule i izgubljen dotok vode: “... da se to obnovi” i da “unuci i praunuci to mogu uživati i vidjeti”. (Nataša).

Sjeverozapadna strana Kule, *ispred crkvice*, najugodnije je mjesto za sjedenje i boravak. Prema sjećanju Desnica, ondje su bili “... *plato* i *borik*. S tog dijela ‘puca’ najljepši pogled na okolicu.” (Nataša).

Nekadašnja aleja jablanova (oko tristo stabala) činila su reprezentativan pristup Kuli, komunikacijsku okosnicu unutar imanja, vegetacijsku kosu liniju – *stradun*, *vijal*. Čitav sustav komunikacija unutar imanja bio je snažno određen tom linijom koja se protezala prema jugu, s kanalima popločenim s objiju strana. Postojao je i poprečni *stradun* koji je zavijao i na jednom mjestu sjekao glavni *stradun*, mjesto koje je nakon Drugog svjetskog rata bilo izorano traktorima, voda naplavljena pa je postalo močvarno. Obitelj smatra kako je važno da se uspostavi i rekonstruira taj sustav komunikacija kakav pamte do Drugog svjetskog rata jer on podrazumijeva i optimalnu protočnost vode, a što je nužno, uočavaju Desnice, i za funkcioniranje vrta i oranica unutar i oko imanja.

Još jedan važan i reprezentativan topos bio je i *ogroman kameni stol* sa kojega je, Desnice pamte, “pogled ‘pucao’ na sve strane”, te je to bilo “ugodno mjesto za sjedenje popodne i predvečer”, “za popodnevnu kavu”. “...*did* i *baka* (su) sjedili za tim stolom navečer.” (Olga). “Taj je stol bio najvedrije i najsunčanije mjesto oko Kule.” (Nataša).

Istaknut motiv koji su Desnice opisale i istaknule, a koji može biti prezentiran samo kroz izravno iskustvo bivanja i življenja na imanju, jesu vjetrovi. Osobito lociranje vjetrova i njihovih tipova (maestrala i bure) unutar imanja. Maestral se osjećao na mjestu gdje su nekada bili jablanovi. Ugodu maestrala koji je ondje puhao pojačavali su, prisjećaju se, “hladovina i tama koju su stvarali ti gusti jablanovi”. Bura je puhala sa suprotne strane imanja (s vebitske strane) i ondje je bilo “hladno, vjetrovito, ali su ondje uspijevali *bajami*”. (Olga).

Sjećanja na djetinjstvo četrdesetih godina 20. stoljeća bila su i rodno determinirana i diferencirana: “kao dječak verao po tavanu, radio škure... koristio neke ‘skrivenne’ prostore koje nisu drugi koristili.” (Uroš).

4. Zaključna razmatranja

Inicijalni istraživački uvidi i spoznaje ukazali su nam na nužnost daljnjih kvalitativnih istraživanja i intervjuiranja kako članova obitelji Desnica, tako i žitelja Ravnih kotara, onih koji nisu živjeli u Kuli, već u njezinoj blizini, te bi povremeno poslom, potrebom ili prijateljskim vezama, u Kulu navraćali. Ta bi se istraživanja po mogućnosti trebala odvijati u kontinuiranoj aktivnoj uključenosti studenata diplomskog i poslijediplomskog studija na Odsjeku za povijest i Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te na Sveučilištu u Zadru, te neposrednom suradnjom raznih regionalnih i državnih znanstvenih i kulturnih institucija (Sveučilište u Zadru, Narodni muzej u Zadru, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zadra, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i dr.). Sakupljena građa analizirat će se i znanstveno interpretirati u sprezi sa studijskim radom. Provedene aktivnosti te implementacija rezultata istraživanja (u svrhu daljnjeg interdisciplinarnoga rada na obnovi materijalnih, duhovnih i društvenih sadržaja ovih prostora, riječju, življene svakodnevice) odvijat će se kroz organizaciju konferencija, seminara i radionica, tiskanje radova u regionalnim/nacionalnim znanstvenim publikacijama te kroz pružanje tehničke i savjetodavne pomoći državnim i regionalnim, znanstvenim, stručnim te administrativno-pravnim institucijama nadležnim za odvijanje ukupne revitalizacije ovoga područja.

Krajem 2010. i u prvom kvartalu 2011. godine razmišljalo se o objavljivanju zasebne publikacije o prikupljenim sjećanjima i kazivanjima obitelji Desnica, bilo u vidu cjelovitih razgovora, bilo u vidu ulomaka iskaza članova obitelji Desnica. U budućnosti nam je namjera proširiti započeto istraživanje i uklopiti nastavak istraživanja formalnije, eksplicitnije u natječajnu prijavu za projekte i programe kojima se potiče regionalna i međuregionalna suradnja.

Zasad su, putem naracija i sjećanja, kvalitativno usmjerenog istraživanja i polustrukturiranih intervjua, detektirani, značajni sadržajni elementi vezani uz Kulu Stojana Jankovića i život u Kuli četrdesetih godina 20. stoljeća:

1. postojala je vrlo gusta mreža komunikacija unutar imanja. S time u svezi relevantno bi bilo izraditi i vizualni dokument (na primjer kao dodatni sadržaj u nastavku spomenute orijentacijske karte) – skicu putova, staza, smjerova kretanja i svakodnevnih komunikacija unutar imanja;

2. postojala je dnevna i godišnja mobilnost i dinamika kretanja i boravka unutar imanja (s obzirom na doba dana i doba godine različitim su intenzitetom korišteni pojedini prostori imanja);
3. Kula je kroz stoljeća imala svoju dinamiku promjena njezina izgleda i funkcija određenih prostorija jer je svaka generacija mijenjala izgled Kule. Narednim istraživanjem i revitalizacijskim pokušajima, trebalo bi promisliti koje razdoblje/razdoblja i s kojom argumentacijom težimo rekonstruirati;
4. pokazuje se važnost rekonstrukcije različitih “tipova” sjećanja: kako onih izravnih, tako i posredovanih. Posredovana sjećanja ostvaruju se mahom kroz obiteljska ritualna okupljanja (kada se prepričavaju događaji iz obiteljske prošlosti pa članovi obitelji, premda primjerice tada još nisu bili niti rođeni, “živo pamte” neke istaknute događaje i epizode iz obiteljske prošlosti);
5. pokazuje se u budućnosti važnost detektiranja rodnih i generacijskih razlika u sjećanjima. Potencijalno se može time dobiti dinamičnija “priča o imanju” koja može na zanimljiv i heterogen način biti prezentirana u kulturno-turističke i promidžbene svrhe;
6. u budućem bavljenju teme važno je osobitu pozornost usmjeriti na vremenska determiniranja i jasnija vremenska određenja pojedinih sjećanja, s obzirom da ona u sjećanjima i kazivanjima nerijetko nemaju jasne vremenske obrise. Sami kazivači istaknuli su kako su njihova sjećanja nerijetko diskontinuirana, “točkasta”, te kako nema jednakih sjećanja na sva mjesta i sva vremenska razdoblja koja su nam u fokusu interesa, u sklopu imanja;
7. voda je izdašna tema oko koje se može graditi niz sjećanja i priča. Pokazuje se iznimna potencijalna funkcionalnost tog aspekta u revitalizaciji imanja (zanimljivost priča i sjećanja o vodi na imanju). Spomenut je u razgovoru niz važnih toposa koja bi bila vrijedna za revitalizaciju i obnovu: *ispod kestena, ispred crkvice, jablanovi i kameni stol*.

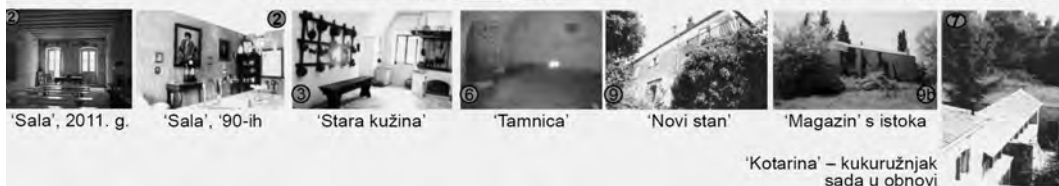
Istraživanja življene svakodnevice kroz okvir pamćenja, naracija i mentalnih uporišta individualnih i kolektivnih identifikacija mogu bitno pridonijeti sveobuhvatnijem uvidu u život u Kuli i život domicilnoga stanovništva ovoga područja u 20. stoljeću. Znanstveno utemeljeno interpretirani i revalorizirani rezultati tih istraživanja mogu činiti egzaktn temelj i velik potencijal za buduću razvoj ruralnog i kulturnog turizma nekog područja. Potencijalno pružaju dodatnu kvalitetu i sadržaj u sagledavanju i revitalizaciji kulture življene svakodnevice ovoga područja, kroz okvir 20. stoljeća i okvir interkulturalnosti te vezano za procese usmjerene k (re)valorizaciji, revitalizaciji i održivom razvoju. U tom smislu mišljen je i ovaj rad i istraživanje, kao prilog raspravi o obnovi i revitalizaciji Kule Stojana Jankovića i njezina šireg regionalnog okruženja.

Svako mjesto “otkriveno” kroz priču i sjećanje, istraživački je bilo tretirano kao polazište potencijalnoga budućeg rekonstruiranja i obnove ovog spomeničkog ambijenta. Jedan od mogućih konkretnijih doprinosa za buduću osmišljen i strateški razvoj kulturno-turističke i promidžbeno-edukativne ponude Kule i njezina šireg okruženja, mogao bi biti pisani, interaktivni vodič poput orijentacijske karte. Takva karta postoji (Slika 1), ali zasad informacijskog karaktera, ne još uvijek u razvedenijoj interaktivnoj formi. U kartu bi se u budućnosti moglo tehnički i sadržajno implementirati dodatne raznovrsne sadržaje i priče vezane uz određene topose, prikupljene ovim istraživanjem, s kojima bi se posjetitelji Kule i okolice mogli “klikom” na sadržaje na karti, a potom i fizičkim obilaskom same lokacije, interaktivno upoznavati.

Orijentacijska karta kompleksa Kule Jankovića Status ljeta 2014.

Nakon što ste ušli u kompleks kroz glavnu kapiju (A) prilazni put kroz 'Veliku avliju' (D) doveo Vas je do glavnog ulaza u objekte, te se nalazite u prostoru "Straža" (1). Desni pano u "Straži", kao i ovaj letak, pokazuju Vam raspored zgrada, prvenstveno onih dijelova kompleksa koji su obnovljeni do stupnja da se mogu posjetiti. Isti pano još pokazuje i preporučene pravce obilaska kompleksa.

Preporučamo da, također, pročitate i sadržaj lijevog panoa, u istoj prostoriji. Tamo ćete naći osnovne podatke o samom kompleksu i njegovoj burnoj povijesti i ličnostima povezanim s Kulom. O kulturnoj baštini (zbirke Kule Jankovića), o dinamici obnove do sada, te planovima za budućnost možete pročitati na panou 3 (u prolazu između "Sale" i "Stare kužine").

- (1) "Straža". Lijevo je ulaz u "Salu" (2); desno ulaz u "Škritorij" (5), (prizemlje "Stare kuće") te, dalje u Retrobotegu" (sanitarni čvor).
- (2) "Sala" i "Ispred Sale" (do konačnog uređenja, multifunkcionalna i izložbena dvorana). 2014 g. izložbe: 1) Tri restaurirane slike iz zbirki Kule, 2) Ususret obnovljenoj Kuli.
- (3) "Stara kužina" – Etnografska zbirka, stalni postav.
- (4) "Kula" - vidikovac, (4) prva terasa je iznad "Stare kužine", te druga, viša terasa, vidikovac.
- (5) "Stara kuća". Do jeseni 2014 obnovljeno je i uređeno prizemlje (5), te je u njemu postavljena Foto-izložba "Kula Jankovića i njeni stanovnici i zbirke". U prizemlju je također sanitarni čvor. Prvi i drugi kat je u obnovi. Ova stara zgrada, uz prostore (1)-(6) trebala bi sadržavati glavninu zbirki "Kule Jankovića" nakon njihovog povratka.
- (6) "Tamnica"- nalazi se ispod 'stare kužine', isto je bačvasto zasvođena, i najstariji je dio kompleksa.
- (7) "Kotarina" – kukurušnjak, tradicijska kuća. Prizemlje ovog lijepog objekta obnovljeno je 2012 g. (8) "Ortulanica" - kula stražara nalazi se uz glavni ulaz u kompleks. Još je u ruševnom stanju i ne može se posjetiti.
- (9) Rezidencijalni dio. Dio "magazina" (9b) služi već godinama kao spavaonica za smještaj učesnika manifestacija "Međunarodni ljetni kamp", "Ljetna škola" i sl.
- (B) Sjeverna fronta, budući Međunarodni sveučilišni centar.
- (C) Južni dio parka (Arboretum).
- (D) "Velika avlija" – glavno dvorište.

Želimo Vam ugodan boravak u Dvorima Jankovića

Slika 1. Karta koju je izradio dr. sc. Uroš Desnica 2013. godine, na osnovi zračne snimke prof. dr. sc. Boška Pribečevića (Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) izrađene u okviru projekta *Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara*. Autorica teksta zahvaljuje gospodinu Urošu Desnici i obitelji Desnica na ustupanju karte za potrebe ovog rada.

Literatura i izvori

- ASSMANN, Jan. 2006. "Kultura sjećanja". U: *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prleđa. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 45–79.
- BASIĆ, Ivan. 2010. *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press.
- BELAJ, Melanija. 2006. "Obiteljska fotografija – analiza i interpretacija u okviru teorije predstavljanja E. Goffmana." *Etnološka tribina*, 36:53–71.
- BELAJ, Melanija. 2008. "Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne) stvarnosti." *Narodna umjetnost*, 45:135–153.
- BRKLJAČIĆ, Maja i Sandra PRLEĐA (prir.). 2006. *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- CVIJOVIĆ JAVORINA, Ivana. 2012. "Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice." U *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 255–266.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1998. "Elementi hrvatske seljačke kulture u prostoru i vremenu". U *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, ur. Josip Bratulić, Jelena Hekman. Serijal Hrvatska, ur. Miro A. Mihovilović. Zagreb: Matica hrvatska, 9–22.
- ČERNELIĆ, Milana i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, 2010. *Zapisi iz gornjih Ravnih Kotara: Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press.
- Transkripti i bilješke s razgovora sa članovima obitelji Desnica*, proljeće 2010. godine. Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

2.

OBITELJ I MIGRACIJE: PRIMJERI OBITELJSKOG ŽIVOTA U DRUGOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA U KRUŠEVU

Danijela Birt Katić – Milana Černelić

UDK: 334.73(497.5 Kruševo):314.7"196"

Sažetak: Terenska istraživanja provedena 2011. godine na području Bukovice, u selima Kruševo i Medviđa, potvrdila su postojanje određenih oblika obiteljskog života zasnovanog na zadružnim načelima. Posebnu zanimljivost predstavlja opstojnost takvoga načina života sve do devedesetih godina 20. stoljeća, unatoč odvojenom životu pojedinih pripadnika mlađeg naraštaja obitelji koji privređuju izvan obiteljskog kruga, većinom na privremenom radu u Njemačkoj, što će se prikazati na primjeru nekoliko studija slučaja za razdoblje druge polovine 20. stoljeća, uz osvrt na iste pojave u prethodnim naraštajima obitelji. U zaključnim razmatranjima uspoređuju se slični fenomeni u ostalim bunjevačkim ograncima.

Ključne riječi: Bukovica, obitelj, zajednica, migracije, Bunjevci

1. Uvod

1.1. Istraživačka polazišta

Ovaj rad temelji se na saznanjima koja su prikupljena o obiteljskom životu terenskim istraživanjima provedenim 2011. i 2012. godine na području Bukovice u selima Kruševo i Medviđa, koja su potvrdila postojanje određenih oblika života u *zajednici*, kako kazivači nazivaju obiteljski suživot zasnovan na načelima zajedničkog privređivanja i zajedničkog obitavanja dijela obitelji, dakle na zadružnim načelima. U terensko istraživanje uključeni su zaseoci Kruševa: Anići, Donje Polje, Erslani, Karlovac, Ribnica, Gornja i Donja Otišna (Otišina) i Jurice. Osobni podatci o kazivačima poznati su autoricama, a u tekstu će se navoditi samo nazivi zaseoka u kojima žive pojedini kazivači i njihove godine rođenja. Tom prigodom obavila su se istraživanja i u Medviđi, no dobiveni su samo fragmentarni podaci koji također potvrđuju opstojnost zadružnog obiteljskog života do druge polovine 20. stoljeća, premda bez dovoljno preciznih podataka o razmatranim pojavama u ovome radu. Stoga smo se ograničile na Kruševo.

Posebnu zanimljivost predstavlja opstojnost takvoga načina života unatoč odvojenom životu pojedinih pripadnika mlađeg naraštaja obitelji koji privređuju izvan obiteljskog kruga, u većini slučajeva odlaskom na privremeni rad u Njemačku. Obiteljski život i odnosi među članovima obitelji, organizacija života i rada prikazat će se za razdoblje druge polovine 20. stoljeća na primjeru nekoliko studija slučaja, uz osvrt na iste pojave u prethodnim naraštajima obitelji. Oblici zadružnog života prilagođeni specifičnim prilikama održali su se u pojedinim obiteljima kraće ili dulje, sve do devedesetih godina 20. stoljeća. Kroz prikaz životnog ciklusa obitelji (*family cycle*) kao i životnoga tijeka pojedinca (*life-course*) dobit će se bolji uvid u način na koji su se obiteljski odnosi oblikovali djelovanjem migracijskih procesa. Cilj našeg istraživanja stoga je bio usmjeren na promatranje promjena u obitelji, na nekoliko izdvojenih primjera životnih priča kazivača, koji su živjeli u *zajednici*, kako kazivači nazivaju oblike zadružnog života, kojega su manje ili više svi iskusili, kao i njihovi preci koji su također živjeli u zadrugama.

1. 2. Teorijska polazišta

Prema teorijskim polazištima tzv. razvojne teorije praćenjem promjena u obitelji kroz njene razvojne faze može se objasniti pojavnost različitih oblika obiteljskih zajednica, zatim promjena strukture obitelji tijekom njenog širenja ili sužavanja, a u konačnici i nestajanja. Isti teorijski okvir može poslužiti boljem razumijevanju promjene uloga pojedinih članova obitelji tijekom života (usp. Schvaneveldt et al. 2004:110). Na ovom području s izrazitom patrijarhalnom tradicijom, koju i danas sami kazivači potvrđuju, žene su imale ambivalentan položaj, bilo da su napuštale obitelj odlaskom na rad u Njemačku i prekomorske zemlje (Sj. Amerika, Australija), bilo da su ostajale unutar kućanstva u kojemu im je položaj bio iznimno težak. Promatranjem života pojedinca uz pomoć *life-course* perspektive, koja podrazumijeva kontekstualni, proceduralni i dinamički pristup proučavanju i razumijevanju promjena u životu članova obitelji tijekom određenog razdoblja, moguće je dobiti odgovore na pitanje na koji način su se određene promjene društvenog i kulturnog konteksta odrazile na život pojedinca (usp. Hutchison 2007:9–11); na koji način se članovi obitelji prilagođavaju i usklađuju svoj život s drugima članovima svoje bliže obitelji u promijenjenim uvjetima (usp. Hareven 1994). Istovremeno je moguće utvrditi i uzrok održavanja kontinuiteta u životnoj svakodnevnici pojedinca. Ne treba zanemariti niti utjecaj turbulentnih povijesnih događanja na određene segmente ljudskog života. Istraživanja obitelji općenito, napose zadružnog tipa, bitno je promotriti unutar specifičnog konteksta – društvenog, prostornog, vremenskog, političkog i ekonomskog. Na taj način moguće je pratiti način na koji se obitelj, odnosno njeni članovi, prilagođavaju specifičnim promjenama društvenog i kulturnog konteksta te koje strategije razvijaju kao odgovor na promjene.

Uključivanjem u migracijski proces stvara se transnacionalni prostor, odnosno transnacionalna obiteljska zajednica. Pojedini autori definiraju transnacionalnu obitelj kao zajednicu u kojoj pojedini članovi žive dio ili većinu vremena odvojeni jedni od drugih, ali se i dalje drže zajedno, održavaju osjećaj kolektivne skrbi i zajedništva (dodali bismo da u slučaju zadruge ne dijele imovinu); to je proces kojeg oni definiraju kao “familyhood across national borders” (usp. Bryceson i Vuorela 2002:3–7, prema Sorensen 2005:4). Iako autori ne razmatraju zadružni tip obitelji, ova se načela mogu primijeniti i na zadruge, budući da one na ovome prostoru i u ovome razdoblju postaju transnacionalne obiteljske zajednice. Na ovom području bilo je nekoliko tipova migracija. Uzimajući u obzir odredište migracija

one se mogu podijeliti na vanjske i unutarnje, a s obzirom na vrijeme provedeno u migraciji zabilježene su sezonske, privremene i trajne. I na koncu, ovisno o motivima, mogu se izdvojiti dobrovoljne i prisilne migracije (usp. Mesić 2002). Većina migracija na ovim prostorima potaknuta je prije svega lošom gospodarskom situacijom, što posebno dolazi do izražaja nakon Drugog svjetskog rata kada velik broj stanovništva odlazi s ovog područja. Razmatranje obiteljskih odnosa i promjena obiteljske strukture, obiteljskog života i svakodnevice, tijekom 20. stoljeća u kontekstu migracija nije problematizirano u etnološkim i kulturnoantropološkim radovima u Hrvatskoj vezano za ovaj prostor. Etnografske opise za sela Kruševa i selâ Bukovice donose uglavnom lokalni entuzijasti koji su između ostalog pisali općenito o životu i svakodnevici ovih sela. Za ovo je područje o obiteljskom životu pisao V. Ardalić u monografiji Bukovica: *Narodni život i običaji*, koja je objavljena u više nastavaka, napose u prilogima iz 1899.: Bukovica: život u zadruzi. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 4:196–220; i iz 1906. Obitelj u Bukovici (Dalmacija): (crte iz narodnoga privatnog prava) *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 11:161–200. (Pretisak Ardalićeve monografije objavljen je 2010. godine u izdanju SKD Prosvjeta.) Iako velik dio svojega rada Ardalić posvećuje obitelji, njegovu građu ne koristimo u ovom radu jer pišemo o obiteljskom životu iz različitog razdoblja među pripadnicima različitog etniciteta.

Prihodi stanovništva ovog područja ovisili su prije svega o stočarstvu i ratarstvu. Tek se sredinom 20. stoljeća otvara nekoliko tvornica koje imaju lokalnu važnost za zapošljavanje muške i ženske radne snage. Tako stanovništvo sve više gravitira prema urbanim sredinama: Obrovac, Benkovac i Zadar. Tih godina većina ženske radne snage zapošljava se u lokalnim tekstilnim tvornicama, a muškarci u rudnicima boksita.

2. Razvojne faze transnacionalne zadružne obitelji

2. 1. Metodologija istraživanja

Na tragu teorijskih polazišta, koja smo iznijele u uvodnom poglavlju, nastojimo pro-pitati kako je odlazak članova pojedinih zadružnih obitelji, koji su masovno emigrirali u europska ili neeuropska (transkontinentalne migracije) odredišta kroz 20. stoljeće, utjecao na organizaciju i svakodnevicu obitelji – kako su se odluke koje donosi pojedinac i članovi obitelji odražavale na život pojedinca, na koji su način ljudi utjecali na važne događaje u svom životu, je li to odluka koju donosi pojedinac ili obiteljska zajednica; tko upravlja zadrugom; način organizacije rada; odnos među članovima obitelji; kako se mijenja položaj onih koji odlaze i onih koji ostaju u obitelji te promjena položaja i uloge žene i muškarca u obitelji. Na temelju kazivanja, u primjerima koje kazivači ističu, uočava se da su migracije bile potaknute gotovo isključivo ekonomskim razlozima. Sve obitelji obuhvaćene ovim istraživanjem prošle su kroz iskustvo migracijskih procesa. Njihove životne priče jedinstvene su, ali zajedničko im je obilježje upravo to da one prate njihov život iz dvije perspektive: perspektive *ostajućih* i *migrirajućih/odlazećih* članova obitelji, koje su bitno utjecali na njihov život, posebice u uvjetima života *u zajednici*. U ovoj je sredini takav oblik obiteljskog života relativno dugo opstao u različitim oblicima obiteljskog suživota. Sinkronizirani odnosi članova obitelji *u zajednici* bili su nužni, posebice u uvjetima kada je zajednički rad

bio jedini izvor prihoda. Pojedini članovi obitelji tijekom dvije ili tri generacije napuštali su obiteljsku sredinu, zbog odlaska na rad, najčešće u Njemačku u drugoj polovini 20. stoljeća (a raniji naraštaji obitelji odlazili su i na neka druga odredišta: Australiju, Ameriku). U radu analiziramo i njihovu percepciju obitelji kao zajednice koja mijenja svoju funkciju – za svakog člana drugačije. Za članove, koji žive i privređuju zajedno u istom kućanstvu, obitelj i dalje funkcionira na načelima zajedničke imovine i rada te zajedničke prehrane. Struktura kućanstva mijenjala se nekoliko puta u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, tako se pojedinac mogao roditi u proširenoj obitelji, zatim živjeti u njoj, odvojiti se i živjeti u nuklearnoj pa ponovno ženidbom sinova u proširenoj. Te su pojave i u ranijem razdoblju bile uobičajene, a na njih je ukazao još Eugene Hammel koji je isticao da je zadruga proces, a ne statični oblik obitelji, za razliku od ranijih autora koji su obitelji promatrali kao čvrsto organiziranu društvenu jedinicu, koja je prostorno određena (Hajnal, Laslett). Nadalje, Hammel promatra obitelji u odnosu na poljoprivredni način proizvodnje, specifičan ekonomski kontekst, migracijske procese i obiteljski razvojni ciklus (usp. 1972:337–339). Svi ti procesi jasno se ocrtavaju u primjerima zadružnih obitelji na području Kruševa i ukazuju upravo na te aspekte zadružnog života u tranziciji. Stoga je osobito važno zadružnu obitelj promotriti unutar specifičnog konteksta.

2. 2. Život u zajednici

Zadružni život obilježavao je zajednički život dvojice ili više braće koji su živjeli zajedno s roditeljima. Prethodni naraštaji djedova i očeva obitelji, na temelju čijih je životnih priča nastao ovaj rad, živjele su u *zajednici*: “Recimo bilo je po dvi tri obitelji, čet’ri. Recimo ko ima tri sina i još otac i mama to je bilo čet’ri obitelji” (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine). “Bila su tri četiri brata, svaki ima po pet, šest djece, evo ih” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Za prostor Bukovice može se utvrditi karakteristično zadržavanje zadružnih načela do devedesetih godina 20. stoljeća, što se može protumačiti kao nastojanje roditelja da očuvaju tradicijske vrijednosti. Osim toga, mnogi su smatrali da je takav suživot ekonomski isplativiji nego podjela i odvojeni život u nuklearnim obiteljima, nakon što su pojedini članovi otišli na rad u inozemstvo. Objašnjava to i kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine: “A nisu imali. Radila se zemlja, nije se imalo novaca.” Kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine, odrasla je u velikoj obitelji, u kojoj je njen otac živio zajedno sa svojim bratom, a samo su njeni roditelji imali devetero djece (šest kćeri i tri sina). Otac je poginuo 1966. godine pa je u obitelji ostala majka s djecom i očevom majkom. Godine 1975. udala se također u *zajednicu*, u kući su je dočekali svekar i svekrva, muževa sestra i najmlađi brat te djeca jetrvā (ostali članovi bili su na radu u Njemačkoj, jedna od kćeri u Australiji).

2. 3. Migracijske mobilnosti

Kako bi se bolje razumjela uloga obitelji u procesu migracije njenih članova, bitno je sagledati na koji način su obitelji oblikovale svoje strategije u odnosu na vanjske čimbenike. Obiteljske strategije ne uključuju samo odluke koje donose pojedinci već cijela obitelj. Suočene s novim uvjetima života i načinom privređivanja, obitelji se prilagođavaju i modificiraju svoje planove i strategije u kontekstu svoje kulture i tradicije (usp. Hareven 1991:115–116). Početkom 20. stoljeća bile su uobičajene transkontinentalne migracije u Ameriku. Na sezonske poslove u prvoj polovini 20. stoljeća najčešće se odlazilo u unutraš-

njost Hrvatske i Slavoniju (iako se sezonski poslovi nastavljaju i nakon Drugog svjetskog rata). Nakon Drugog svjetskog rata pojedinci su odlazili u Australiju. Na privremene radne migracije u Njemačku odlazilo se šezdesetih godina 20. stoljeća. U to vrijeme muškarci su odlazili i na privremene radove u Sloveniju.

Zabilježeno je više primjera privremenih radnih migracija. Odlazili su muškarci, a žene u pravilu nisu odlazile na sezonske poslove, već su s obitelji ostajale u roditeljskoj kući. Članovi obitelji, koji su ostali, i dalje su se bavili poljoprivredom što je bilo neophodno za funkcioniranje svakodnevnog života. Kazivačica iz Donjeg Polja r. 1930. godine prisjetila se svoje obiteljske situacije: "Moj je stric bija u Americi. Kad je doša kući već je bija stari čovik, nije vidija, oslipija je." Prema njenim riječima razlog njegovog odlaska može se pripisati lošim uvjetima života, odnosno obitelj nije mogla izdržavati velik broj članova pa je jedan brat ostao u kući, a drugi je morao otići. Njezin je otac ostao i preuzeo brigu o bratovoj djeci i supruzi kao gazda kuće. "Svi su morali rad't kako on reče." Pravilo je bilo da je najstariji brat ostajao kod kuće i preuzeo ulogu glave obitelji, dok bi mlađa braća odlazila u potragu za poslom i drugim izvorima prihoda.

Da privremene radne migracije mogu postati stalne pokazuje i sljedeći primjer: "Jedan naš djed, od mog oca stric. On je otiša u Ameriku i nije se vratio nikad. Sedam djece je tamo imao. Tamo se oženio, tamo je i ostao. Nikad nije doša." (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine) Iako se nikad nije vratio ostao je u komunikaciji s obitelji tako da je jednom godišnje slao pismo i novac svom bratu. Osim odlaska u prekomorske zemlje u prvoj polovini 20. stoljeća nakon Drugog svjetskog rata ustalila se praksa migracija u Slavoniju. "Bogatiji" prostor, odnosno percepcija boljeg i lakšeg života u Slavoniji, neke je stanovnike trajno motivirao da napuste Kruševo i presele se u novo boravište. Muškarci su najčešće odlazili u potrazi za sezonskim poslovima u godinama nakon Drugog svjetskog rata u Liku i dok se kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine, bavio građevinskim poslovima, drugi su radili različite vrste poslova (šumarske, poljoprivredne i dr.): "Ja sam, kad sam osmi razred zavšio, 58. godine oša sam u Liku, pravili smo ekonomsku školu u Lovincu, pa u Gračacu, zgradu sudsku, kožaru." Važnost sezonskih migracija muških članova naglašena je riječima istog kazivača: "Čitavo naše Kruševo je išlo, nama je to bilo Njemačka". U godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata "bolje se živjelo ovdje nego sad, bile su tvornice, bili su rudnici gdje se kopao boksit ruda. Samo su muški radili." O tome svjedoči i iskustvo kazivača iz Anića, r. 1917. godine:

"A kako sam ja radija, ja sam u rudniku radija jedno 40 godina. Na onim strojevima. Iša sam odale u Velebit raditi otlam pješke pa u Velebit, pješke ajde. A radili su al najprije se nije imalo gdje zaposliti. Najprije su naši ljudi išli u Gorski kotar kuruze okopavati. Za tri kila kokuruza cili dan kopaj, što bi se najio."

Šezdesetih godina nakon zaokreta u političkim i društvenim okolnostima otvoren je put prema europskim migracijama, tako se najviše "...išlo u Njemačku. Išlo se u petom mjesecu pa do desetog, jedanestog mjeseca" (kazivač iz Erslana, r. 1943. godine).

Kako bi uspješno organizirali i uskladili svoj život između obaveza koje imaju na poslu u inozemstvu i života u obiteljskom domu u zavičaju, gdje se namjeravaju vratiti, pojedinci i obitelji razvijali su različite strategije. Zapravo njihova odluka o povratku nije bila upitna, ne propituje se, ona je samorazumljiva. Na primjeru jedne obitelji iz Jurica dobro se oslikava takav oblik odvojenog života članova zajednice, koji još uvijek ekonomski funkcionira kao zadruga. Na rad u inozemstvo odlazili su i muški i ženski članovi obitelji, s tim da bi

djeca koja su već bila rođena ili su se kasnije rodila ostajala na čuvanju kod bake i djeda, a na njih je kao svoju djecu pazila i snaha koja bi ostajala u kući. Djecu bi čuvala svekrva, ako je žena otišla za mužem. U pravilu većina kazivača potvrđuje da im je prvotna intencija prilikom donošenja odluke o odlasku bila privremena; namjera je bila otići i zaraditi novac za izgradnju kuće, no ostanak se odužio. Tako te migracije više nisu bile privremene već zapravo trajno privremene kroz dulje vrijeme, u razmaku od desetak do tridesetak godina.

2. 4. Utjecaj migracija na obiteljski život

Različiti oblici stanovanja i obiteljskog života karakteristični su za obitelji čiji su članovi migrirali. Razdvojenost je utjecala na odnose između supružnika i između roditelja i djece, ali i između braće koja su bila dijelom zajednice sve dok se obitelji nije podijelila. Rezultat je plurilokalan obiteljski život (usp. Čapo Žmegač 2003:124, 128). Obitelj se “stvara” na nekoliko lokacija (mjestu migracije i rodnom mjestu), posebice se to ostvaruje u slučajevima kada i žene migriraju. Na takav zaključak ukazuju i primjeri zabilježeni terenskim istraživanjem na prostoru Kruševa. Iako se u našem istraživanju radi o zadružnim obiteljima, mogu se dijelom utvrditi sličnosti bez obzira na tip obitelji, ali i neke time uvjetovane razlike. Gotovo svaka obitelj ovog područja doživjela je transnacionalno iskustvo, s različitim posljedicama za obiteljski suživot i svakodnevicu. Međutim, odvojeni način života (najčešće muških članova) u konačnici nije značio i razdiobu obiteljske zajednice, već upravo suprotno: nakon odlaska članova obitelj nastavlja funkcionirati kao zajednica jer u njoj, uz roditelje i ostale ukućane, većinom ostaju živjeti supruga i djeca. Etnologinja Jasna Čapo Žmegač je na temelju svojega istraživanja utvrdila nekoliko varijanti translokalnog iskustva pojedinih obitelji (usp. *ibid.* 124), koji su u većem ili manjem omjeru prisutni kod obitelji ovog prostora na što ukazuju i primjeri proživljenog iskustva pojedinih kazivača. Prema većini kazivanja, otac živi i radi odvojeno od obitelji. Ponekad su oba roditelja odsutna, dok su djeca prepuštena na brigu djedu i baki, a katkada i drugih članova kućanstva (strina, tetka, snaha i dr.). U trenutku kada se oni više nisu mogli brinuti o djeci, “...dicu su povukli...” roditelji koji su namjeravali ostati u Njemačkoj. U pojedinim slučajevima djeca žive dijelom kod roditelja, a dijelom kod bake i djeda: “Maria (Josina sina) sam našla, ima je jedno 3 godine. I onda je otišla, a mala je ošla malo prije mene” (kazivačica iz Jurica, r. 1953 godine). J. Čapo Žmegač smatra da je utjecaj transnacionalizma ili međudržavne translokalnosti na obitelj, nemoguće jednoznačno odrediti (*ibid.* 128). Osim pozitivnog utjecaja (poboljšanje ekonomskog stanja obitelji) prisutan je i negativan (otuđenje bračnih partnera, roditelja i djece, djeca se odgajaju neovisno od roditelja, sukobi između braće koji dovode do diobe *zajednice*). Pojedini primjeri koje su navodili kazivači potvrđuju negativne utjecaje migracija. Tako je u primjeru obitelji iz Gornje Otišne upravo odlazak jednog odnosno dva brata na rad izvan kućanstva bio razlog nesuglasica unutar njihove obitelji koje su na koncu utjecale i na podjelu. Suživot kakav je funkcionirao do tada narušen je odlaskom pojedinih članova izvan kućanstva, iako je on prvotno i iniciran s namjerom da se cijeloj obitelji poboljša ekonomski položaj. S vremenom, kako navode mnogi kazivači, oni koji su ostali postali su frustrirani odnosno smatrali su se zakinutim naspram onih koji su otišli:

“...onaj koji je osta ovdje njemu je bilo najgore”. “A dopizdili mi bogme. I kad bi ja to sad nedaj bože smijela reći i da bi rekla ma nedaj bože, on bi mene bio raznio. Da bi ja rekla protiv

matere i protiv braće. Svakome tko je došao to sam ja morala prostrit će će leć što će jest, to sam ja morala. Što iznit.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine).

Tome je pridonosilo i nepridržavanje prethodnih dogovora oko raspodjele zarađenog novca jer su pojedinci htjeli zadržati zarađeno za sebe.

2. 4. 1. Obaveze i poslovi snahe koja ostaje u zajednici

Odlazak muškaraca izvan kućanstva na duži period uzrokovao je promjenu u životu žene, iako općenito tradicijski vrijednosni sustav nije bitno promijenjen. Zajednice su dijelom opstale zato što su odlaskom muškarca, ženama bili prepušteni svi poslovi. Ovo se može protumačiti kao jedna od strateških odluka obitelji kojom se članovi prilagođavaju novim uvjetima – odnosno kao jedan od razloga zašto su se *zajednice* održale nakon Drugog svjetskog rata. Podaci iz razdoblja Vojne krajine, ali i 20. stoljeća na prostoru Like, ukazuju da to nije isključivo karakteristika samo ovoga područja i ovoga razdoblja. Upravo su na prostoru Vojne krajine, na što ukazuju izvori s kraja 18. stoljeća, u odsutnosti muške radne snage, žene svakodnevno obavljale najteže poljoprivredne poslove (usp. Roksandić 1988: 25, prema Černelić 2009:313–314). I na prostoru Like potvrđena je opstojnost zadružnog života do devedesetih godina 20. stoljeća na primjeru zadruge Rukavina u uvjetima transkontinentalnih migracija muških članova zadruge u ranijem razdoblju i privremenih migracija u Njemačku kasnih šezdesetih godina (usp. ibid. 315). Žene koje su cijeli svoj život provele u kući radile su uobičajene poslove oko kuće, ali i zahtjevnije fizičke poslove: “A žene su u kući i drva nosile, nisu ni one spavale. Nosile žito i kukuruze...”, uz to su radile i u polju (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Ako je u *zajednici* bilo više žena poslovi u kućanstvu su se podijelili: “Jedna je bila domaćica, koja je kuhala.” (kazivačica iz Jurica, r. 1954. godine). “Otprava nije bilo auto nego mi sve ženske uprti sve što je trebalo. Ma pust to k vragu. Jadne li su bile žene Bukovice” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Odlazak po vodu je i inače bio isključivo ženski posao:

“Muški ne nose ni sada. Aahhh bogati, tko ih je pita. Drva mora biti. Kijalo, livalo. A po vodu se išlo oko dva, tri kilometra. Žene su onda gonile na magaretu. Natovari i goni. Muški nisu išli, eh, još i to da. Aaaaa ja krepa bi ne bi iša na vodu i na drva. Ma kakvi. Ohohoh ruga bi se svak. Reka bi da je lud. Neb’ se moga ni oženit. Evo ga nosi drva....to su žene radile. Kaže eno cura jaka nosi drva za dvi. Jaka al neću ja tu. Nije to prav. Još pada snig i puše bura one jadne metni drva i nosi. Sve su žene, nisu muškarci ništa. I žene su ložile vatru i nosile drva i ručno prale.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Na području Bukovice žene su se nakon Drugog svjetskog rata počele zapošljavati u okolnim gradovima. Šezdesetih godina otvorena je tvornica “Nada Dimić” u Obrovcu koja je većinom zapošljavala žensku radnu snagu. Do tog razdoblja žene su bile aktivne u kućanstvu, brinule se za stoku i radile ostale poslove. Na rad u tvornicu krenule su mlade cure i žene: “A ono prvo nije se išlo nego su muški a onda kasnije su i žene, svak je volija ono da zaradi. Nisi imo ništa na svitu. Čeka si to da prodaš ono ovcu i dobiješ ono malo. A ovi kad su počeli radit imali su.” (kazivač iz Anića, r. 1917. godine). Navedeno potvrđuju i kazivači iz drugih lokaliteta: Jurice, Gornja i Donja Otišna, Ribnica, Karlovac. Pojedine žene nisu nikad radile izvan kućanstva: “Ja sam samo doma bila. A doma kod svojih čoban’la s ovcama, u Velebit išla, bilo je još komšija susjeda, da su išli. Moje sestre su radile, a koje su kao cure radile, morale su i s ovcama i u tvornici.” (kazivačica iz Karlovca, r. 1934. godine). O promjeni uloge žene u kućanstvu govori i sljedeći iskaz:

“Moja žena podigla desetoro dice, nigdje radila. A sad radi žena, radi čovjek.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Žene se šezdesetih i sedamdesetih godina odlučuju i na privremene radne migracije u Njemačku – i udane i neudane, ili kao pasivne migrantice, što znatno utječe na promjene obiteljskog života. Započinje proces *feminizacije migracija*, kako ga je okarakterizirala N. Sorensen Nyberg u svojem istraživanju (2005:2). U promijenjenim uvjetima obiteljskog života, fizička odvojenost narušavala je obiteljske odnose i utjecala na život bračnog partnera koji je ostao, kao i djece u sredini u kojoj važnu ulogu ima tradicionalni obrazac, prema kojem je žena prije svega vezana uz sferu doma/kuće. Migracije žena u tom razdoblju redefinišu ulogu žene i muškaraca u obitelji. Odlazak žene bio je nužan zbog loše gospodarske i ekonomske situacije. Odlaskom pojedinih ženskih članova obitelji težište se prebacuje na žene koji ostaju u kućanstvu, koje bespogovorno obavljaju osnovne poslove koje nalazimo kao dio životne svakodnevice obitelji ovih sela. S nastalim društvenim promjenama snaha koja je ostala radila je i u kućanstvu i na “državnom” poslu.

2. 4. 2. Svakodnevnica onih koji ostaju: autoritet starješine, poslovi, obiteljski odnosi

I u promijenjenim uvjetima zadržano je načelo poštivanja obiteljske hijerarhije, poslušnost i pokoravanje starijima. Bez obzira na ženinu uključenost u tržište rada, ona se u zadružnim obiteljima i dalje pokoravala volji svekra: “Svekar je to uređivao, ne daj Bože da ja išta znam. Da ja išta pitam. I svekar je određivao. Nema da se metlo što on nije odredio.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Na autoritet oca/starješine u obitelji ukazuje i sljedeći citat: “Ćaća pokojni, on je zapovida u kući, raspored. Ti ćeš blagu, ti ćeš amo, ti tamo. Nitko nije smio reć da neću.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Kazivač iz Anića r. 1917. godine komentira nastale promjene: “A sad dok se dite rodi ono je gospodar u kući.” Upravo je opstanak obitelji u vrijeme povećane migracijske mobilnosti članova obitelji obaju spolova ovisio o prihodima koje je obitelj proizvodila sama. Članovi obitelji koji su ostali nastavili su se baviti poljoprivredom: “Mi smo radili vinograd, polje, žita, vinograda. Imali smo sigurno 100 glava blaga – svinje, krave, magarce. Još sam radila i u državnom poslu.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). U ovome su kućanstvu svekrva i snaha podijelile poslove, svekrva je kuhala i brinula se za kućanstvo i djecu. Uz muža kazivačice, od muških članova obitelji u kućanstvu je ostao i djever, kao najmlađi sin koji je u konačnici trebao ostati na obiteljskom gospodarstvu. Nakon očeve smrti, muž kazivačice postao je starješina, a nakon njega najmlađi djever koji je ostao živjeti s majkom. Drugi primjer iznosi kazivačica iz Gornje Otišne r. 1937. godine čiji je muž, dogovorom između braće i roditelja, ostao u domaćinstvu dok su ostala braća otišli za poslom u Njemačku. Upravo je takav razvoj situacije bio rezultat dogovora između odraslih članova obitelji, s time da u pojedinim primjerima odgovornu ulogu ima otac kao starješina obitelji, a ponekad je to dogovor među svim odraslim članovima obitelji. Zadržavanje jednog sina na gospodarstvu bilo je motivirano time da se gospodarstvo mora održati, dakle, ono čime su se roditelji bavili (poljoprivreda i stočarstvo) smatralo se ekonomskim osiguranjem u slučaju da svi poslovi izvan gospodarstva ne uspiju. Svi članovi koji bi otišli na rad izvan obitelji, uvijek su se imali gdje vratiti. Netko je morao voditi brigu o roditeljima, a tu je zadaću na sebe preuzimao sin, ali i snaha, koji su dogovorno ostali u domaćinstvu.

2. 4. 3. Dislokacija obitelji, skrb i međusobne pomoći

U međuvremenu do konačnog povratka – putovanja između mjesta rada i doma nisu bila toliko učestala prije svega zbog loših komunikacija – dolazilo bi se najviše u vrijeme blagdana i tijekom ljetnih praznika. Unatoč otežanoj komunikaciji u pojedinim razdobljima, ekonomska i emocionalna briga o članovima obitelji koji ostaju – posebice ako je riječ o djeci i roditeljima – posebno je izražena, i do današnjih dana, neprekinuta. “Održavanje obiteljskih veza u većini je slučajeva temeljni motiv postojanja širokog spektra transnacionalnih praksi migranata (i članova njihove obitelji) te razlog nastajanja transnacionalnog prostora” (Jernej 2010:62).

Novo iskustvo obitelji oblikuje i mijenja donedavnu svakodnevicu stanovnika ovih sela. A ono je uvelike oblikovano i neprekinutim kontaktom koji se ostvaruje između dvije strane – *ostajuće* i *odlazeće*. Govori o tome i kazivačica: “Do devedeset prve svako je dolazio ovdje i bio komodan od njezine dice, nema šanse da bi reka da ne smi se.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Primjer ove obitelji pokazuje specifične obiteljske odnose zadružnoga tipa u uvjetima razdvajanja obitelji iz ekonomskih razloga: muž i žena odlaze zajedno na rad u Njemačku, dok djeca ostaju u obitelji sa suprugovim roditeljima i ostalim ukućanima (mužev brat i njegova žena i djeca, sestra i brat). U takvim slučajevima supružnici su, majka još i češće, obilazili djecu. Takvo je iskustvo obitelji kroz jedan dio životnog ciklusa bilo *pluri-* i *translokarno*, posebice se intenziviralo u razdoblju kada je i žena otišla raditi u Njemačku (usp. Čapo Žmegač 2003:124). U slučajevima kada oba roditelja migriraju, djeca ostaju na brizi muževim, katkada i ženinim, roditeljima. S obzirom da su obitelji imale složenu strukturu, skrb o djeci vodila je žena onoga sina koji je u dogovoru s obitelji ostao na domaćinstvu i time se legitimirao kao nasljednik obiteljske imovine, roditeljske kuće i zemlje u najvećem dijelu. Najveći teret postaje briga o tuđoj djeci koju preuzimaju stariji roditelji, prvenstveno baka, ali i snaha, odnosno *nevista* u kući udana za sina koji ostaje na domaćinstvu:

“Našla sam 4 dice od jetrve one su bile po Njemačkoj njih sam morala prihvatiti odma kao svoje, presvlačila sam, ranila. Našla sam jedno u pelenama još. A da dica su najviše i babi i didi ostajali. Netko je morao biti uza njija. Nosi i rani ih. Unučadi je moja svekrva isto desetero digla bez svoje djece.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine).

“Više je dica su poštivala babu i dida nego roditelje. Oni bi davali, ali nisu bili. To se vidi, jer su mislili idemo samo par godina, a onda dinar ih povuka. Ili svekrva čuva ili njena mater. Najviše bi tako. Danas puno žena čujem da kažu da nam se vratit na one godine, ne bi išle i dicu ostavle. Jer kaže kad mene moje dite nema onoga toploga, ne zove me mama. Ali nije to to. Taka su bila doba.” (kazivačica iz Ribnice, r. 1940. godine).

Članovi obitelji koji bi otišli na rad u Njemačku, braća i sestra čija su djeca ostala u kućanstvu s obiteljima slali su pomoć: “Tobože bi oni vako davali. Ali to se jadno vidilo. A što ćeš ti da dadeš kad je bila dičica ta što su ostala, da se, da se, što je reka svekar da se. Dica su morala i jist. Svekar je to uređivao ne daj bože da ja išta znam. Da ja išta pitam.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Te riječi daju naslutiti da je ipak, posebice ako je bilo riječi o kćerima i njihovim muževima i sinovima i njihovim obiteljima, prihod koji zarađuju pojedinci ostajao njima. Dio prihoda izdvajali su za potrebe roditelja, posebice ako su djeca ostala kod njih, što kazivačica objašnjava na sljedeći način:

“Ne bi oni toliko dali onda ne bi u sebe ništa stekli. Onda su davali, poradi dice. Ne znam ja koliko. To su svekar i svekrva mi sa tim nismo imali ništa to su njihova dica. Njihovo je bilo što su zaradili. Mi što smo imali. Davalo se njihovoj djeci što se imalo. Donosili bi oni i mojoj dicit, komad robe da e he kako ne.”

2. 4. 4. Iz Njemačke su gradili kuću

Iako su članovi obitelji na radu u inozemstvu živjeli odvojeno od ostatka obitelji, novcem koji bi zaradili, u najvećem broju primjera gradili su kuće u zavičaju: “Iz Njemačke su gradili kuću” – riječi su kazivačice iz Ribnice, r. 1940. godine. Poneki su gradili svoje kuće u selu roditelja, nerijetko i u najbližem urbanom središtu (Benkovac, Zadar ili Biograd): “Ovaj diver što je osta tu je kuću napravio u Zadru. Taj najmlađi. Ovi drugi koji su bili u Njemačkoj vratili su se u penziju. Ovaj je u Zadru, jedan u Rijeci. Nije se nitko ovdje vratio.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Većina onih koji su otišli raditi u Njemačku vratili su se tek kad su stekli mirovinu, sada žive u kućama koje su izgradili tijekom rada u Njemačkoj: “Uglavnom su tu stariji ljudi ostali ili se vrate kao stariji” (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine). Gradnja kuće započela je još dok je obitelj živjela u *zajednici* za potrebe buduće nuklearne obitelji. Nakon što se kazivačica zajedno sa suprugom odvojila od njegovih roditelja i braće, sva su njegova braća već imali svoje izgrađene kuće. Oni su svoju kuću gradili u neposrednoj blizini roditeljske kuće i još su duže vrijeme održavali *zajednicu*, odnosno zajednički radili poslove, hranili se, prali rublje sl., jedino su zemlju kasnije odvojili. U ovoj obitelji braća su gradila kuću za svoju užu obitelj kako bi se nakon povratka iz Njemačke mogli odvojiti i otići od roditelja, tako da ih je gradnja kuće na neki način i obvezivala na povratak kući.

2. 5. Dioba zajednice

Proces razgradnje zadružnog života odvijao se na različite načine i u različito vrijeme od obitelji do obitelji, većinom prije smrti roditelja. Ima primjera njegove opstojnosti sve do početka Domovinskog rata kojega mnogi kazivači smatraju prijelomnim za njegov konačan raspad. U nekim obiteljima rastakanje *zajednice* započelo je već s odlaskom pojedinih njezinih članova na rad izvan kućanstva, no ipak se većina zadruga nije formalno podijelila. Imovina zadruge ostala je zajednička, u pojedinima primjerima sve do povratka članova obitelji kući. Takav *dislocirani suživot* mogao je potrajati i dulje vrijeme, što je ovisio o individualnim prilikama u obiteljima. Ideja zajednice se na taj način i dalje perpetuirala i zajednica postoji dok god su stari roditelji živi, a održavaju je i članovi koji su otišli i koji se vraćaju svake godine na praznike ili u svoje slobodno vrijeme. Vežu ih djeca, ali i sigurnost roditeljskog doma te imovina koju bi imali pravo naslijediti i nepisani dogovor između članova obitelji koji odlaze i koji ostaju. U slučajevima kada i djeca odlaze s roditeljima kontakti s dijelom obitelji koja ostaje doma manje su učestali. Odvojeni članovi obitelji na različite su načine pokušavali zadržati simbolično jedinstvo obitelji, kao i oni članovi koji su ostajali na domicilnom gospodarstvu: nastojali su osigurati opstojnost roditeljskog doma unatoč krizi i lošim uvjetima života. S jedne strane, članovi obitelji koji su ostali bili su dužni brinuti se i osigurati opstanak gospodarstva da se oni koji su otišli imaju gdje vratiti, dok su oni, s druge strane, bili dužni pomagati tako što su slali novac za ispomuć obiteljskog gospodarstva. Diobe zajednice odigravale su se u različito vrijeme od obitelji do obitelji, što je bilo uvjetovano i specifičnim obiteljskim prilikama, uz uvažavanje opće važećih pravila

vezanih uz život u *zajednici* i njihovu sporazumno neformalnu diobu. Primjeri životnih priča kazivača upućuju na zaključak da je bilo više varijacija dioba *zajednica*. Supružnici iz Anića nisu se mogli sjetiti točno godine kada su se podijelili. Kao približno vrijeme spominju razdoblje nakon Drugog svjetskog rata kad su oni već bili u braku nekoliko godina, kojega su sklopili 1941. godine. Nakon podjele ostali su zajedno živjeti dva brata – kazivač i njegov brat, a odijelili su se od bratića (stričevog sina):

“Podilili smo, bili smo dva brata, ostali mi zajedno i mater. Onda ovaj što nije od matere nam bija i on se odilija. Zajedno radili, sve zajedno. Zajedno smo živili pa zajednica. Još bi ja bija živija, ali njoj nije pasalo. Dijelilo se po dogovoru, napišeš na papiru one brojeve i koji izvuče koje eto to je tvoje. Nikakvih problema nije bilo. Sva četiri smo se podjelli. A samo smo nas dva zajedno ostali zbog matere. Zajedno ostali [nakon diobe sa stricom, op. a.]. Zajedno smo sve radili.”

Pri podjeli imovine obitelji poštivalo se nepisano pravilo po riječima kazivača iz Karlovca r. 1930. godine: “Kol’ko je bilo braće na tol’ko se zemlja dilila”. U nekim obiteljima bile su česte svađe zbog zemlje koja se smatrala najvrjednijim što je pojedina obitelj mogla posjedovati: “Prije ko je ima puno zemlje bio je bogatiji” (kazivačica iz Karlovca, r. 1934. godine). Količina imovine – zemlje koju je obitelj posjedovala – razlikovala se od obitelji do obitelji, ovisila je o njenom sastavu, strukturi, ali i drugim vanjskim čimbenicima. Kazivač iz Karlovca r. 1930. godine podijelio se sa stricem koji je postao starješina nakon smrti njegova oca u dobi od 15-16 godina sredinom četrdesetih godina 20. stoljeća, zajedno sa svojom majkom i sestrama. Nakon podjele sa stricem svatko je dobio svoj dio unutar kuće, točnije svoju sobu. Dijelili bi se tako da su na papiriće napisali pojedinu parcelu zemlje: “Kuća se prigradi, i evo ovo je zapalo tebe ovo je mene, metnemo u kapu broj jedan dva tri, čet’ri, i zamotamo i stresemo pod broj jedan taj dio kuće, pod broj dva, taj i ovo je sad moje. Izvuku se. Tako se dijelilo. Ili metnemo tri šibice, na šib’ce smo zemlju dijelili. Ovom pripada ovo...” Ovakav način podjele zemlje potvrđuju i ostali kazivači. U *zajednicama*, koje su dulje opstale uočava se postupna tendencija veće skrbi za vlastitu užu obitelj nauštrb ostalih članova, koji su po dogovoru ostali u kućanstvu. Tome svjedoči i iskaz kazivačice iz Gornje Otišne, r. 1937. godine, koja se udala u zajednicu koja se 1960. godine podijelila, godinu dana nakon njezina ulaska u obitelj:

“Moga odredi on je bija kod kuće, a braća su radila i veli mi kad dobijemo plaću mi ćemo dignut i tebi davat. Oni bi radli nji dva, a muž je doma. To je bilo rečeno da bude kod kuće; to nije potrajalo tako dugo. Kad budemo što kupovali kupt ćemo i tebi, kad budemo prašak kupovali kupćemo i tvojoj ženi. I bome dali jedan put te novce, nema više davanja. I nema oni svakoj kupuju ženi prašak, a meni ništa. A moj veli bome ne moremo više ovako, tu su dica mala. I onda se mi i odijeli.”

Takav poremećen ekonomski odnos među članovima zajednice uzrokovao je njezin raspad, prvenstveno na inicijativu kazivačice i njezina supruga. Njima je pripao veći dio imovine zajednice s obzirom da su s njima ostali suprugovi roditelji. Danas kazivačica živi u kući sa neoženjenim sinom, dok drugi oženjeni sin živi u neposrednoj blizini. I njena je snaha živjela s njom otprilike godinu dana, dok nisu napravili svoju kuću, iako i danas s obzirom da snaha radi, kazivačica kuha i brine o djeci/unucima. U pojedinim obiteljima zajednica se raspala odlaskom članova obitelji na rad u Njemačku: “A šezdesete pa naovamo se dililo najviše. Zarade se počelo Njemačka pa ovo pa ono, neko ima manje neko više pa podili se”, zaključuje kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine.

Osim ovakvih slučajeva zabilježeni su i primjeri obitelji koje su opstajale u zajednici i dijelile se u različito vrijeme u drugoj polovini 20. stoljeća. Bratske zajednice opstajale su toliko dugo dok se brat koji bi radio u inozemstvu nije vratio i odvojio sa svojom obitelji u novu kuću koju je izgradio tamo zarađenim novcem. Članovi obitelji koje su donedavno živjele u zajednici konstantno se viđajući i razmjenjujući informacije i obavljajući zajedničke aktivnosti, razdvajaju samo poslove i zemlju. I dalje su nastavili živjeti u dijelu kuće (sobi) u kojoj su do tada živjeli, no nisu više vodili zajedničko gospodarstvo niti su se više zajednički hranili. U spomenutoj zajednici iz Jurica uže obitelji unutar zajednice imale su dovoljno prihoda te su izgradili za svoju nuklearnu obitelj zasebnu kuću, ali u neposrednoj blizini roditeljskog gospodarstva. Nakon što je bračni par odlučio napraviti novu kuću, proces prijelaza potrajao je neko vrijeme, obitelj koja se preselila u novi dom nije potpuno presjekla sve veze, osim u slučaju sukoba oko podjele. Ovdje se radi o postupnoj diobi i odvajanju obitelji. Prema riječima kazivačice r. 1953. godine zemlja njihove zajednice još uvijek nije zakonski podijeljena. Priličan broj primjera iskaza kazivača potvrđuje određeni oblik zajedničkog života i nakon odvajanja. Dioba zemlje, kao i ostale imovine bila je samo interna (usp. Rubić, Birt, 2006:346–347) jer većinom i do današnjeg dana formalna, sudskim putem obavljena, dioba nije realizirana. Zakonski se diobe uglavnom nisu provodile, tek su ih pojedinci devedesetih godina počeli provoditi:

“Niko nije pisa. Samo mi između sebe, dijelimo zemlju. Ako je dan zemlje, 2 hiljade kvadrati onda podijelimo na dva brata, onda fino konopom priko nje kamen ovdje kamen tu. Nije to nigdje zapisano, ovo je tvoje ovo moje. Znam da je moje i to je amen.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Kazivač je tek nedavno zakonski uredio pitanje vlasništva zemlje:

“Nema niti dve godine sve je bilo na ćaći nije na meni, i platija to i onda se prepisalo, advokatu i on je preveo. Prije se nije šta ja znam ta ostavština nije bila na mene, ja bija malen, nego na ćaću. Onda ja došo da se na mene da moja djeca znaju.”

3. Zaključna razmatranja

Prikazani oblici zadružnog života, u prvom redu u njihovoj završnoj fazi postojanja u drugoj polovini 20. stoljeća, predstavljaju specifičan primjer opstojnosti ovakvoga načina života i rada u razdoblju kada društveno-ekonomski uvjeti tome više nisu pogodovali. U većini hrvatskih krajeva još su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ponegdje i do sredine 20. stoljeća, iznimno i dulje, ti su faktori u prvom redu utjecali na rastakanje zadružnih obiteljskih zajednica. Ta je pojava osobito zanimljiva i stoga što je tendencija njihova održavanja, postupne diobe ili zadržavanja određenih oblika zadružnog života i nakon (ne)formalne diobe uočljiva i među pripadnicima ostalih bunjevačkih ograna, iako u različitim razdobljima tijekom 20. stoljeća. Jedini je zabilježeni primjer opstojnosti zadruga sve do devedesetih godina 20. stoljeća obitelj Rukavina Jauci iz Smiljanskog polja u Lici (usp. Černelić 2006:145–152; 2009:306–315). Iako je varijabilnost oblika u kojima se pokazuje opstojnost elemenata zadružnog života prilično velika, zamjetno je održavanje nekih običajno-pravnih normi i nakon neformalne pa čak i stvarne diobe u svim njihovim ograncima, na što ovdje samo ukazujemo, uspoređujući sa sličnim fenomenom na području Bukovice taj tradicijski

obrazac, koji se manifestira kroz tendenciju postupnog dijeljenja, kao i specifičnih oblika obiteljske povezanosti i nakon diobe. U ovome je kraju duga opstojnost zadruga i općenito obiteljske povezanosti očito ostavila traga i u velikoj skrbi djece za ostarjele roditelje koji danas uglavnom ostaju pod starost živjeti sami, što smo tijekom terenskog istraživanja uočile kao izrazitu karakteristiku obiteljskog života ovoga kraja. Ta nam je činjenica bila donekle i otežavajući faktor u istraživanju jer su djeca pojedinih kazivača zbog velike skrbi za sigurnost svojih roditelja bila sumnjičava prema našim namjerama. Takva međuobiteljska povezanost i briga mlađih naraštaja prema starijima, čak je i kroz određene formalno utvrđene oblike skrbi primjetna i u drugim bunjevačkim ograncima, no na ovome području to je izrazito prisutan fenomen. Osim spomenutih razloga, koji svoje korijene ima u običajno-pravnim predodžbama stanovništva ovoga kraja i u bunjevačkog živilja uopće, zasigurno je potenciran i uslijed ne tako davnih ratnih trauma kojima je ovaj kraj Hrvatske bio izložen. No, to je tema za neka druga istraživanja.

Literatura

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003. "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnosti*, 40 (2):117–130.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. "Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families". *Migracijske i etničke teme*, 23 (1-2):33–49.
- ČERNELIĆ, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press.
- ČERNELIĆ, Milana. 2009. "Običajno-pravni i imovinski aspekti života u obiteljskim zadrugama Like". *Senjski zbornik*, 36:301–321.
- HAMMEL, E. A. 1972. "Zadruga as Process". U *Household and Family in the Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe*, ur. Peter Laslett i Richard Wall. Cambridge: Cambridge University Press, 335–373.
- HAREVEN, Tamara K. 1991. "The History of the Family and the Complexity of Social Change". *The American Historical Review* 96 (1):95–124.
- HAREVEN, Tamara K. 1994. "Recent Research on the History of the Family". U *Time, Family and Community*, ur. Michael Drake. Oxford: Blackwell Publishers, 13–44.
- HUTCHISON, Elizabeth D. 2007. "A life course perspective". U *Dimensions of Human Behavior: The Changing Life Course*, ur. Elisabeth D. Hutchison et al. London: SAGE Publications Inc., 1–39.
- JERNEJ, Mirna. 2010. "Obiteljski transnacionalni prostor: studija slučaja". *Studia ethnologica Croatica*, 22:61–83.
- MESIĆ, Milan. 2002. *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- RUBIĆ, Tihana, Danijela BIRT. 2006. "Obiteljski život na području Krivog Puta od tridesetih godina 20. stoljeća do danas: Etnografski prilog i prijedlozi za buduća istraživanja". *Senjski zbornik*, 33:315–352.
- SCHVANEVELDT, Jay D., Robert S. PICKETT, Margaret H. YOUNG. 2004. "Historical Methods in Family Research". U *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*. ur. Pauline G. Boss, Doherty J. William, Ralph LaRossa, Walter R. Schumm, Suzanne K. Steinmetz. New York: Springer, 99–116.

SORENSEN NYBERG, Ninna. 2005. "Transnational Family Life across the Atlantic: The experience of Colombian and Dominican migrants in Europe". *The International Conference on Migration and Domestic Work in a Global Perspective, 26–29 May 2005*. Wassenar: Danish Institute for International Studies.

https://www.researchgate.net/publication/228766825_Transnational_family_life_across_the_Atlantic_The_experience_of_Colombian_and_Dominican_migrants_in_Europe (pristup 15. 1. 2013.).

3.

U ŽIVOTU I U SMRTI: TRADICIJA, KONVENCIJA I ARHETIPOVI LJUDSKE EGZISTENCIJE

Jadranka Grbić Jakopović

UDK: 398.3"186/195"

Sažetak: U radu se govori o vjerovanjima, običajima i ritualima kao društvenim i kulturnim činjenicama s aspekta suvremenih znanosti društveno-humanističke provenijencije u kojima već duže vrijeme vlada doba antropologija raznovrsnih orijentacija s tendencijom da se stvori sinergija istih s drugim znanstvenim područjima, djelatnostima i umijećima. Svaka se od njih upire proniknuti u način čovjekova shvaćanja i razumijevanja svijeta i života. Tako i ovaj rad, no prvenstveno s aspekta etnologije i kulturne antropologije, promišlja o jednom segmentu kozmičkoga beskraj: o vjerovanjima u čudesno, tajnovito i nadnaravno, zapisano u etnografskoj građi druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća (s krajnjom vremenskom distancom do otprilike šezdesetih godina 20. stoljeća, rjeđe iza toga razdoblja). Vjerovanja o životu i svijetu i uz njih vezani običaji i rituali usko su isprepleteni sa svim područjima života: od običaja i moralnih normi zajednice, društvenih odnosa, stanovanja, gospodarstva, graditeljstva, prehrane, odijevanja do umjetničkoga izražavanja. Tijekom minulih vremena oni su uobličavali i uobličili društveno prihvatljivo tumačenje različitih fenomena, pretežno onih koji su bili ekskluzivni, nerazumljivi/neobjašnjivi, poželjni ili nepoželjni. Nadalje, postali su oblik društvene svijesti o čovjekovoj egzistenciji i odnosu spram prirode, a posebno spram onoga što je čovjek smatrao da je izvan dosega prirodnoga, tj. spram natprirodnoga. Slijedom toga, postali su društvene i kulturne činjenice.

Cljučne riječi: etnologija, vjerovanja, običajno-ritualne prakse

U suvremenim znanostima društveno-humanističke provenijencije već duže vrijeme vlada doba antropologijâ raznovrsnih orijentacija s tendencijom da se stvori sinergija istih s drugim znanstvenim područjima, djelatnostima i umijećima. Svaka se od njih upire proniknuti u način čovjekova shvaćanja i razumijevanja svijeta i života. Tako i ovaj prilog s aspekta etnologije i kulturne antropologije promišlja o jednom segmentu kozmičkoga beskraj: o vjerovanjima u čudesno, tajnovito i nadnaravno. Promišljanje se temelji na de/kodiranju etnografske građe druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća (s krajnjom vremenskom distancom do otprilike šezdesetih godina 20. stoljeća, rjeđe iza toga razdoblja).

Hrvatska etnologija u svojoj je stoljetnoj praksi producirala bogatu literaturu. Dio te literature potječe iz njezina formativnog razdoblja i onoga koje je uslijedilo, slijedeći

kulturno-historijsku etnologiju te se sukladno tome odnosi na ruralnu tradicijsku kulturu jer je temeljena na teorijsko-metodološkim zamislima “očeva osnivača” hrvatske etnologije: Antuna Radića, Milovana Gavazzija i Branimira Bratanića (Radić 1897; Leček, Petrović Leš 2010). Literatura koja pak potječe iz recentnijega doba u svoje teorijsko-metodološko i terminološko okrilje ugradila je zamisli i zahtjeve uglavnom svih znanstvenih smjerova 20. stoljeća. U jednoj i u drugoj literaturi uočava se terminološka raznolikost u određivanju ovoga segmenta tradicijskoga nasljeđa i kulture u koje spadaju: *narodna, pučka, tradicijska vjerovanja* ili: *praznovjerja, prirodne ili naravne religije, rani oblici religioznosti, relikti rane religioznosti, arhaične vjerske tradicije, tradicionalna religija, religijski običaji i vjerovanja, “kult prostog naroda i skup ceremonija koje on vrši da mu se želja ispuni”* (Trojanović 1930). Sve su to (i još mnogi drugi) nazivi koji se odnose na iste fenomene: na vjerovanja i njihov praktični aspekt, odnosno običajno-ritualnu praksu, koja se – u još do danas nenadmašenom terminološkom stilu Antuna Radića – svodi pod zajednički nazivnik: *predodžbe o životu i svijetu*.

Te su se predodžbe u davno minulim vremenima uobličile u tradicijske obrasce ponašanja, manifestacije, ostvarujući se kao niz emotivnih, racionalnih i iracionalnih postupaka, zaživjevi napokon kao društvene, kulturne, ekonomske pa i biološke činjenice. Pratile su čovjeka u njegovu životu od ulaska u obitelj i zajednicu kroz odrastanje, zreo životni tijek, sve do smrti, tj. njegova konačnog odlaska iz obitelji i zajednice. Pa i iza toga: kad gubi osobni fizički dodir sa živim ljudima i postaje član zajednice duša i duhova. Zato se u njima isprepleću, odnosno izmjenjuju i oponiraju život i smrt, radost i žalost, nada i strah, blagoslov i prokletstvo.

Slijedom toga, pomoću vjerovanja su se u životnu svakidašnjicu ili iskoraku iz nje unosili stavovi i vrijednosni sustavi. Poput običaja ili nekoga drugog elementa kulture ona su stvarala i stvorila sustav vrednota zajednice, njezin simbolički i nesimbolički govor, verbalni i neverbalni komunikacijski kôd. Rituali, svetkovine, simboli i sl. jedno su od sredstava kohezije pojedinaca u zajednici; jedinstvenošću oblika i sadržaja te solidarnošću članova zajednice, prakticiranjem i participiranjem u njima povezuju ljude integrirajući ih u kolektiv. Generacijskom transmisijom, promjenama ideologija i svjetonazora, interakcijom različitih društvenih slojeva, s vremenom se mijenjaju, upijaju u sebe sasvim nove oblike pogleda na život i svijet, a kako relikti onoga “drevnog” nadživljuju i materijalni razvoj i kulturne promjene, vjerovanja o svijetu i životu opčinjavaju naše kulturno biće i danas u 21. stoljeću, žive zadivljujućom perzistentnošću, čak štoviše, ne pokazuju znakove nestajanja.

No, što su zapravo te predodžbe, odnosno što su narodna (tradicijska, pučka...) vjerovanja?

Je li to sustav, skup dobro utvrđenih arhaičnih vjerskih tradicija ili tek katkad lucidna, a katkad mistična ekspresija dinamike životne zbilje?

Svakako *nisu* iskustva koja su rezultat uočavanja i razumijevanja prirodnoga, naravnog slijeda događanja, pravilnosti u vremenu i prostoru, jer su dotična integrirana u sustav znanja. Svakako *jesu* iskustva o nerazumijevanju nekih pojava, bolna i zastrašujuća svijest o ograničenosti ljudskih sposobnosti. Vjerovanje nije dakle rođeno iz napora da se traži spoznaja, nego iz napora da se pronađe mogućnost da se ono spram čega je čovjek nemoćan i što mu je nedokučivo, pred čim strepi ili očekuje suradnju i pomoć, što je smatrao nadnaravnim, svlada i razumije na bilo koji, makar i iracionalan, način (Grbić 2007).

Potporu ovakvom tumačenju pronalazimo u djelima antropoloških mâga magije i religije Jamesa G. Frazera (Frazer 1922, 1977), Bronislawa Malinowskog (Malinowski 1971),

također među pripadnicima francuske sociološke škole na čelu s Emileom Durkheimom (Durkheim 1965), u djelima klasika kulturnohistorijske etnologije poput Kaja Birket-Smitha (Birket-Smith 1960) no i u recentnijim radovima poput onih Evans-Pritcharda (Pritchard 1965), Edwarda Norbecka (Norbeck 1974) ili Anthonyja F. C. Wallaca (Wallace 1966). S punim se povjerenjem možemo osloniti i na kulturno-antropološku kompilaciju Williama A. Havilanda (Haviland, 2004) gdje u poglavlju nazvanom *Religija i nadnaravno* nudi za istraživanje te analizu i interpretaciju prihvatljiva određenja ovih pojmova i fenomena, njihovih oblika, sadržaja i značenja apostrofirajući i komunikacijske pristupe istraživanju kulturnih fenomena još iz vremena Sapira, Halla, Dell Hymesja i drugih (Moore 2002). Naime, uz uvažavanje antropoloških klasika, novi pristupi upozoravaju da korelacija običajno-ritualne prakse i članova zajednice koja ih vrši i participira u njima (tj. društva), a kroz koju se odvija dinamičnost procesa društvenih promjena, čini od ovih fenomena specifične transmiere poruka unutar i izvan svoje skupine i pokazatelje stvarnog stanja stvari. Svaka društvena promjena, npr. razvoj koji utječe na promjenu uloga i statusa u društvenoj hijerarhiji i odnose moći, mijenja i običajno-ritualnu praksu (kroz proces prilagodbe na promjene) čime se mijenja značenje te iste prakse.

Iako se u ovom radu neće detaljno analizirati noviji pristupi ovoj temi jer bi takva rasprava nadišla njegovu planiranu namjenu, valja napomenuti da je temeljna razlika između starijih i novijih pristupa u tome što stariji pristupi područje istraživanja vjerovanja bez ikakvih dilema svrstavaju u područje magije i luče ih od religije, dok noviji ne odvajaju magiju od religije te zastupaju gledište po kojem su magijski postupci često dio religijskih rituala. Obje, tj. i magija i religija, izravno se bave nadnaravnim.

Naime, devetnaestostoljetni antropološki klasici i njihovi sljedbenici prvih desetljeća 20. stoljeća govorili su o *magiji i religiji* kao njima nasljedovanoj, ali i oponirajućoj *znanosti*; njihovi nasljednici, kreatori novih teorija i slijedom toga suočeni s metodološkim preprekama “staroga načina”, skovali su novu podjelu s krovnim nazivom *religija i nadnaravno*. Najgrublje rečeno, ona ima dvije sastavnice. Na jednoj su religijski običaji. Tome je u načelu kompatibilno ono što smo nazivali i još nazivamo “narodna vjerovanja”, tj. vjerovanja u nadnaravna bića i moći/sile (vještice, mōre, vile, vukodlake, divove, shizofrene duše umrlih, uroke, dehistorizirane ličnosti značajnih za lokalnu zajednicu, apersonalne sile i sl.) te manističke, animističke, animatističke i sl. kultove, uključujući postojanje osoba posebno obdarenih za manipulaciju istima (redovne ili povremene “odabrane osobe”, npr. vjerski službenici raznih provenijencija, npr. magi, šamani, vračevi i sl.). Na drugoj su strani religija, magija i vraćanje/čaranje/bajanje što je pak sukus svih elemenata predodžbi o životu i svijetu poduprta aktivnim djelovanjem: činima, tj. primjenom dotičnih uvjerenja u praksi, što znači pokušaj usmjeravanja nadnaravnih bića i sila na djelovanje prema dobru ili zlu, uz pomoć posebno sastavljenih formula. To podrazumijeva vraćanje, čaranje, bacanje ili skidanje uroka i sl. Ukratko: teorija i praksa na djelu.

Prema tome, razlika starih i novih pristupa zapravo nije ni velika ni spektakularna. Ona je logična posljedica razvoja dvadesetostoljetne znanstvene misli. Disperzija pojedinih segmenata/područja toga velikog kompleksa religije i nadnaravnoga, promjena, tj. osuvremenjivanje teorije, metoda i terminologije daje doduše dojam značajne razlike, no pomniji uvid u problematiku ukazuje na to da su dobrim dijelom čak kompatibilne. Naime, oba su pristupa istraživala i tumačila ove pojave i fenomene kao uvjerenja i oblike ponašanja uz pomoć kojih ljudi pokušavaju izaći na kraj s problemima koje smatraju važnima, a ne mogu ih riješiti s postojećom tehnologijom ili organizacijskim tehnikama. U nastojanju da

nadiđu vlastita ograničenja, okreću se manipulaciji nadnaravnim bićima i silama. U praksi, to se ostvaruje verbalnim i neverbalnim sredstvima kroz molitve, pjesme, plesove, žrtve, izricanjem želja, prijatnji, raznim tabuima, procesijama, hodočašćenjima, činjenjem čina.

Nadalje, sukladno spomenutoj Havilandovoj kompilaciji, razvidno je da etnologija i kulturna antropologija oduvijek smatraju neospornim da je fenomen religije i nadnaravnoga, dakle vjerovanja u nadnaravno i običajno-ritualne prakse, integralni dio kulture. Čak štoviše, novi pristupi istraživanju na manje ili više vidljiv način skladno su u takva svoja promišljanja ukomponirali jasno i razumljivo određenje kulture antropoloških klasika 19. stoljeća. Potom, mudro se nadogradivši na funkcionaliste, dijelom strukturaliste i druge, recentnije antropološke teorije tumačeći svrhu religije i nadnaravnoga, tvrde: religijski običaji i vjerovanja u nadnaravno imaju važan psihološki aspekt jer smanjuju uznemirenost pretvarajući nerazumljivo u razumljivo te daju olakšanje uvjerenjem da nadnaravno predstavlja pomoć u kriznim situacijama; imaju važnu društvenu ulogu jer oblikuju pojmove dobra i zla, određuju okvire prihvatljivoga ponašanja i sankcioniraju u kolektivu eventualno neprihvatljivo individualno ponašanje, definiraju zajedničke ciljeve i sustave vrijednosti, potiču učenje i transmisiju (usmene) tradicije, čime održavaju društvenu solidarnost i stvaraju osjećaj i svijest o zajedništvu i kontinuitetu. Ako se sve to uzme u obzir, samo je mali korak do sljedećega zaključka: religijski običaji i vjerovanja u nadnaravno vežu ljude u zajednicu te (p)održavaju identifikaciju s njom.

Upravo je tako i starija hrvatska etnologija smatrala neospornim da je fenomen vjerovanja integralni dio kulture i kulturnoga identiteta. Danas također:

“Vjerovanja i običaji urasli su u kulturni kontekst, oni su bitne sastavnice identiteta. Valjana interpretacija vjerovanja i običaja moguća je samo unutar konteksta zajednice kojoj pripadaju. Svaka znanstvena nadgradnja, bio to pregled ili komparativna studija, mora barem posredno uzeti u obzir kulturni kontekst.” (Lozica 2005).

Svejedno, ostala su do današnjega dana otvorena brojna pitanja. Među ostalima, u što ljudi doista vjeruju? Osim toga, je li relevantnije ono u što ljudi vjeruju ili bi za istraživača sam iskaz (očitovanje) vjerovanja trebao biti relevantniji u nastojanju da se dobije odgovor?

Etnološke i njoj srodne teorijske koncepcije o vjerovanjima rado se priklanjaju onima vezanima uz ritual, usko vezan uz magiju, mitologiju i religiju. Odrediti i objasniti tu vezu nije lako, osobito kad se povezuje s obrascima tradicijskoga načina života. U prvom redu s tradicijskim pristupom vremenu (životu) koje se (tj. vrijeme) ne opaža i ne doživljava linearno nego ciklički, te tradicijskim pristupom prostoru (prirodi, *cijelom svijetu*). Riječ je o osebujnoj vrsti mitskoga svjetonazora koji vrijeme i prostor shvaća na poseban način. Mitski svjetonazor izjednačuje čovjeka i svemir; po njemu je priroda antropomorfizirana (Belaj 1998). Prema tome svjetonazoru, svaki čovjek je inkorporiran u sustav vjerovanja svoje zajednice prije nego što je rođen, a što se nastavlja poslije njegove smrti. Budući da prema tome vrijeme nije drugo nego kompozicija događaja, ritmički slijed i protok onoga što se događa ili što se želi da se dogodi u čovjeku i oko njega (tj. i u vremenu i u prostoru), živjeti znači participirati u permanentnom procesu putovanja svijetom.

Cijeli svijet i sve aktivnosti oko toga svijeta viđene su i proživljavane preko vjerovanja. *Cijeli svijet* su i vrijeme i prostor: priroda i prirodne pojave, životinje i vegetacija, “nežive” prirodne, čovjek koji će se tek roditi, koji je rođen, duhovi davno umrlih predaka, duhovi umrlih koji su po nekom usudu postali nadnaravna bića, a na kraju i božanska bića.

Dakle, i Bog kao stvoritelj i stvaratelj, održavatelj, krajnji tumač geneze i egzistencije čovjeka i *cijeloga svijeta*.

Budući da će se terminološko-teorijska određivanja o tome je li riječ o *ranim oblicima religioznosti, pretečama religije, ranim stupnjevima religije, prirodnoj religiji, pučkoj religiji, vjerskim tradicijama*, "...odlomcima iščezlih religija, neorganiziranim prežicima..." (Vinšćak 2002), o "...neznabožačkoj religiji barbarskih pogana punoj besmislica i praznovjerja" (Belaj 1998) ili o "tragovima povijesti", "starijim slojevima kulture" (Lozica 2002) ili doktrini, filozofiji, intelektualnom skupu mišljenja, posebnom načinu ponašanja, pragmatičnom stavu utemeljenom na razumu, osjećaju i volji, načinu djelovanja, sustavu vjerovanja, sociološkoj pojavi i osobnom iskustvu (Lozica 2002), ovom prigodom ostati na *status quo ante*, ali otvorena za svaku dalju diskusiju, preostaje prihvatiti da su vjerovanja specifičan ontološki fenomen jer pripadaju području egzistencije i bića/bitka. Stoga mi je kao etnologu drag zadatak bavljenje vjerovanjima i ritualima jer je "bavljenje obredima postalo izuzetno važno za razumijevanje ljudskoga bića. Obredni nam se čin razotkriva kao središte života prvih zajednica koje su kročile na stazu ljudske povijesti na samome početku ljudskoga roda" (Belaj 1998). A kako je već rečeno, generacijskom transmisijom, mnoga od njih još žive i ne pokazuju znakove posustajanja. Naprotiv, nastavljaju egzistenciju u transformama.

Vjerovanja kao ideje, predodžbe, shvaćanja i nade čvrsto su i duboko usađena u same temelje kulture svih kulturnih ekspresija. Toliko duboko da generiraju i kreiraju svakodnevnu praksu, običaje, očekivanja, pravila, a njihov utjecaj traje još dugo nakon što se (iz)gube neki njihovi inicijalni socijalni *inputi*. Ključni je razlog tome što su doista poprimili svjetonazorski značaj jer ultimativno stavljaju "stvari na svoje mjesto", izražavajući istinu o tome "što stvari jesu i što stvari znače" pa slijedom toga oblikuju tako različite kulturne elemente kao što su priče, pjesme, slogani, poezija itd., utječu na srodstvo, ekonomiju, religiju, moral, mišljenje, ponašanje, prilagodbu, socijalizaciju. Budući da koreliraju područja prirodnoga, natprirodnoga i svetoga balansiraju odnos ljudi i kozmosa (Encyclopedia... 1996).

Globalno je čovjekovo pitanje nad pitanjima: kako uspostaviti harmoniju s *cijelim svijetom*, osigurati egzistenciju, životnu radost, uvjete za ovozemaljsko i preduvjete za onozemaljsko integriranje u taj isti svijet jer: "Vas narod, osim kakve budale i viruje i misli, da ima i drugi svit" (Kutleša 1993), a da ga ti svjetovi ne nadiđu i da se život ne pretvori u kozmičku dramu? Odgovor se nalazi, prema narodnim vjerovanjima, u nastojanju za stvaranjem suživota čovjeka – ili kako to gordo i dostojanstveno naziva recentna literatura – *antropološkoga subjekta* i toga istog *cijelog svijeta* – kako ga pak isto tako gordo i dostojanstveno imenuje ista literatura – *objektivnoga totaliteta*. To se može postići, kako se vidi iz gornjih primjera, među ostalim, religijsko-ritualnom praksom, dakle činima.

Uvažavajući etnološku literaturu kulturnohistorijske provenijencije koja uvjerljivo upućuje na stapanje i pretapanje kulturnih slojeva, izvodeći zaključke o transformaciji matrijarhata u patrijarhat, o prežicima agrarnih tradicija u kasnijim stočarskim kulturama, o interakciji indoeuropskoga, praslavenskog, paleobalkanskog, paleomediteranskog, dakle o *transkulturaciji*, izgledno je da se slijedom recentnijih orijentacija o procesnosti kulture i kulturnih transformacija odgovor nalazi u jed(i)nom kôdu koji zahtijeva – de/kodiranje, što se postiže razumijevanjem ritualnoga ponašanja.

U ritualnom ponašanju izmjenjuju se govor ili upravo suprotno: šutnja, pjesma, ples, svirka, (ritualna) konzumacija vode i hrane kao različiti lustrativni i/ili apotropejski čini, u obične, sretne i/ili svetačne dane, u sretno doba dana (npr. ranom zorom prije svanuća), u podesno doba mjesечеve mijene (npr. mlade nedjelje), iskazivanje vjere molitvom, križanjem, zaklinjanjem, zavjetovanjem, blagoslivljanjem..., na posvećenim/kulturnim ili "običnim" lokacijama (na raskrižjima putova, pod svetim stablima, gajevima, na mostovima, obalama voda, mlinovima, grobljima...). Prakticiranjem čina apotropejske magije, lustrativnim činima, divinacijom, profilaksom, iscjeljenjem i liječenjem, određuje se važna i precasna uloga i značaj elementarnih materija (poput vode, vatre, zemlje, zraka, kamenja, stabala, lune, sunca, zvijezda...) u ključnim trenucima čovjekova života te u godišnjem svagdanu i blagdanu. Ti postupci i čini imaju patronat nad socijalnim prostorom, pojedincem, obitelji i širom zajednicom.

Pod pretpostavkom da je ritualno ponašanje vrsta *kodificiranoga* ponašanja čiji je cilj ostvarenje komunikacije s nadnaravnim silama i prenošenje određenih poruka njima (Radenković, 1996), bez obzira radi li se o javnim masovnim ili privatnim individualnim manifestacijama, vjerovanja u nadnaravno i obredno-običajna praksa jesu *komunikacijski kôd* za postizanje rezultata: podudarnosti, ravnoteže i suživota čovjeka i svijeta što ga okružuje. Ova je vrsta kodificiranoga ponašanja verbalni, neverbalni, emotivni i svaki drugi iskaz, gotovo "idiom" kojim se izriču sustavi sociokulturnih vrijednosti, kulturne metafore, obrasci efikasnoga kulturno-simboličnog ponašanja u rješavanju ograničenja ili značajnih problema. Drugim riječima, vjerovanja u nadnaravno i običajno-obredna praksa pokazuju se kao efikasno sredstvo za prilagodbu stvarnim uvjetima života u kojima postoje problemi svake vrste, bolesti i stres. Jednom su (npr. u masovnim manifestacijama) u funkciji održavatelja postojeće društvene strukture i socijalnoga kontinuiteta (pojedinaac, obitelj, kolektiv), drugi put terapeutsko sredstvo, a u svim su slučajevima regulatori postojećih ili narušenih odnosa, čak i moći među ljudima ili između ljudi i "ostatka svijeta". Stoga se o vjerovanjima u nadnaravno s pravom može govoriti kao fenomenima koji imaju veliku ulogu ne samo u religijskom životu zajednice nego upravo i u društvenom jer predstavljaju set re/definicija situacije koja će svima odgovarati. U tom smislu doista je istina da ukoliko nema funkcionalnoga reciprociteta u međuljudskim odnosima i odnosima čovjeka i svijeta/prirode, traže se kompenzacijski mehanizmi koji osiguravaju kontrolu nad strepnjom, strahom i tenzijama svake vrste.

Poetično zvuči tvrdnja da su praktični aspekti vjerovanja *prima facie* izrazi emocija (Malinowski 1971), a prozaično da su fiktivna kompenzacija za nerazvijenu tehnologiju (Kulišić 1970). Bilo kako bilo, točno je i jedno i drugo.

Vjerovanje u apotropejsku, lustrativnu, profilaktičku, kurativnu i divinacijsku snagu ne/materija dosljedno se provodi(lo) u praksi. Premda su polazna osnova vjerovanja i rezultat ritualnih čina nerijetko bili iracionalni, njihova je primjena postala logičan proces koji se s vremenom integrirao u sustav, svjetonazor.

Zahvaljujući društvenim, kulturnim, psihološkim i drugim mehanizmima, vjerovanja u nadnaravno i njihov rezultat te ritualna praksa jesu društvene i kulturne činjenice te dio filozofske koncepcije svijeta. Skladna interakcija ontoloških kategorija, tj. čovjeka i ekološkoga prostora u kojem živi, u zajedništvu s vrhovnim kreatorom (Bogom?) i uvjerenjem u sveprisutnost nevidljive nadnaravne snage, stvorile su od prošlosti, sadašnjosti i budućnosti dehistozirane vremenske kategorije koje su poslužile i služe kao neuništiv egzistencijalni resurs.

Literatura

- BELAJ, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu*. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja. Zagreb: Golden marketing.
- BIRKET-SMITH, Kaj. 1960. *Putovi kulture*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DURKHEIM, Emile. 1965. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: Free Press.
- SIR EVANS-PRITCHARD, Edward Evan. 1965. *Theories of Primitive Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Encyclopedia of Cultural Anthropology*. 1996. Eds. D. Levinson; M. Embers. New York: Henry Holt & Company.
- SIR FRAZER, James George. 1922. *The Golden Bough*. London: Macmillan and co., limited.
- GRBIĆ, Jadranka. 2007. "Dekodiranje ovozemaljskih čina: vjerovanja o životinjama u hrvatskoj etnografiji". U *Kulturni bestijarij*, ur. A. Zaradija Kiš S. Marjanić, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada, 217-237.
- HAVILAND, A. William. 2004. *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- KULIŠIĆ, Špiro. 1970. *Iz stare srpske religije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- KUTLEŠA, fra Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imockoj krajini*. ur. V. Čulinović-Konstantinović. Imotski: Matica hrvatska, Ogranak Imotski.
- LEČEK, Suzana i Tihana Petrović Leš. 2010. *Znanost i svjetonazor. Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941*. Zagreb: Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.
- LOZICA, Ivan. 2002. *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing.
- LOZICA, Ivan. 2005. "Tko je Edmund Schneeweis i zašto nije preveden", U *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Edmund Schneeweis. Zagreb: Golden marketing, 7-22.
- MALINOVSKI, Bronislav (Malinowski, Bronislaw). 1971. *Magija, nauka i religija i druge studije*. Beograd: Prosveta.
- MOORE, Jerry. D. 2002. *Uvod u antropologiju*. Teorije i teoretičari kulture. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk.
- NORBECK, Edward. 1974. *Religion in human life: Anthropological views*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- RADENKOVIĆ, Ljubinko. 1996. *Narodna bajanja kod Južnih Slovena*. Beograd: Prosveta, Balkanološki institut SANU.
- RADIĆ, Antun. 1897. "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga 2*.
- TROJANOVIĆ, Simo. 1930. *Vatra u običajima i životu srpskog naroda*. Knjiga I. 4. izdanje Zadužbine Veljka Savića. Beograd: Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, knjiga XLV, drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knjiga 19.
- VINŠČAK, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- WALLACE, Anthony F. C. 1966. *Religion: An anthropological view*. New York: Random House.

4.

OBILJEŽAVANJE MJESTA ODMARANJA S POKOJNIKOM – *MIRILA* DALMATINSKOG ZAOTALJA

Mario Katić

UDK: 393.9(497.5 Ravni kotari)

Sažetak: Na području Bukovice i Ravnih kotara od 2011. provode se sustavna terenska istraživanja lokaliteta na kojima su se *gradile* ili se još uvijek *grade počivaljke/mjerila*. No, uz to što se razlikuju po nazivima, razlikuju se i po samoj praksi obilježavanja. Naime, na području Ravnih kotara najčešće postoji jedno zajedničko *počivalo/mirilo* za cijelo selo: svaki pokojnik se spušta na istu suhozidnu gradnju pri čemu se kamenje, od kojih je sastavljeno *mirilo*, prevrne tako da dio koji je bio okrenut prema zemlji bude okrenut prema nebu, što se ponavlja za svakog idućeg pokojnika. S druge strane, na području Bukovice gotovo svaki pokojnik ima svoje *počivalo/mirilo*. Stanovništvo ovoga područja je etnokonfesionalna mješavina katolika (Hrvata) i pravoslavaca (Srba), no bez obzira na tu podjelu običaj je karakterističan za obje etnokonfesionalne zajednice. U radu će se problematizirati razlozi prestanka prakticiranja ovoga običaja kod dijela stanovništva, ali i nastavak prakticiranja kod drugog dijela stanovništva te koja su moguća današnja značenja i funkcije ovoga običaja.

Ključne riječi: obilježavanje mjesta, smrt, *mirila*, *karsikko*, *križ-drvo*

1. Bukovica i Ravni kotari

Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom – u hrvatskoj znanstvenoj literaturi najčešće nazivano *mirila* – podrazumijeva kamenu suhozidnu gradnju kojom je obilježeno mjesto odmaranja s pokojnikom.¹ Ono je obično bilo na putu od pokojnikove kuće do groblja. Pogrebna povorka zaustavljala bi se, a nosači bi pokojnika spustili na zemlju ponekad prvi i posljednji put prije groblja. Na nekim lokalitetima *obilježje* bi se sagradilo odmah (postavljao bi se kamen iznad glave i kamen ispod nogu, a nakon podizanja *kapse* popločali bi i prostor između), na drugim bi se gradilo nakon nekoliko sati, dana ili tjedana (Katić 2010). Kako je velebitsko područje bogato kamenom, a i ljudi su bili vični njegovu

¹ Ovaj tekst svojevrsan je sažetak rada koji je objavljen pod naslovom *Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom*, 2012. godine u časopisu *Studia mythologica Slavica*. Jedan dio teksta preuzet je iz kataloga izložbe *Mirila: nematerijalna kulturna baština* koja je bila postavljena u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu 2013. godine.

obrađivanju, *mirila* ovoga područja vrlo su lijepo obrađena i ornamentirana. Nekoliko je autora opisalo ornamentiku, a ona najvjerojatnije ima određeno simboličko značenje povezano sa suncem, dušom i zagrobnim životom (Trošelj 1981; 2010). *Mirila* koja su danas zaslugom nekoliko pojedinaca očuvana na velebitskim lokalitetima već desetljećima stoje “konzervirana” u vremenu, a nova se više ne grade (ibid.). Najmlađe izgrađeno *mirilo* na tim lokalitetima datira iz sedamdesetih godina 20. stoljeća. Nakon masovna odlaska ljudi iz velebitskih zaselaka na rad izvan Hrvatske ili na obalu gdje se zbog razvoja turizma preselio život, prestaje višesatno nošenje pokojnika *kozjim stazama* do groblja pa tako i gradnja *mirila*. Na takve “mrtve” lokalitete, obnovljene i očuvane djelovanjem Turističkih zajednica Starigrada i Ministarstva kulture Republike Hrvatske, došli smo istraživati, počeli smo promatrati i zaključivati. Pišući rad o *mirilima*, istražio sam malobrojnu literaturu te shvatio kako je običaj rašireniji nego što sam pretpostavljao. *Mirila* su se gradila i u zaobalju Senja te Zadra. Istražujući *mirila* u zaobalju Zadra, suočio sam se i s problemom terminologije jer se na lokalitetima zadarskog zaobalja ovaj običaj, između ostaloga, naziva *počivala*, *počivaljke*, *mjerila* itd. No suočio sam se i s činjenicom kako se običaj još uvijek prakticira!

Naravno, običaj se prilagodio novim životnim okolnostima. Današnji stanovnici spomenutih područja pokojnika voze u mrtvačkim kolima, ali se ipak zaustavljaju na određenom mjestu i to mjesto obilježavaju gradnjom suhozidne kamene konstrukcije ili prevrtanjem kamenja. No bez iznošenja ili spuštanja pokojnika na zemlju. Tom praksom sačuvalo se sjećanje na običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, ali starija se funkcija izgubila. Što je prvotna funkcija ovoga običaja, nemoguće je saznati. Postoje razne, ali više-manje slične teorije i pretpostavke istraživača koji su se bavili oblicima ovoga običaja. Obilježje mjesta odmaranja s pokojnikom smatralo se granicom između dvaju svjetova, svijeta živih i svijeta mrtvih. Fizički put manifestira se kao put u drugi svijet i promatra kao liminalni period u kojem duša luta te se mora vezati uz, u ovom primjeru, kamen – *mirila*. Zato se prema istraživačima obilježava mjesto posljednjeg odmora kako se pri ponovnom povratku (Dan mrtvih, primjerice) lutajuća duša ne bi vraćala među žive. Druga bi funkcija bila manje duhovna. Naime, na području gdje je zabilježen običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u obliku gradnje *mirila* živjelo se na gorštački način – u zaselcima koji gravitiraju jednoj crkvi, odnosno groblju. Stoga je odlazak na groblje ponekad značio i višesatno hodanje, a nošenje pokojnika nije bilo nimalo lak posao pa je bilo potrebno mjesto odmaranja. Kako je to mjesto, čini se, odabrano vrlo pomno s određenim očekivanjem i značenjem, postalo je i simbolički ispunjeno. Uz praktičnu namjenu (odmaranje) te ritualno-religijsko značenje (duša, prag i sl.) to je mjesto imalo i funkciju osmrtnica te tako omogućavalo sjećanje na pokojnike. Na nekim lokalitetima prilikom gradnje suhozidne konstrukcije strana kamena koja je bila u zemlji okretala bi se prema gore tako da bi svatko tko prođe mogao uočiti kako je obilježje svježije i da je netko u tom zaselku nedavno umro. Većina lokaliteta *mirila* bila je bliže zaselku nego groblju, ali svakako na zemlji koja “pripada” zaselku. Ljudi su čuvajući stoku ili zbog kakva drugog posla vrlo često prolazili pored tog mjesta što im je davalo priliku pomoliti se za pokojnike jer su zbog udaljenosti vrlo rijetko odlazili na groblja. Često sam nailazio i na primjere ljudi koji uopće ne znaju gdje su pojedini članovi njihovih obitelji pokopani, ali znaju gdje im je obilježje odmaranja. Svakim novim istraživanjem ili iščitavanjem literature i arhivske građe proširivao se i prostor poznavanja ili prakticiranja ovoga običaja, tako da sam zabilježio lokalitete sve do zaobalja Splita i Sinjske krajine.

Na području Bukovice i Ravnih kotara poznato je nekoliko inačica naziva za običaj obilježavanja mjesta *odmaranja* s pokojnikom – *počivaljke*, *mjerila*, *mirilo*, *počivala*. No, uz to što se razlikuju po nazivima, razlikuju se i po samoj praksi obilježavanja. Jedna od bitnih odrednica pojedine prakse je konfesionalna. Stanovništvo ovoga područja je etnokonfesionalna mješavina katolika (Hrvata) i pravoslavaca (Srba), no bez obzira na tu podjelu običaj je karakterističan za obje etnokonfesionalne zajednice. Jedina razlika u svezi s tim jest da su katolici, gotovo na svim lokalitetima, prestali obilježavati mjesto odmaranja s pokojnikom. Odustajanje od ovoga običaja dogodilo se uglavnom nakon Drugoga svjetskog rata, iako postoje iznimke gdje je običaj obilježavanja bio prisutan sve do osamdesetih godina 20. stoljeća. Jedini zasad poznati lokalitet na kojem se katolici još uvijek *odmaraju* s pokojnikom prije dolaska na groblje jest selo Korlat kod Benkovca. S druge strane, pravoslavci s ovoga područja još uvijek se zaustavljaju na većini lokaliteta – na *počivaljkama* te nastavljaju tradiciju *gradeći počivaljke* za pokojnika. Međutim, potrebno je naglasiti kako katoličko stanovništvo u drugim dijelovima dalmatinskog zaobalja, kao što je primjerice okolica Unešića, i danas (2014.) prakticira ovaj običaj i zaustavljaju se s pokojnikom na *počivalima* (više vidi u Katić, Kale 2013).

Ova praksa može se promatrati i s geografskog aspekta u kojem glavnu odrednicu čini geografsko-kulturna podjela područja na Bukovicu i Ravne kotare. Kako je čovjek svoju kulturu djelomično prilagođavao okolišu u kojem živi, a djelomično i okoliš sebi, tako je i način običaja *gradnje počivaljki* ovisan o toj geografskoj podjeli. Naime, na području Ravnih kotara najčešće postoji jedno zajedničko *počivalo/mirilo* za cijelo selo: svaki pokojnik se spušta na istu suhozidnu gradnju pri čemu se kamenje, od kojih je sastavljeno *počivalo*, prevrne tako da dio koji je bio okrenut prema zemlji bude okrenut prema nebu, što se ponavlja za svakog idućeg pokojnika. Čini se kako je ključni razlog za izgradnju zajedničkog *mirila* pomanjkanje materijala – kamena. S druge strane, zbog velike količine takvog materijala na području Bukovice gotovo svaki pokojnik ima svoje *počivalo/mirilo*.

Počivaljke koje se danas grade prilikom *odmaranja* s pokojnikom nemaju ornamentiku niti su obrađene. Čini se, promatrajući starije lokalitete koji su odavno napušteni, kako je i na području Bukovice postojala praksa klesanja križa ili drugih znakova (primjerice, pentagram), međutim, nema pokazatelja da je kamen od kojega se gradilo ikada bio posebno obrađivan. Najčešće se koristio onaj iz neposredne okoline ako je bio pogodan.

Valja naglasiti kako je pri gradnji cesta, plinske trase, vodovoda, proširivanjem groblja itd. posljednjih godina uništeno dosta lokaliteta. Lokalno stanovništvo (pogotovo katoličko) ne smatra materijalni oblik ove prakse važnim za očuvanje, niti mu danas (2014.) daje neko simboličko značenje. Pravoslavno stanovništvo, iako još uvijek koristi lokalitete i održava praksu, toj praksi također ne pridaje znatnije vjersko značenje niti ima poseban odnos prema ovim lokalitetima osim prigodom sprovoda.

2. Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom u europskom kontekstu

Običaj obilježavanja mjesta na kojemu se odmara s pokojnikom nije svojstven samo uskom pojasu hrvatskog zaobalja i ako se želi doći do važnijih spoznaja o ovome običaju nužno je proširiti geografski kontekst i fokus istraživanja.

Obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom u Finskoj je poznato pod nazivom *karsikko* što otprilike znači kresanje grana stabla, ali označuje i memorijalna obilježja na dasci, zidovima zgrada ili stijenama (Vilkuna 1993:136). Pogrebna procesija koja je krenula od kuće pokojnika prema groblju zaustavila bi se na određenu mjestu koje se već prije koristilo u istu svrhu, a ljudi bi na odabranu stablu urezali križ, inicijale pokojnika, godinu smrti itd. ili bi isto napisali na dasci koju bi potom zakucali na stablo.

Sudionici povorke popili bi gutljaj alkoholnog pića i molili u pokojnikovu čast, a tom obrednom radnjom, prema Janne Vilkuni, pokojnikova bi duša bila vezana uz stablo koje se nazivalo *križ-drvo* (cross-tree). *Karsikko* označuje okresivanje grana stabla kao memorijalno obilježje za pokojnika s istom funkcijom koju je imalo i *križ-drvo* (Vilkuna 1993:136). Tijekom vremena *karsikko* je prestao označavati samo okresivanje grana stabla te je postao pojam i za upisivanje znakova na kamen, na zidove zgrada pa i za natpis na drvenoj dasci koja se zabijala čavlama na *križ-drvo*. Značenje ovoga običaja Vilkuna traži prije svega u teoriji obreda prijelaza, odnosno posljednjeg čovjekova prijelaza iz svijeta živih u svijet mrtvih (ibid. 144) te u *križ-drvu* kao simboličkoj granici tih svjetova (ibid. 1993:149). Tijekom vremena, prema Vilkuni, mjesto je promijenilo funkciju i postalo mjesto sjećanja na pokojnike (ibid. 145). Na taj se način običaj očuvao relativno dugo, mjesto se izvođenja premjestilo u dvorišta farmi – privatnu sferu, a obilježja su postala bogatija ornamentikom (ibid. 150). Praksa obilježavanja zaustavljanja s pokojnikom na određenom mjestu na otprilike pola puta do groblja – običaj *karsikko* – transformirala se promjenom životne svakodnevice. Promijenilo se i mjesto i sredstvo obilježavanja. Početkom 19. stoljeća *karsikko* ili *križ-drvo* više se nije izrađivalo na stablu na pola puta do groblja, nego se sve češće to činilo pričvršćivanjem ispisanih daski na zidovima gospodarskih zgrada koje su pripadale pokojniku, a sredinom 19. stoljeća i na stijenama u dvorištu farmi (ibid. 1993:144). Običaj je potpuno nestao početkom 20. stoljeća (ibid. 137).

Križ-drvo u Estoniji veliko je stablo na prvom križanju cesta na putu od pokojnikove kuće do groblja u koje bi pokojnikova kumčad ili bliži muški rod urezivao križ (Koivupuu 2002:83). Obično se u stablo urezivalo više križeva, a ako je bilo moguće, križevi iste obitelji bili su urezivani na isto stablo. Oblik križa ovisio je o vještini i umjetničkom ukusu onoga tko ga urezuje. Najrašireniji je obični latinski križ koji kao dodatak ima temelj, dok se rijetko urezuje grčki križ, križ sv. Andrije i tzv. ruski križ. Zanimljiva je opaska autorice Marju Koivupuu o tome kako se po potrebi znalo urezivati i više križeva na različita stabla na putu do groblja, iako nije objasnila što znači *po potrebi* (ibid. 85, 86). Marju Koivupuu bilježi kako je urezivanje križa u stablo bio običaj na otoku Saarema do tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća te u sjevernoj Latviji koja je, doduše, bila naseljena Estoncima i oblikovala *jedinstveni kulturni areal Livonije* (ibid. 83). Porijeklo ovoga običaja Koivupuu pronalazi u animizmu pretkršćanskih vremena kada su tijela ostavljena u šumi, a duša je pokojnika živjela u svetim stablima (ibid.). U drugoj polovini 20. stoljeća urezivanje križa motivirano je religijskom koncepcijom preventivne magije te koncepcijom granice i opra-

štanja pokojnika od rodbine i svijeta živih ili jednostavno održavanjem stare tradicije – križ je urezivan kao sjećanje na pokojnika zato što je tako oduvijek bilo (ibid. 85). Teorije i ideje o razlozima ove prakse koje je već predložio Vilkuća ponavljaju se. Autorica opaža i kako je ovaj običaj koji je karakterističan za Estoniju najvjerojatnije jedinstven u cijeloj Europi, ako ne i u svijetu (ibid. 82). Time zapravo pokazuje nedovoljnu informiranost o ovoj temi, jednaku mojoj na početku istraživanja *mirila*. Istovremeno još jednom dokazuje potrebu komparativnog promatranja ovakvih i sličnih običaja na širem geografskom prostoru.

Sredinom 20. stoljeća započelo je detaljno i sustavno prikupljanje elemenata tradicijske kulture na prostoru bivše Jugoslavije radi izrade *Etnološkog atlasa Jugoslavije*. Cilj je bio na osnovi četiri upitnice, koje su obuhvaćale duhovnu i materijalnu kulturu, skupiti građu na što više lokaliteta te na temelju dobivenih podataka napraviti etnografske karte. Pomoću tih karata analizom bi se došlo do zaključka o oblicima, raširenosti i u konačnici porijeklu određenog segmenta tradicijske kulture. Osnovni kriterij za kartografiranje i određivanje istraživačkih točaka bila je prostorna zastupljenost. Međutim, postojala je opasnost pozitivističkog pristupa koji bi se zadovoljavao samo utvrđivanjem činjenica, ograničavajući se na njihovu deskripciju, a bile bi prikazane statički i kronološki nedorečeno (Đaković 2011:49). Dodatni je problem što je svaka ispunjena upitnica bila metodološko-teorijski nedorečena, a zapisi pojedinih elemenata tradicijske kulture u potpunosti su istrgnuti iz konteksta i gotovo neupotrebljivi. S dosta nedostataka, građa koja je skupljena ispunjavanjem tih upitnica i danas može poslužiti kao referentna literatura, iako ne služi osnovnoj namjeni – izradi etnografskih karti. Uz nužan oprez, uvidom u upitnice može se dobiti okvirni prostorni razmještaj pojedinih pojava (Černelić 1997:6). Dodao bih kako se kod kvalitetnije ispunjenih upitnica može dobiti i puno više informacija.

Istražujući običaj *mirila*, pregledao sam i upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije koje se danas čuvaju u arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zagrebu. Pitanje koje se odnosilo na ovaj običaj nalazilo se u upitnici IV. sastavljenoj 1967. godine, u dijelu *Sprovod (pogreb) i nadgrobni spomenik*, pod pitanjem 8, a glasi: *Zastaje li pogrebna povorka (sprovod, pratnja ili?) na putu do groblja na određenim mjestima (npr. na raskršćima: počivala, mirila ili?) Da li su ondje postavljene kamene ploče ili što drugo na što se postavlja lijes s pokojnikom? Jesu li to iste ploče za sve pokojnike ili se za svakoga slože posebno (uz glavu i noge uspravno, a među ovima popločeno?) pa to tako zauvijek ostaje? – Da li se na počivalištu zasjeca neko stablo? Već iz samoga pitanja možemo iščitati određene činjenice. Prije svega, autor ili autori pitanja bili su očito dobro upoznati s običajem *mirila* i/ili *počivala*, a iz zadnjega dijela pitanja uvida se kako su poznavali mogućnost zasijecanja stabla na tom, kako ga oni nazivaju, *počivalištu*. Pregledavajući upitnice s prostora Hrvatske, nailazio sam na zapise o postojanju običaja odmaranja s pokojnikom i obilježavanja mjesta gradnjom *mirila* ili *počivala* na već poznatim i očekivanim lokalitetima, ali i na nekim neočekivanim kao što je Gračac. Time se donekle proširilo poznavanje raširenosti ovoga običaja u unutrašnjost kontinenta. Međutim, kada sam prešao na upitnice drugih prostora kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija i Crna Gora, naišao sam na neočekivane podatke. U šesnaest upitnica na lokalitetima u Bosni i Hercegovini zabilježen je običaj odmaranja s pokojnikom i urezivanja križa na stabla na križanjima cesta. Detaljnost i kvaliteta zapisa varira od upitnice do upitnice, ali se iz njih mogu iščitati podaci o obliku i načinu izvođenja toga običaja te naziv lokaliteta na kojem se odmaralo i urezivalo križ. Tako se u Bojištima kod Nevesinja odmaralo na *odmaralima* ako je groblje daleko (Upitnica jK431, 1183). U Laktašima kod Banje Luke kola s pokojnikom zaustavljala bi se tri puta i svaki bi*

se put pokojnik spuštao na zemlju (Upitnica Fi331, 1159). Kod Šipova pogrebna povorka zaustavljala bi se samo jednom na, kako su rekli kazivači, *počivalu*, gdje se nalazio *krstati cer* u kojega bi se urezao križ (Upitnica hI224, 1139). Kod Dervente pogrebna se povorka zaustavljala pred grobljem gdje se nalazilo *počivalo* te stablo u koje se zasijecao križ (Upitnica Fj311, 1088). U Jošavici kod Odžaka sprovod se također zaustavljao na *počivalu* pred grobljem i urezivao se križ na *krstati cer* (Upitnica FK212, 1090).

Zanimljiv detalj nalazi se u upitnici ispunjenoj kod Dervente. U njoj se bilježi zaustavljanje na nekoliko mjesta putem do groblja i na svakom od njih urezivao bi se križ na stablo koje se neće brzo posjeći (Upitnica Fj113, 1725). Na dvama lokalitetima geografski blizu dalmatinskom zaleđu i kamenitijim predjelima zabilježen je drugačiji oblik obilježavanja odmaranja s pokojnikom. U Brežnju kod Srebrenice pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta i svaki put pokojniku bi se stavio kamenčić pod glavu (Upitnica km231, 117). U Palama kod Sarajeva povorka se također zaustavljala tri puta. Pokojnika se spuštalo na zemlju te bi mu se za vrijeme popova *čitanja* stavio jedan kamen iznad glave, a drugi ispod nogu. Iz upitnice nije jasno je li se ta praksa izvodila na svakom mjestu zaustavljanja ili samo na jednom, a dodatnu pomutnju unosi zapis koji slijedi i pojašnjava kako se do groba više ne odmara (Upitnica IL323, 389). Na obrađenim lokalitetima u Srbiji zapisi su gotovo identični. Pogrebna povorka zaustavljala bi se tri puta na križanjima. Mjesto zaustavljanja nazivali su *počivališta* gdje bi se urezivao križ na neko stablo. Većina tih lokaliteta je kod Kraljeva (Upitnice iP123, 2236; iP423, 2238; iP341, 2233). Za Crnu Goru i Makedoniju ima najmanje podataka. U Crnoj Gori zabilježeno je odmaranje tri puta do groblja i to na lokalitetu Trepča kod Nikšića (Upitnica LI123, 2512), a u Makedoniji je zabilježeno zaustavljanje nekoliko puta na križanjima bez definiranja lokaliteta (Upitnice ou443, 751; Pu322, 752).

3. Zaključna razmišljanja

Iako praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom gradnjom *mirila* doista jest specifična za hrvatsko zaobalje (od zaobalja Senja i dijelova Istre do zaobalja Splita), obilježavanje mjesta odmaranja s pokojnikom, općenitije govoreći, nije uopće jedinstveno.

U ovom radu fokusirao sam se na tri oblika prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom: *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo* te na njihove transformacije i promjene funkcije. Odabrao sam ih zbog relativno dostupne literature i informacija te zbog velike sličnosti u izvodenju unatoč geografskoj udaljenosti, što pokazuje da je ova praksa bila doista raširena.

Prije svega tu je nužnost odmaranja s pokojnikom, obilježavanje mjesta tog odmaranja, urezivanje identitetskih oznaka (inicijali, ime, godina rođenja, godina smrti) te simboličkih oznaka (razna ornamentika). Smatram da značenjski nije važno što su *mirila* građena od kamena, a *karsikko* i *križ-drvo* kao materijalni posrednik koriste drvo. Razlog tome je geomorfološko obilježje terena na kojem se izvodila praksa. Karelija i Estonija gdje je dobro dokumentiran ovaj običaj područje je bogato šumom, a siromašno kamenom, dok hrvatsko zaobalje ima suprotne geografske prilike. Budući da se čovjek djelomično prilagođuje okolišu, a djelomično okoliš prilagođuje sebi, ovakva dva oblika iste prakse ne trebaju čuditi. Prije pregledavanja upitnica Etnološkog atlasa Jugoslavije poveznicu između ovih dvaju običaja, iako su obilježjima slični, ne bih se usudio naznačiti. Međutim, sada kada imam zabilježen gotovo identičan oblik običaja na području današnje Bosne i Hercegovine, Srbi-

je, Crne Gore i Makedonije, mislim da je sumnja u određenu povezanost manja, iako još uvijek ne bih ulazio u dalekosežna zaključivanja.

Treća zajednička odrednica ovih praksi, a koja dodatno pokazuje o nevažnosti materijala koji se koristi za obilježavanja mjesta, njihova je prilagodljivost novim životnim okolnostima. Krajem 19. stoljeća u Finskoj dolazi do promjene oblika obilježavanja, a zanimljivo je da se kao materijal koristi upravo kamen koji se nalazi u dvorištima seoskih domaćinstava i na koji se upisuju oznake. Na svim lokalitetima koji su detaljnije zabilježeni očit je određeni obrazac koji se ponavlja – promjena u izvođenju i značenju prakse, počevši od Finske, Estonije do Bosne i Hercegovine te Hrvatske. Od velike važnosti mjesta i načina izvođenja, promjenom životne svakodnevnice dolazi i do promjena u samoj praksi. U Kareliji već u 19. stoljeću više nije bitno urezivati u stablo niti to činiti na pola puta do groblja, dovoljno je napraviti obilježje na kamenu u dvorištu ili dvorišnoj zgradi. U zaobalju Zadra danas (2014.), više nije bitno spustiti pokojnika na zemlju (čak ga se i ne iznosi iz automobila), bitno je obilježiti odmaranje. Zanimljivo je da svi autori koji su promatrali ovaj običaj u njegovu transformiranom obliku dolaze, neovisno, do gotovo istih zaključaka. Ovaj običaj postaje mjesto sjećanja ili praksa sjećanja, a gubi se njegov vjersko-simbolički vid. Tamo gdje se nije prilagodio novoj životnoj svakodnevici običaj je nestao. To nam jasno pokazuje da je oblik običaja koji smo svi istraživali i kojem smo neki više, neki manje tražili porijeklo i “izvorno” značenje, kao što primjerice Koivupuu traži u animizmu, možda samo ostatak ostataka njegova, kako je napisao Krajač, “prastara” oblika, ako je ikada i postojao (1934.).

Kult vegetacije u različitim pojavnim oblicima, kao što je sakralizacija pojedinih biljnih vrsta ili dijelova biljaka, gotovo je univerzalna pojava. U Indoeuroljuna postoji ideja stabla kao koncepta strukture svemira, odnosno svijeta u kojem korijen predstavlja podzemni svijet (svijet mrtvih), deblo naš svijet, a krošnja nebeski (svijet bogova) (Šmitek 1999:183, 184, 189; Katičić 2008:39). To u biti pokazuje kako je upravo deblo na koje se urezuju oznake posrednik između tih dvaju svjetova. Međutim, tu bih stao s daljnjim problematiziranjem. Ako je i postojao takav odnos prema stablu i općenito vegetaciji, već odavna nema nikakvu funkciju za običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, naročito u kontekstu *mirila*. Ono što je značajnije za *mirila*, a donekle pokazuje kontinuitet i s nestalim oblicima obilježavanja mjesta (*karsikko* i *križ-drvo* i u Finskoj i u Bosni i Hercegovini), mjesto je obilježavanja i njegova transformacija, promjena funkcije, odnosno “preživljavanje” relativno dugo vrijeme. Kada se opisuje mjesto obilježavanja, to je najčešće križanje cesta, bez obzira na to odnosi li se na lokalitete u Finskoj, Bosni i Hercegovini ili hrvatskom zaleđu. Kada se piše o hrvatskom zaleđu, u kontekstu mjesta, nije jednako promatrati lokalitete koji su se prestali koristiti prije sedamdesetih godina 20. stoljeća, odnosno asfaltiranja cesta i probijanja novih putova jer je time došlo i do promjene pozicije lokaliteta mjesta odmaranja s pokojnikom i lokaliteta koji su stariji od toga vremena. Većina je starijih lokaliteta na križanjima putova, ali putova u smislu *kozjih staza*. Križanja su uvijek bila ambivalentni prostori u kojima različiti svjetovi uspostavljaju dijalog, ali i u kojima se ravnoteža ruši (Hrobat i Lipovec Čebren 2008:25; Hrobat 2010:139). Od antičke Grčke kada su prilikom prolaska križanjem spuštali kamenčiće stvarajući tako kamene hrpe kao dar božanstvima (Hrobat 2010:133) do narodnih vjerovanja o susretima s pokojnicima i njihovim dušama (ibid. 138) križanja su uvijek bila simbolički nabijeno i fizički liminalno mjesto, odnosno opasno mjesto.

Specifičnosti koje se pojavljuju kao pojedini oblici običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom pokazuju kako je potrebno svaki oblik ovoga običaja promatrati u

njegovu specifičnom povijesnom i geografskom kontekstu. Razni regionalni i lokalni povijesni procesi imali su izravan utjecaj na održavanje ili nestajanje ovoga običaja ili promjenu njegova simboličkog značenja. Jednako tako, moguće je kako su i crkvene institucije (opet unutar određenog povijesnog konteksta) imale snažan utjecaj na oblik i izvođenje ovoga običaja. Primjerice, Andrej Pleterski smatra da je obnovom djelovanja pravoslavne crkve u 16. stoljeću te početkom katoličke obnove došlo do kompromisa u izvođenju pogrebnog rituala u dalmatinskom zaleđu. Tako da su tijela pokojnika pokapana u crkvenim grobljima, prema propisima državnih i crkvenih vlasti, dok su se o dušama, koje su bile *važnije*, brinuli na “stari” način – gradeći *mirila* (Pleterski 2010:10). Ne ulazeći u raspravu o argumentiranosti ovih teorija, kao poučak možemo izvući da prilikom istraživanja bilo kojega oblika ovoga običaja trebamo u obzir uzeti lokalni, regionalni, ali i širi povijesni kao i geografski kontekst.

Najveći je problem i ovoga rada i općenito istraživanja ovoga običaja problem izvora. Postoje razni fragmentirani zapisi o raznim oblicima običaja i lokalitetima na kojima je postojao ili postoji. No zapisi nisu konkretni, nisu detaljni niti su kontekstualizirani. Očito je da je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio rašireniji nego što je danas i da je imao sasvim drukčije simboličko i praktično značenje. Imamo sreću što je prostor hrvatskog zaobalja takvih geomorfoloških osobina da su se mjesta odmaranja s pokojnikom obilježavala gotovo trajnim materijalom – kamenom, dok su na drugim lokalitetima slične prakse vrlo brzo nakon prestanka izvođenja i fizički nestale. U ovom radu promatrao sam zapravo dva nivoa običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Prvi je mjesta odmaranja i obilježavanja mjesta odmaranja, običaj koji je zabilježen u gotovo cijeloj Europi. Drugi je oblik regionalnih specifičnosti kao što su *mirila*, *karsikko* i *križ-drvo*. Svrha ovoga rada bila je pokazati kako je običaj obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom bio geografski rašireniji. Samim time ako želimo doći do novih spoznaja o specifičnim oblicima ovoga običaja morat ćemo proširiti i fokus istraživanja. Međutim, treba uvijek imati na umu kako je svaki pojedini oblik rezultat specifičnog razvoja u različitom povijesnom i geografskom kontekstu, jednako tako ima i specifična značenja i funkcije koje su se tijekom vremena mijenjale.

Danas možemo samo skupljati fragmentirane zapise o ovom običaju po raznoj literaturi i arhivima pokušavajući složiti potpuniju sliku njegova postojanja nekada, iako nikada nećemo moći dati odgovore na većinu pitanja. Ono što je važnije, možemo promatrati na koji način običaj danas funkcionira, koje su se i s kojim razlogom promjene dogodile te koju funkciju i značenje ovaj običaj ima danas za stanovništvo koje ga koristi i/ili iskorištava.

Literatura i izvori

- ČERNELIĆ, Milana. 1997. “Uvod u raspravu o etnološkoj kartografiji. Poticaj za istraživanje na primjeru teme o godišnjim vatrama”. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 9:5-15.
- ĐAKOVIĆ, Branko. 2011. *Igre oko vatre: prilog etnološkim istraživanjima o vatri*. Samobor: Meridijani.
- Etnološki atlas Jugoslavije, Uputnice etnološkog atlasa*, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

- HROBAT, Katja i Uršula LIPOVEC ČEBRON. 2008. "Križišča niso nikoli sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri". *Studia Mythologica Slavica* XI: 25-38.
- HROBAT, Katja. 2010. *Ko Baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KATIČIĆ, Radoslav. 2008. *Božanski boj*. Zagreb/Mošćenička Draga: Ibis grafika.
- KATIĆ, Mario. 2010. "Mirila: porijeklo i značenje". U *Mirila: kulturni fenomen*, ur. Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek. Ljubljana: ZRC SAZU, 15-35.
- KATIĆ, Mario. 2012. "Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom". *Studia mythologica Slavica*, XV:117-133.
- KATIĆ, Mario. 2013. Bukovica i Ravni kotari. Katalog izložbe *Mirila: nematerijalna kulturna baština*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- KATIĆ, Mario i Jadran KALE. 2013. "Praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u okolicu Unešića". U *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu, Kulturni sabor Zagore.
- KOIVUPUU, Marju. 2002. "The transformation of the Death Cult Over Time: the Example of the Burial Customs in Historic Vorumaa County". *Folklore* 22:62-91.
- KRAJAČ, Ivan. 1934. "Mirila". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XXIX:161-168.
- PLETERSKI, Andrej. 2010. "Uvod u mirila". U *Mirila: kulturni fenomen*, ur. Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3:9-10.
- ŠMITEK, Zmago. 1999. "The Image of the Real World and the World Beyond in the Slovene Folk Tradition". *Studia Mythologica Slavica* II:161-195.
- TROŠELJ, Mira. 1981. "Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice". *Senjski zbornik* IX:115-148.
- TROŠELJ, Mirjana. 2010. "Natpisi i likovni prikaz na velebitskim mirilima". U *Mirila: kulturni fenomen*, ur. Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek. Ljubljana: ZRC SAZU, *Studia Mythologica Slavica – Supplementa, Supplementum* 3:66-76.
- VILKUNA, Janne. 1993. "The Karsikko and Cross-Tree Tradition of Finland: The Origins, Change and End of the Custom". *Ethnologia Europaea* 23:135-152.

5. KULTURNA BAŠTINA OBROVAČKOG KRAJA

Marina Jurjević

UDK: 930.85(497.5 Obrovac)

Sažetak: Namjera rada je sudionike projekta *Janković Castle: Historic Site, Generating Sustainable Development of the Ravni kotari Region (Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravni kotara)* upoznati s povijesnim razvojem grada Obrovca i šire okolice (uz proveden obilazak ostataka utvrde knezova Kurjakovića u Obrovcu i Manastira Krupa u Krupi) te tradicijskim načinom života stanovnika u ruralnim sredinama obrovačkog kraja. Rad je bio u praksi povezan sa samim organiziranim vodstvom kroz stalni postav etnografske zbirke Zavičajnog muzeja Pučkog otvorenog učilišta Obrovac.

Ključne riječi: Obrovac, srednji vijek, kulturna baština

1. Uvod

Područje koje danas administrativno pripada gradu Obrovcu¹ obuhvaća sjeverozapadni dio krške zaravni Bukovica. Zbog povoljnog prirodnog smještaja, blizine Karinskog i Novigradskog mora i rijeke Zrmanje tragove naseljenosti ovog područja možemo pratiti od kasnog brončanog doba (Batović 1981:25; 2002:633-644, 667, 671, 676-678, 782; Jurjević, Čondić 2013:5) do danas. Većina evidentiranih lokaliteta datira se u razdoblje željeznog doba i kasnog srednjeg i novog vijeka. Iako je na promatranom području evidentiran velik broj kulturnih spomenika, glavni problem prilikom njihove kronologije predstavlja slaba istraženost. Za potrebe ovog rada obrađeni su pojedini lokaliteti po naseljima koji su pristupačni (pješke, automobilom ili brodom), uređeni i turistički atraktivni.²

¹ Teritorijalnom podjelom Republike Hrvatske od 17. siječnja 1997. godine (*Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj*, NN 10/97) ukinuta je Općina Obrovac iz koje nastaju dva administrativna područja: Grad Obrovac i Općina Jasenice. Administrativno, novim ustrojtstvom, gradu Obrovcu pripadaju sljedeća naselja: Obrovac, Kruševo, Gornji Karin, Bilišane, Bogatnik, Golubić, Kaštel Žegarski, Nadvoda, Komazeci, Krupa, Muškovići i Zelenograd.

² Lokaliteti obrađeni u ovom radu, obrađeni su i u sklopu sljedećih publikacija: Predovan, Ćurković i Jurjević 2010; Predovan, Jurjević i Ćurković 2013. (vidi više u popisu literature na kraju rada).

2. Povijesni pregled

Grad Obrovac razvio se na sjecištu glavnih prirodnih putova koji su od prapovijesnih razdoblja povezivali sjevernu Dalmaciju s unutrašnjosti Hrvatske. Prvi tragovi materijalne kulture s područja današnjeg naselja, evidentirani na lokalitetu Gradina koji se smjestio na brežuljku iznad grada, datiraju u željezno doba (Batović 2004:856). Podatci o naselju tijekom rimskog razdoblja (Colnago i Kiel 1905:48-50; 2008:137-138; Miletić 2004:17; Čač 2007:47-48, 51) i ranog srednjeg vijeka malobrojni su i uglavnom se odnose na slučajne nalaze³ (Belošević 1980:66; 2007:506, 543). Zahvaljujući povoljnom prirodno-geografskom položaju i plovnosti rijeke Zrmanje do Obrovca do punog procvata naselja dolazi tijekom srednjeg vijeka kada Obrovac postaje jedno od najvažnijih prometnih i trgovačkih središta šireg područja. O važnosti naselja govori podatak da je od sredine 14. do sredine 19. stoljeća Obrovac bio najvažnija luka za skladištenje i izvoz paške soli prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Bosni, ali i trgovište u kojem su trgovali trgovci s jadranskih otoka, iz Like, središnje Hrvatske, Bosne i Venecije (Peričić 1979:213-231; 2001:78-82). Važnost Obrovca kao trgovišta raste izgradnjom i puštanjem u promet ceste Obrovac – Mali Alan – Sv. Rok 1832. godine čime se nametnula potreba lokalne uprave za osnivanjem sajma u Obrovcu na kojem bi se mogla prodavati i mijenjati roba pristigla iz svih krajeva Hrvatske. Nakon brojnih pokušaja, za vrijeme austrijske vladavine, car dekretom od 12. ožujka 1842. godine Obrovcu daje ekskluzivno pravo održavanja sajamskih dana dvanaest dana godišnje. U cilju jačanja gospodarstva, krajem 19. stoljeća sajam se održavao dva puta tjedno. Običaj sajamskih dana u Obrovcu održao se do danas (Peričić 1979:224, 227-228).

3. Tvrđava Kurjakovića, Obrovac

Današnji grad Obrovac razvilo se kao *suburbum* srednjovjekovne tvrđave smještene na brežuljku iznad grada na lijevoj obali rijeke Zrmanje. Prema pojedinim povijesnim izvorima tvrđava se već od 1182. godine⁴ (Zlatović 1895:138-139) pa do pada Obrovca u ruke Turaka 1527. godine, nalazila u posjedu knezova Krbavskih, u čijem se vlasništvu, uz Obrovac, nalazilo niz posjeda na području Like, Krbave i sjeverne Dalmacije (Colnago 1928:127). Tijekom srednjeg vijeka tvrđava je u nekoliko navrata pljačkana i paljena (Traljić 1974:265) što je uvjetovalo različite popravke i dograđivanja. Iz povijesnih je izvora poznato da, Turci nakon zauzimanja Obrovca 1527. godine, obnavljaju i pojačavaju gradske utvrde (Traljić 1974:261-264). Na veduti Obrovca s kraja 17. stoljeća tvrđava ima oblik kvadrata s četiri kule na uglovima. Ispod tvrđave se nalazilo podgrađe s oko tridesetak kuća (Marković 2001:459; Predovan, Ćurković i Jurjević 2010:128; Predovan, Jurjević i Ćurković 2013:138, 140).

Tvrđava mijenja izgled za vrijeme mletačke uprave. Prema tlocrtu kojeg donosi J. Colnago, sastojala se od dvora Kurjakovića i velikog dvorišta opasnih masivnim bedemom. Dvor je s unutarnje strane imao oblik četverokuta dok je s vanjske strane imao karakter

³ Belošević, 1980, 66, Tab. LVI, 2; 2007, 506, 543, Karta 1.

⁴ U radu S. Zlatovića navedeno je nekoliko opaski uredništva časopisa o godini kada Obrovac dolazi u posjed knezova Kurjakovića; Zlatović, 1895, 139, bilj. 1. i 2.

masivne kule. Na ulazu u dvorište stajala je četvrtasta kula dok se unutar nalazila cisterna za skupljanje vode. Ispod tvrđave se formiralo podgrađe prema kojem su stajale dvije masivne polukule koje su imale karakter istaknutih bastiona (Colnago 1928:131-132; Marković 2001:459; Predovan et al. 2010:128; Predovan et al. 2013:138, 140).

4. Crkva sv. Josipa, Obrovac

Župna crkva sv. Josipa srednjovjekovna je građevina iz 15. stoljeća. Crkva je u potpunosti obnovljena u baroknom stilu 1794. godine o čemu svjedoči natpis iznad portala na pročelju (Bianchi 1879:299; Predovan et al. 2010:132; Predovan et al. 2013:144). Crkva je jednobrodna građevina s pravokutnom apsidom na istočnoj strani dok je na pročelju smješten kameni portal s istaknutom arhitravnom gredom. Iznad natpisa o obnovi crkve nalazi se profilirana rozeta. Bočni zidovi crkve raščlanjeni su s po dva barokna prozora oblika polumjeseca. Sjeverni zid je dodatno raščlanjen vratima do kojih se dolazi kamenim stubištem. Prozori oblika polumjeseca nalaze se i na bočnim stranama apside. Organski je na pročelju crkve dijelom vezan zvonik smješten u jugozapadnom uglu crkve (Predovan et al. 2010:132; Predovan et al. 2013:144).

Apsida je kamenom pregradom s dvojim vratima podijeljena u dva dijela. U stražnjem se dijelu nalazi sakristija dok prednji dio zauzima restaurirani glavni oltar posvećen sv. Josipu. Tijekom Domovinskog rata, 1991. godine, unutrašnjost crkve opljačkana je i zapaljena prilikom čega je uništen sav crkveni inventar i krovšte. Unutrašnjost crkve bila je bogato opremljena s dva drvena kora, tri kamena oltara posvećena sv. Josipu, sv. Anti Padovanskom i Maloj Gospi (Bianchi 1879:299) i s dvije drvene barokne propovjedaonice simetrično postavljene na uglovima zidne stijene koja dijeli apsidu od naosa (Predovan et al. 2010:132; Predovan et al. 2013:144).

5. Crkva sv. Trojice, Obrovac

Crkva sv. Trojice središte je parohije Obrovac. Na mjestu današnje nalazila se jednobrodna crkva s grobljem sagrađena 1756. godine. Godine 1834. dolazi do rušenja prvotne crkve i gradnje veće koja konačan izgled dobiva krajem 19. stoljeća. Crkva je posvećena 1906. godine u čast silaska Duha Svetoga (Predovan et al. 2010:134; Predovan et al. 2013:146).

Crkva sv. Trojice jednobrodna je građevina s polukružnom apsidom na istočnoj strani. U apsidi smješten je oltarni prostor koji je uzdignut i od središnjeg dijela odvojen drvenim ikonostasom na kojem je u dva nivoa prikazano 11 ikona od čega četiri prestone. Ikonostas je rađen u duhu bečkog akademizma. Crkva posjeduje zbirku od ukupno 47 ikona nastalih u razdoblju od 17. do 20. stoljeća.⁵ Oltarni prostor prekriven je polukalotom izvedenoj na drvenoj konstrukciji, na čijoj žbuci je oslikano nebo sa zvijezdama (Predovan et al. 2010:134; Predovan et al. 2013:146).

⁵ Zbirka ikona crkve sv. Trojice nalazi se na Listi zaštićene kulturne baštine pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske pod oznakom RST-319; <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=137806644>; <http://hvm.mdc.hr/zbirka-ikona-pravoslavne-crkve-sv.-trojice,122/hr/crkvene-zbirke/> (pristup 2. 6. 2014.).

6. Benediktinski samostan sv. Jurja Koprivskog, Obrovac

U dostupnoj se literaturi javljaju oprečna stajališta o vremenu osnutka, smještaju i posjedima koji su se nalazili pod samostanom sv. Jurja Koprivskog (Bianchi 1879:269-270, 300-301; Ostojić 1964:104-107). Iz izvora je poznato da je samostan imao posjede na području Ravnih kotara, jedan u današnjem ražanačkom polju pod nazivom Opatija, a drugi u Kuli Atlagić (Anzulović 1991:73-80). Ostatci nekadašnjeg benediktinskog samostana ubiciraju se na prostor današnjeg gradskog groblja, nizvodno od Obrovca, uz desnu obalu rijeke Zrmanje gdje su vidljivi ostatci zidova (Bianchi 1879:300; Ostojić 1964:106; Predovan et al. 2013:148).

7. Cvijina gradina, Kruševo

Arheološki lokalitet Cvijina gradina je liburnsko-rimsko naselje smješteno na dominantnoj koti od 356 m/nv u središtu mjesta Kruševa. Uz smještaj naselja na dominantnom položaju, glavnu ulogu u razvoju tijekom željeznog doba odigrala je prirodna konfiguracija terena, odnosno litice visine oko 20 m sa sjeverne i sjeverozapadne strane koje su činile prirodnu zaštitu naselja od neprijatelja. S jugoistočne i sjeveroistočne strane naselje je bilo opasano bedemima. Glavni ulaz u naselje nalazilo se na jugoistočnoj strani (Colnago i Keil 1905:31-34; 2008:125-126; Jurjević i Čondić 2013:12-17; Predovan et al. 2013:152).

Tijekom rimskog razdoblja naselje dobiva izgled manjeg urbanog središta s pristupnim cestama, bedemom, gradskim komunikacijama, forumom, hramom, kupališnim kompleksom te nekropolom na istočnoj i jugoistočnoj padini gradine. Dio urbanog tkiva grada istražen je tijekom arheoloških istraživanja zapadnog i južnog dijela naselja početkom 20. stoljeća tijekom kojih je istražen hram, kupališni kompleks (terme) i dio građevinskog kompleksa s pripadajućim ulicama iz rimskog razdoblja (Colnago i Keil 1905:34-50; 2008:125-137; Jurjević i Čondić 2013:18-23; Predovan et al. 2013:152).

Od 1999. godine na istočnom rubu platoa gradine provode se arheološka istraživanja u sklopu kojih je istraženo šest prostorija unutar manjeg građevinskog kompleksa, a koje najvjerojatnije predstavljaju sklop javnih i gospodarskih zgrada naselja. Uz istraživanja naseobinskog dijela istražen je i dio nekropole na jugoistočnoj padini gradine (Čondić 2006:299-300; 2007:73-81; 2007a:331-333; 2008:390-393; Čondić i Jurjević 2010; Jurjević i Čondić 2013:24-29; Predovan et al. 2013:152, 154).

8. Župna crkva sv. Jurja, Kruševo

Župna crkva sv. Jurja nalazi se u središtu sela Kruševo, sjeverno od mjesnog groblja i stare crkve sv. Jurja. Točna godina izgradnje crkve nije poznata, no poznato je da je posvećena 1913. godine za vrijeme zadarskog nadbiskupa Vinka Pulišića. U literaturi se navodi da je crkva krajem 19. i tijekom 20. stoljeća više puta obnavljana. Početkom 20. stoljeća u crkvi su podignuti mramorni oltari (Bačić 1995:129, 134; Predovan et al. 2013:184) posvećeni sv. Jurju (sa svečevom slikom koju je 1868. godine izradio Ante Zuccaro), Bezgrješnom za-

čeću i sv. Anti⁶, dok je oko crkve obzidano dvorište (Bačić 1995:129, 134; Predovan et al. 2013:184).

Tijekom Domovinskog rata crkva sv. Jurja do temelja je srušena (Prenda 1995:95). U poslijeratnom razdoblju je obnovljena. Crkva je danas jednobrodna građevina sa sakristijom. Uz crkvu je podignut zvonik s tri zvona (Predovan et al. 2013:184).

9. Crkva sv. Jurja na groblju, Kruševo

U središtu mjesta Kruševa, unutar mjesnog groblja, nalazi se stara crkva posvećena sv. Jurju. Crkva je orijentirana u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Š. Bešlagić je na groblju uokolo crkve evidentirao veći broj srednjovjekovnih nadgrobnih stećaka i križeva od kojih su tri primjerka ukrašena (Bešlagić 1974:65).

Tijekom 2007. i 2008. godine unutar i uokolo crkve provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su utvrđeni arhitektonski ostatci i pokretni arheološki nalazi koji se datiraju od željeznog doba do danas. Za vrijeme željeznog doba na prostoru crkve najvjerojatnije se nalazio grobni humak – tumul (Vučić 2010:100, 102; Predovan et al. 2013:186). Na navedenom se položaju u antici gradi objekt nepoznate namjene od kojeg su sačuvani ostatci dvaju zidova i podnice. U kasnoj se antici navedeni objekt ruši te se na njegovim ostacima gradi monumentalnija građevina koju karakterizira nekoliko faza izgradnje u vremenskom razdoblju od sredine 4. do 6. stoljeća (Vučić 2010:102-107; Predovan et al. 2013:186).

Na ostacima kasnoantičke građevine, tijekom ranog srednjeg vijeka gradi se crkvice kružna tlocrta s malom polukružnom apsidom na jugoistoku. Iako su zidovi rotunde sačuvani u temeljnoj stopi, na temelju analogija sa sličnim građevinama u Dalmaciji i analizom grobnih nalaza unutar i okolo crkve, J. Vučić izgradnju rotunde datira u 9. ili 10. stoljeće (Vučić 2010:108-111, 128; Predovan et al. 2013:186, 188). Navedena crkvice se tijekom osmanske okupacije mjesta Kruševa (1527. – 1683.) najvjerojatnije ruši. Do obnove crkve dolazi nakon oslobođanja od Osmanlija pri čemu se gradi prostrani kvadratni brod unutrašnjih dimenzija 6 × 12 metara dok rotonda najvjerojatnije služi kao sakristija (Vučić 2010:127-129; Predovan et al. 2013:188).

Sredinom 18. stoljeća dolazi do rušenja rotonde i dijela začelnog zida broda crkve te se dodaje prostrana kvadratna kapela čiji se jugozapadni zid rastvora kvadratnim i polukružnim prozorom. Kao građevinski materijal za gradnju kapele koriste se srednjovjekovne nadgrobne ploče. U ovoj fazi dolazi i do probijanja kvadratnog prozora u jugozapadnom zidu broda crkve. U drugoj polovini 19. stoljeća brod crkve se skraćuje za sedam metara te crkva dobiva funkciju grobne kapele. Na pročelje su uzidana vrata stare crkve i reljef s prikazom mrtvačke glave (Vučić 2010:129; Predovan et al. 2013:188).

Tijekom arheoloških istraživanja, uz ostatke arhitekture, unutar i okolo crkve istraženi su grobovi. Na temelju pokretnih arheoloških nalaza utvrđeno je da najstarijem horizontu pripadaju grobovi iz 10. stoljeća. Sljedeći horizont datira se na kraj 13. i prvu polovinu 14. stoljeća, slijede grobovi iz 15. i prve polovine 16. stoljeća te grobovi s početka 18. i 20. stoljeća (Vučić 2010:111-126).

⁶ Izvor: www.zadarskanadbiskupija.hr/?page_id=1960 (pristup 15. 6. 2014.)

10. Crkva sv. Kuzme i Damjana, Kruševo

Crkva sv. Kuzme i Damjana nalazi se u mjestu Kruševo, u predjelu Ribnica na desnoj obali morskog tjesnaca koji povezuje Karinsko i Novigradsko more. Pouzdani podatci o uvjetima i vremenu izgradnje crkve nisu poznati. F. C. Bianchi donosi podatak o obnovi crkve 1681. godine (Bianchi 1879:308). Crkva je jednostavna građevina s polukružnom apsidom. Tijekom 20. stoljeća izvorni izgled crkve degradiran je dogradnjom betonske preslice sa zvonom na pročelju. Tijekom Domovinskog rata crkva je devastirana i opljačkana. Do danas je obnovljen samo krov (Predovan et al. 2013: 182).

Sredinom 20. stoljeća S. Gunjača je u okolici crkve evidentirao starohrvatske grobove. Uz grobove, donosi podatak o slučajnom nalazu starohrvatskih naušnica (Gunjača 1949:288). Š. Bešlagić je uokolo crkve evidentirao staro groblje sa sačuvanih sedam amorfnih ploča koje pripisuje stećcima te nekoliko ploča uzidanih u zidove crkve (Bešlagić 1974:64). Tijekom manjih zaštitnih arheološkim istraživanjima provedenih uokolo crkve tijekom 1998. godine, istraženo je više recentnih srednjovjekovnih grobova i ostatci iz rimskog razdoblja (Jurić 2002:310; Predovan et al. 2013:182).

11. Stari Obrovac, Bilišane

Pet kilometara uzvodno od grada Obrovca, na dominantnoj uzvisini uz lijevu obalu rijeke Zrmanje nalaze se ostatci srednjovjekovne utvrde u povijesnim izvorima poznate kao Stari (Zlatović 1895:79, 139; Predovan et al. 2010:162; Predovan et al. 2013:180) ili Gornji Obrovac (Bianchi 1879:301; Jelić 1898:83). Zidovi utvrde su ponegdje sačuvani do visine 4,5 do 5 metara. Uz ostatke utvrde sačuvani su i ostatci podgrađa mjestimično zaraslog u gusto mediteransko raslinje.

12. Klisina, Bilišane

Nekoliko kilometara uzvodno rijekom Zrmanjom od Starog Obrovca, na strmoj kamenoj litici na lijevoj obali Zrmanje, nalaze se ostatci srednjovjekovne utvrde Klisine s ostatcima mosta. Utvrda je izvana kružna, a iznutra osmerokutnog oblika (Alačević 1879:39; Zlatović 1895:139; Predovan et al. 2010:162; Predovan et al. 2013:180).

13. Crkva sv. Jovana, Bilišane

Na mjesnom groblju u Bilišanima nalazi se crkva sv. Jovana koju karakterizira nekoliko faza gradnje. Starija faza ima karakteristike romaničkog graditeljstva. Sastoji se od pravokutnog prostora presvođenog bačvastim svodom s dvije ojačavajuće pojasnice. Pojasnice se opiru o pilastre na bočnim zidovima te su međusobno uzdužno povezane s tri slijepa luka. Tijekom 18. stoljeća izvorna je crkva sa zapadne strane nadograđena

odavanjem novog pravokutnog prostora, koji se nadovezuje na lađu starije građevine. Prostor je presvođen te poprečno podijeljen u tri traveja stupovljem, dajući dojam lažne trobrodnosti. Na istočnoj strani crkve nalazi se polukružna apsida prekrivena polukalotom. Crkva je obnovljena 1874. godine (Radeka 1971:161; Predovan et al. 2010:158; Predovan et al. 2013:176).

14. Zelengradina, Zelengrad

U mjestu Zelengrad, na vrhu istoimenog brda (553 m/nv) nalaze se skromni ostatci nekadašnje srednjovjekovne utvrde koja je tijekom 16. stoljeća bila u vlasništvu knezova Kurjakovića. Prema tlocrtu koji donosi J. Colnago utvrda je s vanjske strane imala oblik šestokuta, dok je s unutarnje ovalnog oblika s masivnim zidovima (Bianchi 1879:313; Zlatović 1895:14; Colnago 1928:131-132). Ulaz u utvrdu nalazio se s južne strane. Sa zapadne strane ulaza nalaze se ostatci veće četverokutne cisterne za vodu. U razdoblju od 1523. do 1684. godine u utvrdu borave Turci. Godine 1684. zauzimaju je Mlečani (Alačević 1879:40; Colnago 1928:131-132; Predovan et al. 2010:164; Predovan et al. 2013:190).

15. Crkva sv. Georgija, Kaštel Žegarski

U Kaštel Žegarskom, uz lijevu obalu rijeke Zrmanje, nalazi se mjesna crkva sv. Georgija, sagrađena 1987. godine na ostacima prethodne crkve s početka 17. stoljeća (Predovan et al. 2013: 162). Uokolo crkve nalazi se staro i novo groblje na kojem je Š. Bešlagić evidentirao 50 stećaka iz kasnog srednjeg vijeka od kojih je šest primjeraka ukrašeno.⁷ (Š. Bešlagić, 1974:66; Predovan et al. 2013:162).

15. *Kudin most*, Golubić

Podno zaseoka Veselinovići, u mjestu Golubić, na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, na rijeci Krupi sagrađen je most u suhozidnoj tehnici. Most je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom *Kudin most*. Raščlanjen je s dvanaest sedrenih lukova i tri manja propusta. Dug je 109 i širok oko 1,5 metar. Uz most se nalaze ostatci mlinice bačvasto presvođene sedrenim blokovima (Predovan et al. 2010:184; Predovan et al.2013:210).

⁷ Više o ukrasima na stećcima na groblju uokolo crkve sv. Georgija u Kaštel Žegarskom vidi u: Bešlagić 1974:66, 79, 83, sl. br. 9, sl. br. 10.

16. Manastir Krupa, Krupa

Manastir Krupa smješten je na desnoj obali istoimene rijeke, najveće pritoke rijeke Zrmanje. Manastirska crkva posvećena je Uspenju Bogorodice. U literaturi se javljaju oprečni podatci o vremenu osnivanja i izgradnje manastira koji do današnjeg dana nisu povijesno utvrđeni.⁸ Iz povijesnih dokumenata poznato je da je manastir u više navrata pljačkan i devastiran te da današnji izgled dobiva prilikom dogradnji 1855. godine. Iste se godine obnavlja i manastirska crkva (Kašić, Skovran 1983:6-7). Posebnost manastira izvana predstavlja veliko zidno platno konaka koje je u prizemlju ukrašeno okulusima, a na katovima neogotičkim prozorima. Unutar manastira je u cijelosti sačuvana tradicionalna kuhinja s ognjištem i konusnim dimnjakom, te kameno popločano unutarnje dvorište (Čolović 2007:335; Predovan et al. 2010:178; Predovan et al. 2013:204).

Manastirska crkva ima oblik upisanog grčkog križa s kupolom na sredini koja počiva na slobodnim stupcima. Kupola je neposredno oslonjena na pandantive dok je duboka kalota prekrivena šindrom. Početkom 19. stoljeća oltarni prostor se iz prvotnog polukružnog pretvara u oblik pravokutnika (Kašić, Skovran 1983:6-14; Čolović 2007:335; Predovan et al. 2010:178; Predovan et al. 2013:204). Zidovi stare prvobitne građevine, odnosno današnjeg naosa, ukrašeni su freskama slikara i hilandarskog monaha Georgija Mitrofanovića, pripadnika postbizantske umjetnosti, nastale najvjerojatnije u razdoblju od 1614. do 1620. godine. Uz freske, dodatno bogatstvo manastirske crkve čine prestone ikone nastale početkom 17. stoljeća, djelo jereja Jovana Apake, jednog od najznačajnijih venecijanskih slikara toga doba. Na freskama je prikazan Isus Krist Car careva i Veliki arhijerej, Bogorodica s Kristom tipa Odigitrije, arhanđel Mihajlo i sv. Jovan Prodromos (Skovran 1968:40-43; Predovan et al. 2010:178, 180; Predovan et al. 2013:204, 206).

U manastiru Krupa nalazi se vrijedna zbirka unutar koje se čuva velik broj ikona iz 17., 18. i 19. stoljeća, liturgijskog posuđa, dokumenata i liturgijskih knjiga (tiskanih i u rukopisu). Umjetnički predmeti izrađivani su u radionicama u Veneciji, Zadru i drugim središtima. Jedno od značajnijih djela unutar zbirke jesu središnja oltarna vrata ("carske dveri") izrađena u Kijevu 1789. godine, koja je u manastir donio krupski kaluđer Gerasim Zelić (1752. – 1828.), jedno vrijeme vikar crkve dalmatinske⁹ (Skovran 1968:45-49; Radeka 1971:182, 196-197, 202; Kašić, Skovran 1983:18-19; Čolović 2007:335-336; Predovan et al. 2010:180; Predovan et al. 2013:206).

⁸ Za više informacija o vremenu izgradnje Manastira Krupa vidi u: Jelić 1898:107-108, bilj. 3; Kašić, Skovran 1983:2; Čolović 2007:335.

⁹ Zbirka ikona Manastira Krupa nalazi se na Listi zaštićene kulturne baštine pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske pod oznakom Z-6198; <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=137802250>; <http://hvm.mdc.hr/zbirka-manastira-vaznesenja-bogorodice-u-krupi,123/hr/crkvene-zbirke/> (pristup 2. 6. 2014.).

Literatura

- ALAČEVIĆ, Doimo. 1879. "Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac". *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, Anno II, 39-42.
- ANZULOVIĆ, Ivna. 1991. "Ubikacija posjeda benediktinskog samostana Sv. Jurja Koprivskog iz Obrovca". *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU-a u Zadru*, sv. 33:73-80.
- BAČIĆ, Stanko. 1995. *Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji*. Lisičić: Općina Lisičić.
- BATOVIĆ, Šime. 1981. "Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije", *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar: Arheološki muzej – Etnografski odjel Narodnog muzeja, 7-39.
- BATOVIĆ, Šime. 2002. "Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju". U *U osvjet povijesti, Zbornik odabranih radova, Opera selecta I*. Zadar: Matica hrvatska – Arheološki muzej, 619-746.
- BATOVIĆ, Šime. 2004. "Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens". U: *U osvjet povijesti, Zbornik odabranih radova, Opera selecta II*. Zadar: Matica hrvatska – Arheološki muzej, 853-900.
- BELOŠEVIĆ, Janko. 1980. *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*. Zagreb: Liber. 15-83.
- BELOŠEVIĆ, Janko. 2007. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar: Arheološki muzej.
- BEŠLAGIĆ, Šefik. 1974. "Stećci i njima slični nadgrobnici u okolini Zadra". *Radovi centra JAZU u Zadru*, sv. 21:57-89.
- BIANCHI, Carlo Federico. 1879. *Zara cristiana II*. Zadar: [s. n.].
- COLNAGO, Anton i Josef KEIL. 1905. "Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien". *JÖAI*, 8:32-60.
- COLNAGO, Anton i Josef KEIL. 2008. "Arheološka istraživanja u sjevernoj Dalmaciji". *Asseria* 6, 125-146.
- COLNAGO, Anton. 1928. "Srednjovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina". *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. II, sv. 2, 127-133.
- ČAČE, Slobodan. 2007. "Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, Južni Velebit". *Asseria* 5, 39-82.
- ČOLOVIĆ, Branko. 2007. "Sakralna baština Srba u Dalmaciji". *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*. Zagreb, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, 334-336.
- ČONDIĆ, Natalija. 2006. "Lokalitet: Cvijina gradina". *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005:299-300.
- ČONDIĆ, Natalija. 2007. "Cvijina gradina u Kruševu kraj Obrovca". *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXIX, br. 1:73-81.
- ČONDIĆ, Natalija. 2007a. "Lokalitet: Cvijina gradina". *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006:331-333.
- ČONDIĆ, Natalija. 2008. "Lokalitet: Cvijina gradina". *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007:390-393.
- ČONDIĆ, Natalija i Marina JURJEVIĆ. 2011. "Cvijina gradina, nekropola". *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7: str?
- GUNJAČA, Stipe. 1949. "Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu; Arheološka iskapanja". *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. 3, sv. 1:279-294.
- JELIĆ, Luka. 1898. "Lički sandžakat i poslanje Mletačke krajine početkom Kandijskog rata 1645-48 godine". *Narodni koledar*, god. 36:78-145.

- JURIĆ, Radomir. 2002. "Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području". *Historia antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju = Journal of the International Research Centre for Archeology*, 295-312.
- JURJEVIĆ, Marina i Natalija ČONDIĆ. 2013. *Cvijina gradina: tragom zaboravljene prošlosti*, katalog izložbe. Obrovac – Zadar: Pučko otvoreno učilište Zadar – Arheološki muzej.
- KAŠIĆ, Dušan, Anika SKOVAN. 1983. *Manastir Uspenja Bogorodice – Krupa*. Šibenik: Eparhijski upravni odbor.
- MARKOVIĆ, Mirko. 2001. Obrovac, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb: AGM.
- MILETIĆ, Željko. 2004. "O rimskim cestama na aserijatskom području", *Asseria* 2, 7-21.
- OSTOJIC, Ivan. 1964. *Benediktinci u Hrvatskoj* II. Split: Benediktinski priorat-TKON.
- PERIČIĆ, Šime. 1979. "Obrovac kao trgovište", *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 26:213-231.
- PERIČIĆ, Šime. 2001. "Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti". *Radovi zavoda JAZU u Zadru*, 43:45-83.
- PREDOVAN, Josip, Marin ČURKOVIĆ i Marina JURJEVIĆ. 2010. *Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- PREDOVAN, Josip, Marina JURJEVIĆ i Marin ČURKOVIĆ. 2013. *Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu*, drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- PRENDA, Ivan. 1995. *Godine stradanja: Zadar 1991-1994: izložba ratne fotografije*. Zadar: [s. n.].
- RADEKA, Milan. 1971. "Prilozi o spomenicima kulture kod Srba u sjevernoj Dalmaciji". U *Almanah – Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*. Zagreb: Zrinski, 157-285.
- SKOVAN, Anika. 1968. "Umetnički spomenici manastira Krupe". U: *Manastir Krupa, Biblioteka pravoslavlje, Posebna izdanja*, Knjiga 1. Beograd: Srpska patrijaršija – Srpska pravoslavna eparhija dalmatinska, 21-49.
- TRALJIĆ, Seid M. 1974. "Izvoz drva preko Obrovca krajem 16. stoljeća". *Radovi centra JAZU u Zadru*, 21:261-269.
- VUČIĆ, Jakov. 2010. "Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu". *Diadora* 24: 99-160.
- ZLATOVIĆ, fra Stjepan. 1895. "Topografske crtice o starohrvatskim županijama i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve". *Starohrvatska prosvjeta*, god. 1, br. 1:10-15.
- ZLATOVIĆ, fra Stjepan. 1895. "Topografske crtice o starohrvatskim županijama i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve". *Starohrvatska prosvjeta*, god. 1, br. 2:79-83.
- ZLATOVIĆ, fra Stjepan. 1895. "Topografske crtice o starohrvatskim županijama i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve". *Starohrvatska prosvjeta*, god. 1, br. 3:138-145.

6.

PREGLED POVIJESTI RAZVOJA GRADA BENKOVCA

Marin Ćurković

UDK: 930.85(497.5 Benkovac)

Sažetak: Rad predstavlja povijesni pregled razvoja grada Benkovca, od neolita – mlađeg kamenog doba do 20. stoljeća. Autor donosi kronološki slijed povijesno važnih događanja vezanih uz istaknute spomenike kulture i povijesne ličnosti ovoga područja. Ukazuje na stratešku važnost položaja grada u raznim povijesnim, političkim i gospodarskim okvirima, od razdoblja postojanja rimskih vila rustika koje su se nalazile uz nekadašnju rimsku cestu, do suvremenosti. Brojni kulturno povijesni spomenici na benkovačkom kraju svjedoči su burnih vremena i događanja, a u novije vrijeme i mjesto razvoja kulturnog turizma. Povezivanje kulturne baštine zajedno s tradicijom jedan je od čimbenika ukupnog razvoja ovog kraja.

Cljučne riječi: Benkovac, razvoj grada, povijesni pregled, Ravni kotari

Benkovac je grad u sjevernoj Dalmaciji, smješten tridesetak kilometara istočno od Zadra. Razvio se na prijelazu iz plodnog područja Ravnih kotara u krševito područje Bukovice. Iako se nalazi na istočnom rubu Ravnokotarske ravnice kao jedino veliko gradsko naselje, smatra se središtem tog područja. Razvoj Benkovca odredio je njegov povoljan prometni položaj na mjestu gdje se križaju ceste koje vode iz Zadra prema Kninu te iz Like prema moru. Taj položaj je još više naglašen u 20. stoljeću izgradnjom željezničke pruge Zadar – Knin (1966. godine) te posebno autoceste Zagreb – Split (2005. godine) koja prolazi čitavim upravnim područjem grada.

Prvi tragovi života na području grada Benkovca datiraju još iz doba neolita – mlađe kameno doba (6000. – 2500. g. pr. Kr.): naselje na području današnjeg dijela Benkovca koje se naziva Barice (usp. Marjanović 2012). To je vrijeme kada započinje intenzivnije bavljenje poljoprivredom te formiranje trajnih naselja. Vrijeme brončanog i željeznog doba, vrijeme Liburna, potvrđeno je nalaskom arheoloških predmeta na prostoru Gradine gdje je danas smješten Kaštel Benković (usp. Batovć 1990:51).

Prodorom Rimljana na ovaj prostor Liburni dolaze pod rimsku vlast. Rimljani osnivaju nova naselja (Jader – Zadar) dok druga liburnska naselja, nastala od vremena kasne bronce, zadržavaju domorodačko stanovništvo koje postepeno preuzima rimsku kulturu, običaje i život – romanizacija (Asseria – Podgrađe, Nedinum – Nadin, Corinium – Karin). U samom Benkovcu pronađeni su nalazi rimske kulture na lokalitetima Ponaiti, Glogovac,

Veleševo. Radi se o rimskim vilama rustikama koje se nalaze uz rimsku cestu koja je vodila od Jadera do Salone.

Od 4. stoljeća na ove prostore prodire kršćanstvo koje se ogleda u gradnji prvih crkava. Nakon provale Avara i Slavena u 7. stoljeću uništavaju se mnoga velika naselja na ovom prostoru. Dolaze novi narodi, Slaveni, pa tu zamire život kršćanskih zajednica. Tragovi Slavena posvjedočeni su i sačuvani u toponimiji uokolo užeg centra Benkovca (Perušić, Veleševo i Sv. Vid) (usp. Bačić 1989).

Okolnosti su se bitno izmijenile na početku 9. stoljeća, kada je novi car Zapada Karlo Veliki odlučio Bizantu preoteti Jadran. S njegovom vojnom akcijom stiže novo, vojnički organizirano stanovništvo, Hrvati, koji kao vazali franačkog cara preuzimaju upravljanje Dalmacijom i tu se trajno naseljavaju. Kao podanici kršćanskog cara prihvaćaju kršćanstvo i organiziraju svoju prvu državnu zajednicu pod vodstvom kneza. Upravo u prostoru sjeverne Dalmacije ustanovljuju svoja ključna vojna (Knin) i crkvena središta (Nin, Biograd). Benkovački se prostor našao u središtu "svetog" prostora Hrvata, na pola puta između Knina i Nina, odnosno Biograda, na cesti koja se u dokumentima naziva Velika cesta (*Via magna*), a koja je dijelom paralelna suvremenoj vezi između Benkovca i Knina (usp. Jakšić 2000).

Benkovac je smješten u prostoru gdje su se susretale četiri hrvatske županije. Novljanska (Novigrad) sa sjevera, Sidraška (Biograd) sa zapada, Bribirska s juga i Karinska sa sjeveroistoka. Nije pouzdano utvrđeno kojoj bi od njih položaj današnjeg Benkovca pripadao, najvjerojatnije Karinskoj u koju su bila uključena nedaleka srednjovjekovna sela u današnjoj Kuli Atlagića. Sa stvaranjem čvršće državne organizacije jača proces kristijanizacije te se obnavljaju stari crkveni objekti i izgrađuju novi. Izgrađuju ih osobno hrvatski vladari, njihovi župani ili pak franački misionari koji pomažu učvršćivanju kršćanstva u mladoj hrvatskoj kneževini. Gradi se crkva u Šopotu gdje se spominje Branimir kao knez Hrvata (ulomak s Branimirovim imenom – *Branimero dux croatorum*) (usp. Jakšić 2000).

Na širem prostoru Ravnih kotara žive Hrvati podijeljeni u rodovske zajednice (dvanaest plemena) koji se u povijesnim izvorima spominju prvi put 1102. godine kada izabiru za kralja Arpadovića Kolomana. Nakon tog sporazuma Koloman je okrunjen za hrvatskog kralja u Biogradu, a članovi spomenutih hrvatskih rodova postaju njegovi vitezovi i zauzimaju poseban položaj u hrvatskom srednjovjekovnom društvu.

Smješteni su na spomenutoj Velikoj cesti i točno su na pola puta između najznačajnijih udaljenih hrvatskih središta, Knina i Nina, odakle stižu često najugledniji sudionici. Srednjovjekovni život uz tu cestu vrlo je intenzivan o čemu nam svjedoče brojne srednjovjekovne crkve (usp. Jakšić 2000).

Od 1409. godine, kada je Venecija kupila od Ladislava Napuljskog prava na Zadar, Nin, Vranu te Novigrad, našla se u benkovačkom kraju granica između Mletačke Republike i Hrvatske. Granica je tekla linijom Nadin i Biljane Gornje koji su ostali na mletačkoj strani, dok su Korlat i Kličevica bila naselja na hrvatskoj strani. Zato se grade utvrde Korlat, Kličevica i dalje Polača prema mletačkoj granici na prvoj liniji, a ponešto iza njih Benković i Perušić. Te dvije posljednje nose nazive prema hrvatskim velikašima koji su ih gradili i koristili. Uz Kaštel Benković sagrađena je i crkva sv. Ante, danas zaštitnika grada Benkovca.

Izgradnjom utvrde od stare hrvatske plemićke obitelji Benkovića na čelu s Ivanom Benkovićem 1468. godine započinje i povijest samog grada Benkovca (usp. Bačić, 1989).

Godine 1527. Benkovac, koji je pripadao župi Gornjoj Luci, a u crkvenom pogledu ninskoj biskupiji – župa Perušić, zauzimaju Turci te on postaje feud bega Benkovića iz Livna. Iz opisa bosanskog beglerbega Ibrahimpaše iz 1620. godine doznajemo da je taj mali grad bio opasan jednom nenastanjenom kulom s malo kuća u blizini (30 vojnika), što se ponavlja u jednom opisu iz 1624. godine. Sastavljač povijesti zadarske plemićke porodice Begna navodi da je 1650. godine kaštel Benković zapalio Karlo de Begna. Benkovac je u vremenu 1683. – 1699. godine s ostalim mjestima oslobođen od Turaka te je pao pod mletačku vlast (usp. Bačić 2002).

Mlečani su u ratovima protiv Turaka uvelike koristili kršćanske prebjege iz udaljenijih prostora Osmanskog Carstva i naseljavali ih u Dalmaciji, na terene koje su napustili starosjedioci, čakavci, u doba turskih nadiranja i turske vladavine. To je vrijeme velikih migracija u kojem se na taj prostor naseljava novo stanovništvo, uglavnom štokavci. Prema religijskoj pripadnosti dijele se na katolike (Hrvate) i pravoslavce (Srbe). Među jednima i drugima ima puno Vlaha ili, kako ih mletački izvori nazivaju, Morlaka.

Godine 1743. u Benkovcu je osnovana kapelanija, kada je i obnovljena crkva sv. Ante na Kaštelu. Prema katastarskoj mapi iz 1775./6. Benkovac je imao status sela, okruga Zadar te je brojio samo nekoliko stambenih objekata od kojih su neki pripadali poznatoj obitelji Borin (usp. Rimac, 2012).

Nakon mira u Campo Formiju 1797. godine te mira u Požunu 1805. godine Benkovac potpada pod francusku upravu. Pod tom upravom započinje razvoj Benkovca u pravnom i gospodarskom pogledu.

Godine 1806./7. izgrađena je Primorska cesta koja je povezivala Zadar preko Benkovca sa srednjom i južnom Dalmacijom, a 1806. godine ukidanjem Grimanijeva zakona, benkovački seljaci postaju ekonomski slobodni s davanjem porezne desetine (usp. Obad, 1988., 259).

Za vrijeme francuske uprave 1811. godine Benkovac je podignut na razinu seoske općine tzv. sindikata koja je započela s radom 1812. godine. Tako Benkovac, prvi put u svojoj povijesti, postaje upravno središte. 1813. godine općina broji 5200 stanovnika, a načelnik općinskog vijeća je Anđelo Borin (usp. Obad 1988: 260). Godine 1813. Benkovac potpada pod austrijsku upravu pod kojom se zadržao do 1918. godine, odnosno do njenog raspada nakon Prvog svjetskog rata.

Radi potreba kontrole i nadzora vlasništva zemlje te plaćanja poreza 1827. godine napravljen je tad moderan katastar. Općina Benkovac je 1827. godine zauzimala 8,5 km², dok je sam Benkovac imao 192 stanovnika. Zahvaljujući cestovnoj komunikaciji Benkovac trgovački jača te se u 1827. godini u Benkovcu nalazi prva poštanska stanica s mjenjačnicom te *bažana*, karantena za životinje i odmorište za trgovačke karavane (pojava benkovačkog sajma koji traje do danas). Nažalost, krajem 1827. godine ukinuta je općina Benkovac, ali taj je period trajao jako kratko (usp. Obad 1988:261).

Četrdesete godine Benkovcu donose značajan razvoj. Godine 1840. osnovana je župa Benkovac, župnik – don Ivan Glasnović, a 1843. te 1847. godine Benkovac dobiva prvog kirurga i doktora za stanovnike Benkovca. 1. siječnja 1847. godine Benkovac ponovno dobiva rang općine te postaje i pretura (kotar) koji je obuhvaćao dvanaest sela. Prvi pretor bio je Juraj Katnić, dok je za prvog načelnika postavljen Ante Bašić, a pomoćni su mu Ivan Kornereto i Stjepan Borin. Pojavom općine i preture povećava se broj stanovnika, otvaraju se novi obrti, radionice, trgovine (obitelj Novakovići, Jurkovići, Katurići...). Pojačava

se razmjena dobara. Počinje se uobličavati nova glava ulica (današnja šetnica) te se život postepeno razvija uokolo ulice. U preturi Benkovac većina stanovništva je katoličke vjere. Prva osnovna škola osnovana je 1860. godine, a vodio ju je svećenik don Blaž Blasul (usp. Bačić 1989).

Formiranjem Benkovca kao političkog kotara 1868. godine grad se razvija kao urbano središte koji svoj razvoj zasniva na poljoprivredi i trgovini (pekara, krčme, trgovina duhana i soli). Godine 1863. započelo se s gradnjom katoličke crkve Male Gospe koje je dovršena 1864. godine. Nadbiskup Petar Dujam Maupas crkvu je posvetio rođenju Blažene Djevice Marije 8. rujna 1864. godine (usp. Stagličić 1985:229). Crkva Male Gospe bila je smještena u centru Benkovca, unutar pošumljenog vrta koji je s istočne strane bio omeđen župnom kućom. Orijeantacija crkve bila je sjeveroistok-jugozapad, s pročeljem koje gleda prema glavnoj ulici. Kameni zvonik crkve bio je visok 20 m. Sa sjeverozapadne strane zvonika uklesan je natpis cara Franje Josipa koji je pomogao dovršenje zvonika, a crkvu posjetio prilikom svog posjeta Benkovcu 1875. godine. U prvoj polovini 1992. godine crkva je miniranjem srušena do temelja od strane pobunjenih Srba i jugoslavenske vojske.

Na drugom kraju grada prema Bukoviću sagrađena je današnja crkva sv. Jovana, kako je zabilježeno i na natpisu nad bočnim ulazom u crkvu, 1885. godine pri carevanju austro-ugarskog cara i kralja Franje Josipa I. Na njenom mjestu bila je stara katolička crkva posvećena sv. Ivanu, a još prije nje prema arhivskim zabilježeno je na istom mjestu postojanje srednjovjekovne crkve sv. Vida na lokalitetu Vuković (usp. Bačić 1989).

U školskoj godini 1875./76. u Benkovcu školu pohađa 34 učenika, a učitelj je Andrija Pelicarić. Nadzornik osnovnih škola u benkovačkom školskom kotaru bio je Josip Škarpa, učitelj Vježbaonice u Zadru (usp. Zaninović 1988:270).

Godine 1870. za općinskog načelnika izabran je Nikola Dapar. Bio je član Narodne stranke gdje je zastupao grad Benkovac u Dalmatinskom saboru. Od 1891. godine. bio je zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču. Nije se slagao s oportunističkom politikom svoje stranke te je 1894. godine postao član Stranke prava za Dalmaciju. Zalagao se za sjedinjenje Dalmacije s tadašnjom banskom Hrvatskom.

Godine 1883. predsjednik općinskog vijeća bio je Petar Novaković (stari). Za vrijeme njegova upravljanja Benkovac se jako razvija. Grade se prve umjetne mlinice na parni pogon (1912.). Razvija se urbani građanski sloj. Prate se trendovi zapada što je vidljivo u arhitekturi (secesija), stilu odijevanja, školovanju, trgovini, a 1910. otvorena je Prva hrvatska čitaonica. U isto je vrijeme kupljen prvi automobil u gradu. Javljaju se prve amaterske fotografije i tisak razglednice (usp. Arhiv Obitelji Novaković, DAZd)

Od 1914. do 1918. funkciju općinskog načelnika obnašao je sin Petra Novakovića, Mihovil, koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914. sudjelovao u radu Crvenog križa u Benkovcu. Od 1918. do 1921. Benkovac se nalazi pod talijanskom upravom te cvjeta ilegalna trgovina i šverc. Kada je na ruševinama Austro-Ugarske Monarhije poslije Prvog svjetskog rata stvorena Država Srba, Hrvata i Slovenaca, a nešto kasnije i Kraljevina Jugoslavija, napetosti na relaciji Srbi – Hrvati postajale su sve izrazitije. U istom vremenskom okviru Mihovil Novaković se aktivira u stranačkom radu HSS te reprezentira stavove hrvatskog puka. Godine 1927. Mihovil Novaković (Mićo) postaje predsjednik HSS-a za benkovački kraj te dovodi Stjepana Radića u Benkovac. Već 1931. postaje općinskim predsjednikom, ali za kratko jer je nakon donošenja Oktroiranog ustava doslovno izbačen kroz prozor (usp. Plenča 1988:319).

Što se tiče kulturnog života u Benkovcu je 6. lipnja 1924. utemeljeno društvo Sokol. Društvo je u samom početku okupljalo 90 članova, a za starostu je izabran sudac Marko Marić. U kolovozu iste godine održan je sokolski slet u Benkovcu u kojem su sudjelovala sokolska društva iz Šibenika, Drniša, Kistanja i Novigrada. Benkovački je sokol prvi svoj javni nastup imao godinu dana po osnutku. Početkom tridesetih godina 20. stoljeća osnovane su sokolske čete u Pristegu, Polači, Škabrnji, Galovcu, Zemuniku, Smokoviću, Murvici, Privlaci i drugim mjestima. Društvo je brojilo oko 900 članova. Od 1927. društvo je imalo i vlastiti glazbeni sastav. U Benkovcu je 1934. godine započela izgradnja Sokolskog doma, tzv. "Sokolane". Poslije Drugog svjetskog rata zgrada je završena i tada dobiva drugu funkciju. Postaje Dom Jugoslavenske narodne armije u kome je bilo smješteno kino i kazalište. Danas je taj prostor prenamijenjen u Dom kulture. Godine 1933. umire Mihovil te ga u nastavku obrtničkog i trgovačkog razvoja Benkovca nasljeđuje sin Petar (Pjer). Bio je istaknuti HSS-ovac čiju predsjedničku funkciju obavlja do 1944. godine. Petar Novaković, osnivač Nogometnog kluba Velebit, donio je 1909. godine prvu nogometnu loptu kupljenu u Trstu u trgovini Emanuela Fidlera (usp. Marić 2005).

Za vrijeme Pjera snažno se razvija Matica hrvatska u Benkovcu čiji je aktivni član i on sam. To je vrijeme kada Benkovac svoj razvoj zasniva tradicionalno na poljoprivredi, trgovini i obrtu.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata Benkovac su prvotno okupirali Talijani, da bi nakon 1943. potpao pod vlast Nijemaca. Nakon Drugog svjetskog rata Benkovac se razvija kao središte Ravnih kotara i Bukovice. Primarna grana je poljoprivreda i vinogradarstvo. Godine 1956./57. sagrađena je Vinarija Benkovac koja je aktivna do danas. Razvija se privreda, obrada metala, prerada kamena, graditeljstvo. Grade se novi stambeni blokovi i zgrade. Godine 1950. otvoren je Vatrogasni dom i osnovana Javna vatrogasna postrojba Benkovac, a 1966. godine izgrađena je željeznička pruga Zadar – Knin koja prolazi kroz Benkovac. Narodno sveučilište Benkovac osniva se 1959. godine i postaje nositeljem kulturnog razvoja Benkovca (kino, kazalište, muzej, knjižnica, auto-škola, kulturno-umjetničko društvo). Godine 1981. otvoren je hotel Asseria sa 106 ležaja. To su novi početci obavljanja turističke djelatnosti u Benkovcu.

Povijest 20. stoljeća na benkovačkom kraju završava osamostaljenjem Hrvatske 1990. godine i Domovinskim ratom. Nakon rata 1995. godine stanovništvo benkovačkog kraja vraća se na stara ognjišta i kreće u obnovu svojih crkava i domova. Prije Domovinskog rata, u sastav tadašnje općine Benkovac ulazile su i današnje općine Lišane Ostrovičke, Polača i Stankovci. Reformom lokalne uprave 1996. godine, Benkovac je dobio status grada i priključeno mu je područje ukinutih općina Lisičić i Smilčić. Grad Benkovac danas se sastoji od 41 naselja, a prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, administrativno područje grada Benkovca imalo je 11 026 stanovnika (usp. Državni zavod za statistiku, 2011).

Zahvaljujući bogatom kulturno-povijesnom nasljeđu i kulturnim spomenicima u Benkovcu je osamdesetih godina prošlog stoljeća započela s radom mala arheološka zbirka koja je kasnije prerasla u Zavičajni muzej Benkovac. Nakon Domovinskog rata muzej je dugo bio u devastiranom stanju da bi 2008. godine ponovno započeo s radom. Upravo muzej postao je jedan od značajnih pokretača revitalizacije i prezentacije bogatog kulturnog nasljeđa ne samo Benkovca nego cijelog benkovačkog kraja. Prostor Kaštela Benković, u kome je smješten Zavičajni muzej Benkovac, postao je ishodišta točka za upoznavanje benkovačkog kraja. Nakon dobivenih podataka o povijesti posjetitelj samostalnim istraživanjem kreće u upoznavanje i obilazak brojnih lokaliteta.

U muzeju se organiziraju mnoga predavanja i radionice u suradnji s brojnim institucijama iz cijele regije, ali i šire s ciljem edukacije lokalnog stanovništva u očuvanju tradicije.

Zajedno s Turističkom zajednicom grada Benkovca krenulo se u novije vrijeme s aktivnom prezentacijom te spajanjem kulture i turizma. Prije nekoliko godina započelo se s programom “Benkovačko kulturno ljeto” koje obuhvaća preko dvadesetak manifestacija i događanja, kroz koje se prezentiraju kulturna, gastronomska i prirodna ponuda benkovačkog kraja i okolice. Manifestacije tipa “Festival prisnaca”, “Vinfest”, “Bukara”, smotre klapa i “Etnofestival” te druge, primjer su aktivnog spajanja stanovništva i struke, s ciljem očuvanja i prezentacije kulture i tradicije. Upravo ovakva događanja osmišljena su s ciljem prezentacije brojnih mogućnosti koje pruža bavljenje poljoprivrednom (vinogradarstvo, maslinarstvo), pogotovo ekološkom koja zajedno s gastronomijom i iznimnom kulturnom baštinom i tradicijom na benkovačkom području pruža iznimne mogućnosti za razvoj turizma i življenje od njega. Rječju – održivi razvoj.

U novije vrijeme zahvaljujući suradnji s obitelji Desnica i prof. Roksandićem u kulturnu ponudu uključuje se i sklop Kule Stojana Jankovića, izniman kulturni spomenik koji se nalazi na području Grada Benkovca te koji zahvaljujući svojim aktivnostima privlači brojne posjetitelje. Bogate zbirke koje posjeduje Kula vrijedne su zajedničke suradnje na prezentaciji ovog iznimnog kulturnog spomenika.

Stoga je potrebno povezati benkovački Muzej zajedno s Kulom kako bi se dobila izvršna mogućnost izrade turističkih tura, kako autobusnih tako i biciklističkih koje prolaze nedaleko te bi se i na taj način povezala Kula i njezine znamenitosti.

Zaključno rezimirajući, prostor Grada Benkovca, njegova povijest, kulturno-povijesna baština, prirodne ljepote te gastronomska ponuda idealan su spoj za razvoj kulturnog turizma, koji obogaćen ekološko proizvedenom hranom i tradicijskim vrijednostima vrijednih ljudi Ravnih kotara i Bukovice pruža idealnu mogućnost za održivi razvoj stanovništva na ovom području.

Literatura

- BAČIĆ, fra Stanko. 1989. *Perušić, župa Marijina Uznesenja u Zadarskoj nadbiskupiji*. Split: Knjižnica zbornika “Kačić”.
- BAČIĆ, fra Stanko. 2002. “U XV. stoljeću postojala su dva Benkovića (Benkovca)”. U *Hrvatska u doba kneza Branimira*. Zagreb – Zadar – Benkovac: Hrvatski institut za povijest – Matica hrvatska Zadar – Povjereništvo Matice hrvatske Benkovac i Grad Benkovac, 197-206.
- BATOVIĆ, Šime. 2004. *Benkovački kraj u prapovijesti*. Zadar: Matica hrvatska Zadar.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2000. *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških apomenika.
- MARIĆ, Drago. 2005. *80 godina HNK Velebit*. Zadar: Zadiz.
- OBAD, Stijepo. 1988. “Gospodarska i društvena struktura Benkovca u prvoj polovici devetnaestog stoljeća”. *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2. Benkovac – Zadar: Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda SR Hrvatske, Benkovac – Filozofski fakultet Zadar, 256-267.
- PLENČA, Dušan. 1988. “Benkovački kotar između dva svjetska rata”. *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2. Benkovac – Zadar: Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda SR Hrvatske, Benkovac – Filozofski fakultet Zadar, 301-333.

- RIMAC, Marko. 2012. *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*. Zagreb –Zadar: Hrvatski državni arhiv – Državni arhiv Zadar.
- STAGLIČIĆ, Marija. 1985. “Neostilska arhitektura u zadarskoj regiji.”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 25. Split: Književni krug Split – Konzervatorski odjel u Splitu, 229-257.
- MARIJANOVIĆ, Brunislav. 2012. “Barice-naselje danilske kulture u Benkovcu). *Archaeologia adriatica*, vol. 6, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 1-30.
- ZANINOVIĆ, Mate. 1988. “Benkovački kotar između dva svjetska rata”. *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 2. Benkovac – Zadar: Općinska konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda SR Hrvatske, Benkovac – Filozofski fakultet Zadar, 269-289.
- Arhiv Obitelji Novaković, DAZd [0431] *OBITELJ NOVAKOVIĆ – Benkovac, 1826. – 1956.*, Državni arhiv Zadar.

MOGUĆNOSTI KORIŠTENJA TRADICIJSKE KULTURE U RURALNOM TURIZMU I ODRŽIVOM RAZVOJU RAVNIH KOTARA

Marijeta Rajković Iveta

UDK: 304.3:338.48(497.5 Ravni kotari)

Sažetak: Na području gornjih Ravnih kotara provedena su etnološka terenska istraživanja (2005. i 2006. godine) na osnovi kojih je nastao zbornik radova *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. U radu se prikazuje kako se rezultati tih istraživanja mogu koristiti u revitalizaciji ovoga područja kroz oblike ruralnog turizma, osnivanjem ekomuzeja s epicentrom u Kuli Stojana Jankovića, radionicama za senzibiliziranje lokalnog stanovništva i njegovu samozapošljavanju. Daju se smjernice za nastavak etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja.

Ključne riječi: Ravni kotari, ruralni turizam, ekomuzej, održivi razvoj, Kula Stojana Jankovića

Godine 2005. prof. dr. sc. Drago Roksandić zamolio je prof. dr. sc. Milanu Černelić da se sa suradnicama s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, među kojima sam u to vrijeme bila i ja, priključim interdisciplinarnom znanstvenom istraživanju Ravnih kotara. Jedan od naših doprinosa realizaciji navedenoga projekta trebao je biti istražiti tradicijsku i suvremenu kulturu u etnokonfesionalno miješanom području sela Islama Latinskog i Grčkog, sa svrhom vrednovanja kulturnoga nasljeđa ovoga područja. Budući da je "sudbina" Kule Jankovića uvijek bila nerazlučiva od svoga užeg i šireg okoliša, interdisciplinarnim i komparativnim studijama željeli smo doprinijeti obnavljanju međuljudskog povjerenja na ovim razmeđima, uvelike traumatiziranu ratnim pustošenjima. Naš prvi korak u tim nastojanjima bio je organizacija etnografskog terenskog istraživanja, po mnogočemu specifičnog s obzirom na poratne okolnosti. U hrvatskoj etnologiji tijekom i nakon Domovinskog rata nastali su brojni članci i knjige iz područja ratne etnologije, međutim u okviru tih projekata istraživalo se isključivo ratno iskustvo i/ili tradicijska baština stanovništva hrvatske narodnosti (usp. Rihtman-Auguštin i Muraj 1998:115-124). Naše istraživanje bilo je prvo poratno etnološko istraživanje u mješovitoj etnokonfesionalnoj sredini. Realizacija takvog pothvata u takvim okolnostima nije

bila jednostavna. Osim same pripreme terena i na konkretnom empirijskom istraživanju susreli smo se s mnogim izazovima poput zatvorenosti zajednice te mnogim istraživačkim i etičkim dilemama (usp. Černelić i Rajković Iveta 2010:10-12).

Istraživanje je provedeno i to u obliku terenske nastave u okviru dodiplomskog studija etnologije i kulturne antropologije. U njemu je sudjelovalo šestero studenata. Istraživanja su izvedena tijekom dva navrata 2005. godine i 2006. godine u trajanju od po sedam dana na području sela: Islam Latinski (zaselci: Grgurice, Rupalj), Islam Grčki (zaseok Kožul), Kašić, Smilčić i Podgradina. Rezultat istraživanja je zbornik radova *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini* (2010), urednica Milane Černelić i Marijete Rajković Iveta.

Svaki je student prema vlastitoj želji odabrao i istraživao jednu od ponuđenih tema i, uz mentorstvo voditeljica terenske nastave, kasnije urednica zbornika, proveo istraživanje. U zborniku su navođeni autentični iskazi ljudi različitih dobi, oba roda iz navedenih sela. Autori pojedinih priloga nastojali su predočiti življeno iskustvo lokalnog stanovništva i kontekstualizirati pojave iz perspektive naših sugovornika. Koristili smo metode intervjua, razgovarali smo sa 64 stanovnika navedenih sela, snimili oko 250 sati razgovora, fotografirali i skenirali 320 fotografija i osobnih dokumenata. Istraživači, studenti četvrte godine etnologije i kulturne antropologije, bili su: Valentina Baćac (istraživala je tradicijsku prehranu), Ivan Galić (godišnje običaje), Sanja Galović (narodnu medicina i higijenu te vjerovanja u nadnaravna bića), Mura Kokotović (maslinarstvo, lov i vodence za mljevenje žita), Sanja Lončar (ruralno graditeljstvo i kulturu stanovanja) i Tamara Nikolić (opskrbu vodom, navodnjavanje i zemljoradnju). Na drugom istraživanju studentima etnologije pridružilo se dvoje studenata dodiplomskog studija povijesti Martina Krivić, studentica etnologije i povijesti, te Stipe Kljaić, student jednopredmetne povijesti. Oni su istraživali toponimiju i patronimiju ovoga kraja kombinirajući metodu usmene povijesti s katastarskim podacima iz 17. stoljeća.

Projekt je bio tako osmišljen da se provođenjem terenskih istraživanja nastojalo poticati mlade istraživače, studente, uglavnom dvopredmetnih studija, na timski rad i na interdisciplinarnu suradnju. Studenti su na konkretnom istraživačkom zadatku uspješno prošli sve faze istraživačkog rada. Rad na zborniku uvelike je premašio studentske obveze, a radni entuzijizam ove grupe studenata, ujedno i autora priloga, doveo je do iznimnih rezultata na temelju kojih su oni nagrađeni studentskom nagradom *Franjo Marković* Filozofskoga fakulteta u Zagrebu za 2006./07. akademsku godinu.

Spomenula bih da se je već sam naš terenski rad, odnosno komunikacija s članovima lokalne zajednice, pokazao iznimno produktivnim u osvješćivanju kulturnopovijesnih vrijednosti i potencijala ovoga kraja. Našim propitivanjima i fotografiranjima materijalne kulture lokalno stanovništvo uočilo je važnost tih predmeta i postalo svjesno da ih treba sačuvati.

Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini prikazani u navedenom zborniku radova idu u prilog da se na temelju spoznaja o vlastitoj prošlosti i tradicijskom nasljeđu može doprinijeti revitalizaciji ovoga područja osnivanjem (eko)zavičajnoga muzeja i njegovim uklapanjem u ponudu ruralnog i kulturnoga turizma. Zbornik je namijenjen širokom krugu čitatelja i korisnika: od znanstvenika, studenata, gospodarstvenika, kulturnih djelatnika do stanovnika istraživanoga područja, cijele ove regije. Jedan od njegovih ciljeva je i popularizacija znanstvenih spoznaja o Ravnim kotarima i njihova primjenjivost u gospodarske svrhe. U svakom slučaju, istraživanja su usmjerena k teorijskom i praktičnom propitivanju međuodnosa kulture i održivog raz-

voja. Između ostaloga, željeli smo da se dobivene spoznaje mogu koristiti i pri organiziranju radionica za senzibiliziranje lokalne zajednice prema baštini, posebno u svrhu utvrđivanja lokalnih, izvornih ekoproizvoda i obogaćivanja kulturno-turističke ponude.

U nastavku teksta predstaviti ću svaku istraživanu temu i ukazati na mogućnosti korištenja tradicijske kulture u ruralnom turizmu i održivom razvoju. Provedena etnološka istraživanja, odnosno konkretni segmenti tradicijske kulture istraživanih sela, postavljeni u konceptualno širi kontekst, mogu formirati korpus održivih aktivnosti i akcija kao konstruktivni prilog muzeološkoj teoriji i praksi za osnivanje ekomuzeja s epicentrom u Kuli Stojana Jankovića, o čemu smo kolega muzeolog i etnolog Darko Babić i ja 2009. godine napisali koautorski rad pod naslovom "Prilog za razvoj ekomuzeja u Ravnim kotarima" objavljen u časopisu *Studia ethnologica Croatica*.

Dakle, osim temeljnih spoznaja i obogaćivanja etnoloških saznanja o ovome do tada slabo istraživanom prostoru, prikupljanje etnoloških i kulturnoantropoloških podataka mogu biti polazište za osnivanje ekomuzeja u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, ideji pokrenutoj u sklopu projekta pod radnim naslovom "Mostovi". Projekt "Mostovi" pokrenut je 2004. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod vodstvom dr. sc. Drage Roksanđića, red. prof. s Odsjeka za povijest. Projekt je bio multidisciplinarnan, a glavni nositelji su istraživači s Odsjeka za povijest, Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju i Katedre za muzeologiju (svi s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) te Instituta "Ruđer Bošković" i Centra za mirovne studije.¹

Važno je napomenuti da prijedlozi akcija budućeg ekomuzeja i iznesene ideje predstavljaju više natuknice za razmišljanje i poziv na dodatno istraživanje i definiranje mogućih aktivnosti negoli konačne oblike njihove primjene, između ostalog i zato što se temelje isključivo na prvim etnološkim istraživanjima. Bez obzira na manjkavosti takvog parcijalnog pristupa, kolega Babić i ja u navedenom radu smatramo da je vrijedno i bitno od samog početka naznačiti potencijale i mogućnosti koje nudi prostor na kojemu su do sada obavljena istraživanja. Smatramo da će se na taj način potaknuti nove ideje i doprinijeti konstruktivnoj raspravi o njima, ali isto tako idejno demonstrirati primjenjivost znanstvenih istraživanja u praksi (usp. Babić i Rajković Iveta 2009).

Boravkom na terenu u istraživanim selima zatečeno je nekoliko **stambenih kompleksa** (posebice u zaselku Kožul u Kašiću) građenih na tradicijski način. Osnovni građevni materijal na ovom području bio je kamen, a upotrebljavao se i danas poznati benkovački kamen. Alati za obradu kamena, između ostalog, bili su *špicalj* i *macun*, kamene ploče nabavljale su se u Pridrugi i u Kašiću. Kao građevni materijal koristila se *pržina* (žuta zemlja), pijesak koji se miješao s *krečom* (*klakom*, *vapnom*) i vodom te je tako nastajala *malta* (vezivni materijal, preteča betona), *gnjila* (zemlja ilovača), *bila zemlja*. Zidalo se pomoću nekoliko tehnika, na primjer tehnikom *subozida* i s *maltom*. *Pokrivanje* objekata vršilo se *ševarom* (raži), *kupom*, *ternitom*. Drvo je također imalo široku primjenu u stolariji, ali i interijeru. Osim stambenih objekata u ovom kraju postoje i karakteristični gospodarski objekti i prostori u okućnici: *košara*, *kotarina* (spremišta za kukuruz u klipu), *guvno* (prostor za vršenje žita), krušna peč izvan kuće, sušnice, pecare, spremišta za vino, ulje, krumpir. Tijekom istraživanja uočene su kronološke promjene u tehnikama gradnje tijekom 20. stoljeća te različitost lokalnih naziva za pojedine lokalitete (s obzirom na etničku i konfesionalnu pripadnost stanovništva) (usp. Lončar 2010:73-176).

¹ Vidi: www.ffzg.hr/mostovi (pristup 10. 7. 2014.).

Budući da je veći broj kuća (pa tako i starih kuća) i **gospodarskih objekata** uništen tijekom Domovinskog rata, jedna od važnih zadaća ekomuzeja morala bi biti pomoć lokalnom stanovništvu pri njihovoj obnovi. Pri tome podrazumijevamo zalaganje, protežiranje i podršku gradnje na tradicionalan, lokalnom području svojstven način. Ne znači to potpuno odbacivanje suvremenih materijala i tehnika, no svakako uvijek podrazumijeva i obnovu i gradnju u harmoniji s krajolikom u kojem se nalaze. Razvoj i tradicija nisu u suprotnosti, kako se još uvijek ponekad misli, a jedan od snažnih argumenata u ovom pravcu jesu i suvremeni trendovi u turizmu gdje se za smještajne kapaciteta za potrebe boravka posjetitelja na seoskim gospodarstvima i domaćinstvima traže autentični oblici. Da ne dođe do nepotrebnog nesporazuma, smatramo samorazumljivim da ekomuzej nije i ne smije biti primarno okrenut interesima i potrebama turista, već upravo lokalnoj zajednici, no kako je njegova uloga da se brine o razvoju (dakle i komponentni razvoja turizma), upravo zbog toga je njegova savjetodavna uloga u tom području izuzetno bitna (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:318). U ovom pravcu poželjno je i organiziranje radionica koje bi demonstrirale razne tehnike obrade kamena, obrade drveta ili tehnike pokrivanja stambenih prostora – kako za lokalno stanovništvo, tako i za moguće i dobrodošle goste i posjetitelje koji bi mogli boraviti u npr. objektima koji se osvjetljavaju s *luči* ili voštanim svijećama. Od elemenata interijera koji su se koristili u kućama zanimljivi su i: *katriga* (stolica), *bančić* (drvena klupica za sjedenje s dvije noge), *načve* (drvena posuda u kojoj se *kruv misio*), *slamarica* (preteča madraca) punjena slamom ili *perušinom* (listovima od kukuruza), tekstilno rukotvorstvo, primjerice: *šarenice* (prekrivači i pokrivači za krevet), *biljci* (pokrivači). Moguće bi bilo organizirati raznovrsne radionice za izradu predmeta iz tekstilnog rukotvorstva, kao i raznih upotrebnih predmeta u kućanstvu. Na primjer, na ovom području voda se mogla piti iz *kaciole*, *kaciolice* (*zaimača* ili *šeflja*), *čikare* (šalica), *bukare* (drvena posuda s ručkom od otprilike pola litre, koja se i danas može kupiti u Benkovcu na sajmu), *picuna* (lončić od litru do tri litre), *važića* (mali lončić). U pojedinim kućanstvima moguće je organizirati i uprizoriti pranje rublja na tradicijski način – iskuhavanje u *lugu* (pepelu), ispiranje na izvorima, pravljenje domaćeg sapuna kuhanjem životinjskih kostiju. Ova sela imala su i bogatu komunikaciju sa susjednim zajednicama: primjerice u Lovincu su se nabavljale *škrinje za miraz* (koristile su se za spremanje tekstilnih predmeta prije upotrebe ormara), na benkovačkom *pazaru* se nabavljala većina predmeta koji su se koristili u kućanstvu (usp. Lončar 2010), tako da bi ti lokaliteti bili nezaobilazni dio itinerara.

Istraživano područje Ravnih kotara ima plodno tlo i bogato je vodom te je **poljoprivreda** bila primarna gospodarska grana. Stanovništvo se prije Domovinskog rata bavilo poljoprivredom za šire tržište i “na veliko”, posebice Islam Grčki i Kašić, koji su puno bogatiji izvorima vode nego Islam Latinski. Iz Islama Grčkog i Kašića povrće i voće su prodavali u Zadru, Puli, Zagrebu, Lošinj, Rijeci, Crikvenici, Karlobagu, Gračacu, Titovoj Korenici i Obrovcu. No, u svim istraživanim lokalitetima sredinom 20. stoljeća bila je raširena proizvodnja kukuruza, pšenice, raži i pamuka. Od povrtnih biljaka prisutne su rajčice, paprika, grah jari, tikvice, kupus, krastavci i lubenice. Od šezdesetih godina 20. stoljeća započinje i sadnja presada u plastenicima (usp. Nikolić 2010:226-239). Pretpostavimo li ispravno da se današnja ekoproizvodnja, koja je po mnogim ekonometrijskim računicama i financijski isplativija, umnogome oslanja i na tradiciju, ekomuzej bi trebao biti promotor i pokretač takve poljoprivrede, prije svega da time pomogne lokalnom stanovništvu (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:320). U razrađenoj pak interpretativnoj funkciji takvih oblika potencijalni posjetitelji bi mogli sudjelovati u svojevrsnom prijenosu kolektivnog iskustva, sudjelovanjem

vanjem u raznim poljodjelskim poslovima prilikom pripreme zemlje za sadnju sadnica (na primjer oranje plugom na volovima ili konjima), branju plodova, *žetvi* žita, pravljenje *užadi* i *vezanje* žita, *vršenju* žita na *gumnu* pomoću volova i konja. Mogli bi isto tako sudjelovati u izradi alata za poljodjelstvo kod kovača, izradi drvenih proizvoda, tkanju *bisaga* (torbi iz kojih se sije žito). Budući da je sastav stanovništva etnički i konfesionalno raznolik (usp. Brtan 2002:7–12), unatoč vrlo sličnom načinu obrade zemlje na istraženom području, postoje razna vjerovanja vezana za iste prakse te bi potencijalnim posjetiteljima sigurno bilo zanimljivo prezentirati i priče i vjerovanja kako poboljšati urod ljetine.

Budući da ovaj kraj obiluje i izvorima **vode**, važne točke interpretacije morali bi biti **izvori i bunari**. U prvoj polovini 20. stoljeća, kada je bunar presušio, žene su iz obližnjih izvora do kuća nosile vodu na glavi u *kabama* (drvene posude od 10 – 15 l). Prilikom nošenja na glavi ispod *kabe* stavljala se *spara*, *kotlja* ili *kotuljak* (jastučić napravljen od krpa). Voda se do kuće također prenašala na magarcima u *burlima* ili *vučijama* (drvene posude od cca 25 l), koje su se kupovale na *pazaru* ili su ih u selo donosili stanovnici Velebita (usp. Nikolić 2010:239-251). Osim prikaza ovih tradicijskih načina transporta, mogle bi se napraviti radionice za izradu tih drvenih predmeta, pa i u varijantama prilagođenim suvremenoj upotrebi u kućanstvu te ih prodavati i kao suvenire. Osim izvora, kako u ovim lokalitetima, tako i na širem prostoru Ravnih kotara, postojale su brojne vodenice, na jarugama ili manjim rječicama i mlinovi. Vodenica je bilo u Posedarju, zaseoku Kolčeg, Slivnici, Karinu, Slapu, Smilčiću, Islamu Grčkom, Ruplju, Poličniku i Kašiću. Mlinovi su bili u Smilčiću, mlin Bučnovac u Kašiću, mlin Kolčegovac na rječici Baščici i Karešnici (ibid. 243-246). Ovi su mlinovi danas u ruševnom stanju i za potrebe ekomuzeja trebalo bi ih prije svega označiti i na odgovarajući način interpretirati, a barem jedan ili dva obnoviti i staviti u funkciju. Sigurno bi se našao i neki mlinar koji je na njima radio i koji bi s ponosom to znanje demonstrirao ili bi trebalo nekoga tom poslu (ponovno) poučiti. Praksa ekomuzeja upravo omogućava da djelatnosti koje bi svaka potpuna tradicijska situacija eliminirala potraju ili nastave živjeti jer se pojavljuje “strani” konzument, odnosno turist koji ponekad osigurava i potrebnu razinu rentabilnosti. Treba imati u vidu da ekomuzeji uglavnom ne osnivaju nešto što nije postojalo, već po potrebi argumentima prodaje (turizma) pomažu da oni koji su to radili u tradicijskim okvirima i okolnostima, u istima i nastave. Ipak, radionice ovog tipa vidimo kao poželjne prije svega zbog brzog nestajanja iskustva izrade predmeta, odnosno elemenata kako materijalne tako i nematerijalne baštine (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:321).

Od šezdesetih godina 20. stoljeća na istraživanom području bilježi se masovnija sadnja **maslina** zbog visoke cijene maslinova ulja na tržištu. Ranije, u prvoj polovini 20. stoljeća, nisu se kupovale sadnice, već se od stare masline ili staroga panja odcjepljivala *palica* ili *odlipak*. Autohtona sorta istraživanog područja je *orkula*. Poslovi uključeni oko maslina su: okopavanje motikom, podrezivanje grana škarama, gnojenje, zalijevanje vodom, berba maslina krajem listopada. Nakon toga slijedi prerada maslina i proizvodnja maslinova ulja (usp. Kokotović 2010:177-210). Osim informiranja i pomoći stanovništvu u svim ovim poslovima (uključujući i plasman na tržište) od strane ekomuzeja, njegove aktivnosti podrazumijevale bi i organizaciju sudjelovanja posjetitelja u svim gore navedenim poslovima pa čak i u danas popularnom obliku programa aktivnosti namijenjenih poboljšanju timске učinkovitosti u okviru tvrtki (*team building*). Maslinovo ulje koje su djelomično i sami proizveli, kao oblik stvarnog doživljajnog iskustva, činio bi jedinstvenu ponudu i dodatni izvor prihoda lokalnim stanovnicima (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:321). Osim prerade

maslina kod kuće, postojale su i uljare u koje su stanovnici Ravnih kotara vozili svoje masline tijekom 20. stoljeća, a koje bi u koncepciji ekomuzeja svakako bile dio proširenog itinerara: Zadar, Sukošan, Bibinje, Zaton, Šibenik, Vodice, Pirovac, Nadin, Kožul, Benkovac i Pašman. Maslinovo se ulje ponajviše koristilo za potrebe obitelji u prehrani te za uljepšavanje (na primjer za sjaj kose) (usp. Kokotović 2010:177-210). Dio ulja bi se mogao pakirati u ambalažu s tradicijskom simbolikom (razni oblici pakovanja od stakla, keramike, male kamenice) čija bi se izrada također mogla prezentirati u radionicama za izradu takve ambalaže. Osim ulja mogli bi se izrađivati i razni proizvodi povezani s uljem (na primjer sapuni). Prijedlog neizravno implicira još jednu moguću ulogu ekomuzeja u razvoju dotičnog područja, kao potencijalnog ishodišta inovacija i kreativne industrije temeljenog na osnovi kvalitetno izbalansiranog spoja tradicionalnog i suvremenog (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:321).

Osim navedenih tema istraživali smo i **lov na divlje životinje**. On je na ovom području u širem smislu obuhvaćao lov unutar organiziranih lovačkih društava i krivolov (pomoću *ošcal/žice*, kamene ploče, metalnih *gvožđa*). Divlje životinje koje obitavaju na ovom području jesu zec, čagalj, jazavac, lisica, divlje svinje te brojne ptice poput bena, golubova, fazana, jarebica, prepelica, trčki. U istraženim lokalitetima danas je razvijen lovni turizam, ponajviše dolaze lovci iz Italije na pernatu divljač i na dresure pasa. Posebnost ovog područja je postojanje zmijara, *zmijolovaca*, ljudi koji su hvatali zmijske, ponajviše poskoke, ali i žabe, kornjače i guštere zelembače i prodavali ih na Bokanjcu (usp. Kokotović 2010:211-222). Ekomuzej bi mogao biti centar i upravitelj lovačkih aktivnosti, dok bi zmijarstvo moglo biti prezentirano interaktivnom multimedijom ili, ukoliko bi se pokazao interes, i kao oblik specifične ponude izravno povezane s temom odnosa čovjeka i prirode, prije svega zbog odnosa, tj. asocijacija koje kod većine ljudi izazivaju zmijske

Budući da “duh prostora ne čine samo ljepote pejzaža i povijesne znamenitosti, već i karakter ljudi, običaji, način života, način ishrane, vizualna očuvanost ambijenta” (Baćac 2006:39), vrlo bitan segment život stanovnika nekog područja očituje se i kroz prizmu **godišnjih običaja**.

Kako je već navedeno, na istraženim mikrolokalitetima Islama Latinskog, Islama Grčkog, Podgradini i Kašiću, zbog različite etničke i konfesionalne pripadnosti postoji bogatstvo običaja i razlika u njihovu obilježavanju. Na primjer, već se *Sisvete* kod hrvatskog stanovništva (u dijelu Grgurica) smatraju početkom božićnih običaja, dok je to *Zadušnica* kod srpskog stanovništva (u Kašiću). Božić i Uskrs svakako su dva najvažnija datuma iz ciklusa godišnjih običaja. Na Badnjak se odlazilo u šumu sjeći *badnjak* (drvo), njegovo unošenje u kuću odvijalo se prema strogo propisanim postupcima. Nakon što ga se stavilo na ognjište, polijevalo ga se vinom, posipavalo žitom i pri tom se izgovarala molitva (usp. Galić, Černelić 2010:255-300). Ovakvog *badnjaka* u suvremenom kontekstu više nema, no njegova prezentacija u obliku organiziranog sudjelovanja u običajima oko njega bila bi zanimljivo iskustvo, posebice ako je vezana uz ostale tradicijske elemente na Badnjak i Božić kao što su inventar stola (svijeća, tzv. Adonisovi vrtiči, ukrašen kruh), zatim ukrašavanje kuće (slamom, zelenilom), specifična hrana. Bogatstvo božićnog ciklusa običaja posebno je izraženo kroz duhovne i društvene elemente: pjesme, plesanje kola ispred crkava, blagoslov kuća, odlazak u čestitanje, demonstracija vjerovanja i predviđanja iduće gospodarske godine, sreće u ljubavi i sl. Jasno je da bi svi ovi običaji, iako danas samo djelomično prakticirani, bili važna tema istraživanja ekomuzeja s obzirom na svaki pojedini element običaja i moguće varijacije prema konfesionalnoj pripadnosti stanovništva.

Poklade – *maškare* – još su jedan sadržajno atraktivan običaj. Drugi veliki ciklus običaja vezan je uz Uskrs (usp. Galić, Černelić 2010:276-292). Povodom njega mogle bi se napraviti raznolike radionice, primjerice bojenje jaja s korijenom *broća* (biljka, korov) za crvenu boju, zatim *kapulom* (crvenim lukom), preslikavanje listova biljaka. Djeca bi mogla igrati razne *igre* s ukrašenim uskrsnim jajima: *npr. tucanje* jajima, gađanje jaja kovanicama. Organiziranje tečajeva pripreme specifične hrane vezane uz Uskrs ili boravak u nekom seoskom domaćinstvu zajedno s ukućanima, moguće su dodatne ideje. Ostali običaji vrijedni pažnje jesu blagoslov *torova i polja* na spomendan Svetoga Jurja (23. travnja). Na spomendan Sv. Ivana (24. lipnja) u Islamu Latinskom i Grguricama pravili su se veliki kresovi te se preskakalo preko vatre. Sudjelovanje u pravljenju krijesa i kasnije s mještanima preskakanje preko njega, odnosno sudjelovanje u natjecanju ili, za one manje ambiciozne, obilazak kresova i promatranje, čini nam se da bi bili zanimljivi kako lokalnom stanovništvu, tako i gostima. Paljenje ovih obrednih vatri često je popraćeno karakterističnim pjesmama i plesovima (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:323).

Prehrana istraživanih lokaliteta spoj je mediteranske i kontinentalne kuhinje. Osim ribe i morskih plodova zastupljena je domaća proizvodnja raznolikih prehrambenih artikala. Proizvodi koji su se pravili od mlijeka (kravljeća u svim lokalitetima te ovčjeg i kozjeg u Posedarju) jesu sljedeći: sir izrađen s domaćim sirištem, *varenika* (kiselo mlijeko), *skorup, skuta* (kajmak), maslac, *basa* (vrsta sira u Kašiću). Tipične mesne prerađevine jesu: pršut, slanina, mast, čvarci, kobasice *divenice* ili *dalmatinski kulen* (sadrži kukuruzno brašno, krv i salo), *kulen crni* ili crne *divenice (kulenice)*. Kruh se najčešće pekao pod pekom, a proizvodio se od pšeničnog, ječmenog, kukuruznog, raženog brašna, od prosa, od *šilja* i pira, *kuruzovnica* (suvrstica kruha – *u njoj nema kvasa, peče se pod pekom, jede se vruća, topla, bude slatka*). Zanimljiva je i izrada domaćeg *kvasa*, kave od ječma koji se peče u *izvrnutoj peki* ili *bruštulinu* (posuda).

Tu nadalje pripada i pripremanje rajčice, repe, cikle, paprike, krastavaca za zimnicu na tradicijski način bez konzervansa, pečenje pekmeza i pravljenje domaćih sokova od trešnje, višnje *maraske*, jabuke, breskve, smokve, kruške, marelice te branje samoniklog bilja i plodova: gloginje, kupine, šparoge, koromač, divlja mrkva, divlji radič, kostriš te razne vrste gljiva. Peče se i rakija *komovica* od dropa. Lokalno stanovništvo aromatizira rakije stavljajući u njih kupine, višnje, koromač, ružmarin, origano, dunje, trešnje, šipak, pelin. Naši kazivači kazali su da izrađuju likere od kupina, liker od maraske, pelinkovac te *orahovac*. Lokalni kolači su *smokvenjaci, prisnac ili presnac* (pečen pod pekom), uštipci, fritule, kroštule, *blagoslovnica* (pinca, slatki kruh), *friškača* (suvrstica kruha nekisanog) (usp. Baćac 2010:301-334).

Ovdje su iznesene samo neke karakteristike lokalne prehrane. Budući ekomuzej svojim bi kontinuiranim istraživanjima i utjecajem aktivno podupirao održavanje tradicije vezane uz bogatu kulturu prehrane na ovom području te je po potrebi obnovio. Samorazumljivo je da ekomuzej to čini i u svim drugim područjima, no zbog popularnosti i brze isplativosti ovog oblika pretvorenog u turističku ponudu ekomuzej bi ovdje imao izuzetno važnu ulogu korektivnog mehanizma, neprekidno i uporno zagovarajući izvorne vrijednosti i argumentirajući protiv mogućih trivijalnosti i posvjetovljenja (usp. Babić, Rajković Iveta 2009:324).

Samo jedan, iako izuzetno važan, argument u tom pravcu u proizvodnji namirnica je inzistiranje na zastupljenosti što više autohtonih sorata od kojih bi se trebala proizvoditi organska hrana, koja bi se naravno nudila u gastronomskim objektima, domaćinstvima ili u obliku suvenirske ponude. Radionice u kojima bi bilo moguće sudjelovati u proizvodnji

ili naučiti proizvoditi takvu hranu (pekmeze, kompote, sokove, čajeve) jedna su od najlogičnijih aktivnosti za koje bi sigurno postojao velik interes. Na ovaj način bi došlo i do poticanja otvaranja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava – OPG-ova, samozapošljavanja lokalnog stanovništva i velikog obogaćivanja turističke ponude šireg područja (ibid.).

Čajevima i uvarcima mogu se ublažavati simptomi i liječiti bolesti i smetnje probavnog trakta, dišnog sustava, kože, razni upalni procesi. U tu svrhu lokalno stanovništvo najčešće je koristilo pelin, lipu, *nanu* (metvicu), kamilicu, sljez, orah, šipak, koprivu, kadulju, rutu, ivu, gospinu travu, komorač te plodove šipka, *štavljaka* i *štrkalja* (štrkljena) i bazge. Pojedine ljekovite trave lokalno stanovništvo i danas odlazi brati na padine južnog Velebita (usp. Galović 2010:335-366). Iz tema o **narodnoj medicini** zanimljiva bi bila prezentacija i priče o samoukim *namještačima* kostiju, *babicama* (primaljama) te vjerovanjima o zdravlju i bolestima. U tragovima su zabilježena i vjerovanja u nadnaravna bića i pojave, primjerice urokljivog oka, mòre, vještice i/ili vračare te pojedini podaci o vampirima, vukodlacima i vilama (isto). Ove priče, njihova stručna interpretacija, svojevrsni su potencijal i moguća atrakcija.

Svi ovi izneseni podaci sumirani su rezultati do sada obavljenih, dvotjednih, istraživanja. Za kompletnu sliku u nastavku etnoloških terenskih istraživanja trebalo bi nužno obuhvatiti i teme iz rukotvorstva (tekstilnoga, iz lončarstva, kožarstva), obrte (kovačija, obrada drveta i tesarstvo), teme iz tradicijskog gospodarstva (ribarstvo, vinogradarstvo, stočarstvo, pčelarstvo) te teme iz životnih običaja (svadbene običaje, pogrebne običaje i sl.). Nadalje, prostor Ravnih kotara neiscrpan je za istraživanje kulture pamćenja i društvenog sjećanja. Zbog svoje zanimljive prošlosti mnoge teme iz tradicijske i suvremene kulture mogle bi se istraživati i kroz prizmu pograničnih kultura (usp. Černelić, Rajković Iveta 2010: 20-22). Tek nakon njih moglo bi se smatrati da je nužna istraživačka osnova, odnosno doprinos etnologije/kulturne antropologije, kao preduvjet formiranja ekomuzeja, postignut. Nije naodmet još jednom podsjetiti da ekomuzej, za razliku od nekih drugih formi, uvijek teži sveobuhvatnosti baštine na nekom području pri čemu je doprinos etnologije izuzetno važan (često i esencijalan), ali nikako ne i konačan. Sveobuhvatnost znači multidisciplinarnost ili, točnije interdisciplinarnost, svih područja znanosti kako bi se dobila kompleksna i kompletna slika istraživanog područja, koja zatim pod stručnim vodstvom i uz obvezatnu suradnju sa zajednicom može biti pretvorena u kvalitetnu i učinkovitu instituciju, generator razvoja.

Da bi uspio u svojoj ideji, ekomuzej mora biti oslonjen na zajednicu u kojoj djeluje jer je ona njegova osnova. Ona zato uvijek, i obvezatno, sudjeluje u njegovu planiranju, radu i upravljanju. Važno je naglasiti da ekomuzej izrasta kao odgovor na potrebe i želje ljudi koji žive i rade u području i on ih aktivno uključuje u sve svoje faze razvoja, dok se planira i stvara, i kasnije, kada je otvoren i djeluje, odnosno funkcionira (usp. Varine-Bohan 1993).

Za ekomuzeje je sve što je dio, ili bi moglo biti dio, identiteta zajednice relevantno, pri čemu važnost tih dijelova određuju ljudi koji žive u prostoru u kojem ekomuzej djeluje. Upravo te i takve elemente on uzima i koristi se njima u svom svakodnevnom radu. Ekomuzej štiti tako da stvarima i pojavama daje smisao koji su imali nekada, ili još uvijek imaju, i time ih održava aktivnima. Time one (po)ostaju dio svakodnevnog života zajednice. Ekomuzej nema publiku u klasičnom smislu, njegova publika, tj. korisnik, je cijela zajednica u kojoj se nalazi te njihovi gosti, koji nikada nisu cilj već dobrodošli sudionici procesa (usp. Babić 2010, Babić, Rajković Iveta 2009).

Pojedini, u ovom izlaganju navedeni, elementi pokazatelj su dijela vrijednosti koje obrađeno područje posjeduje i koji još uvijek čekaju da na kvalitetan način budu (re)interpretirani – kako samoj zajednici koja ih posjeduje, tako, uz pomoć nje, i njihovim potencijalnim gostima. Progresivan razvoj kulturnog turizma u svijetu, posebice ruralnog i baštinskog, svjedoči da bi interes za ovo drugo sigurno postojao. Kvalitetan odgovor koji bi realizirao potencijale s obzirom na oba postavljena izazova, ne narušavajući pritom ravnotežu odnosa čovjeka i baštine, sigurno bi trebao biti ekomuzej, čiji bi centar svakako trebalo smjestiti u vrijednom spomeniku kulture ovoga područja – prostoru Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom.

Da sumiram, saznanja prikazana u ovom radu mogu se koristiti za revitalizaciju područja i to na više načina: obogaćivanjem kulturno-turističke ponude, kroz turizam baštine i kreativni turizam (primjerice kroz maslinarstvo, narodnu medicinu); interdisciplinarnim radionicama na kojima bi se izlagalo rezultate istraživanja i davalo smjernice za revitalizaciju pojedinih grana tradicijske baštine, kao primjerice tradicijskoga graditeljstva i kulture stanovanja, sa svrhom obnove i revitalizacija ruralnih cjelina; tradicijskoga iskorištavanja energije i prirodnih resursa i u svakodnevnom životu (povezivanje s alternativnim izvorima energije), kroz istraživanje tradicijskog gospodarstva; saznanja kako živi lokalno stanovništvo (kroz mogućnosti boravka na seoskom domaćinstvu ili gospodarstvu) kroz tradicijsku prehranu itd. Nadalje, saznanja se mogu koristiti i u radionicama u kojima bi se nastojalo senzibilizirati lokalnu zajednicu za baštinu, za osmišljavanje izvornih ekoproizvoda i suvenirna. Rezultati pokazuju da svojom bogatom povijesnom i kulturnom baštinom ovo područje može privući posjetitelje, turiste, znanstvenike i studente te ostvariti bolju gospodarsku svakodnevicu.

Istaknula bih da su se obitelji Janković i Desnica u prošlosti i sami bavili tradicijskom kulturom, ne samo kao sudionici, često kroz komunikaciju i dijalog s lokalnim stanovništvom (primjerice, na prostoru između Kule i obiteljske crkve sv. Jurja nalazi se *gumno* na kojem je i lokalno stanovništvo *vršilo* žito, u Kuli su se cijedile masline odnosno proizvodilo maslinovo ulje i sl.), stanovnici Kule bili su i “tumači” tradicijske kulture u širokom rasponu od konstrukcije etnografskih zbirki, skupljanja pučkih umotvorina itd. i ljudi koji su ih literarno transponirali, ponajviše Vladan Desnica.

Literatura

- BABIĆ, Darko i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA. 2009. “Prilog za razvoj ekomuzeja u Ravnim kotarima”. *Studia ethnologica Croatica* 21:307–329.
- BAĆAC, Robert. 2006. “Agroturizam – tradicijske vrijednosti u funkciji turizma”. U *Etnologija i kulturnu turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac. Zagreb, 36–42.
- BAĆAC, Valentina. 2010. “Tradicijska prehrana”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 301–334.
- BRTAN, Joso. 2002. *Župa Islam Latinski*. Zadar, 7–12.
- ČERNELIĆ, Milana i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA. 2010. “Uvod”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*.

- ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, Zagreb, 20–22.
- GALIĆ, Ivan i Milana ČERNELIĆ. 2010. “Pregled godišnjih običaja”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 255–300.
- GALOVIĆ, Sanja. 2010. “Tradicijska medicina, vjerovanja u nadnaravna bića, porođaj i higijena”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 335–366.
- KOKOTOVIĆ, Mura. 2010. “Maslinarstvo”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 177–210.
- KOKOTOVIĆ, Mura. 2010. “Tradicija lova i lovnog turizma”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 211–222.
- LONČAR, Sanja. 2010. “Prilozi poznavanju ruralnog graditeljstva i kulture stanovanja”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 73–176.
- NIKOLIĆ, Tamara. 2010. “Poljoprivreda, opskrba vodom i navodnavanje”. U *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara, etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković Iveta. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta – FF-press, 223–254.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja i Aleksandra MURAJ. 1998. Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu. *Narodna umjetnost* 35/2:103–124.
- VARINE-BOHAN, Huges de. 1993. “Tomorrow’s community museum”, <http://assembly.coe.int/Museum/ForumEuroMusee/Conferences/tomorrow.htm> (pristup 20. 5. 2014.).

8. PREDUZETNIČKA UPOTREBA KULTURNIH RESURSA I MOGUĆNOSTI PRIMENE U ODRŽIVOM RURALNOM RAZVOJU

Miloš Matic

UDK: 39:338

Sažetak: U radu se polazi od opšteg ekonomskog shvatanja da su ekonomski procesi u tržišnoj ekonomiji podložni isključivo ekonomskim zakonitostima te da su kulturne karakteristike i kulturni fenomeni eksternalije koje sporadično utiču na ekonomiju, ali nisu njen sastavni deo niti mogu da objasne ekonomske fenomene. S druge strane, u kulturalističkom (ekonomskoantropološkom) diskursu, u istraživanjima kulture ekonomije, opšteprihvaćeno je shvatanje da je ekonomija inherentan deo kulture, to jest stoji u direktnoj sprezi s datim kulturnim stanjem i kulturnim procesima u nekom društvu. Kada preduzetništvo, kao ekonomski fenomen kojem se danas posvećuje dosta pažnje, posmatramo na mikroplanu, na nivou pojedinačnih preduzetničkih poduhvata, kada ih temeljno analiziramo i potom izvedemo određene zakonitosti, može se uvideti ne samo jasna interakcija između nekog ekonomskog poduhvata i kulture, već i u određenoj meri podređenost preduzetničkih aktivnosti kulturnim obrascima. Na osnovu navedenog, u radu se razmatra koje kulturne resurse, na mikroplanu, koristi preduzetništvo. U radu su predstavljeni razni kulturni resursi. U radu se svadba razmatra kao kompleksna ceremonijalna situacija i način na koji se kulturni resursi upotrebljavaju u preduzetničke svrhe, tj. u svrhe sticanja ili uvećavanja kapitala, profita, raznih drugih resursa i slično, a nadalje i upotreba kulturnih resursa i to na primeru kolektivnih slava (npr. seoska ili manastirska slava – proslavljanje sveca zaštitnika). Razmotrena je i mogućnost upotrebe kulturnih resursa u održivom ruralnom razvoju kroz komercijalno preduzetništvo.

Cljučne reči: preduzetništvo, ekonomisanje, kulturni resursi, kulturni kapital, upotreba

Formalno ubrajanje preduzetništva u teme ekonomske antropologije, koje srećemo kod pojedinih autora može, ali i ne mora da bude relevantno za legitimizaciju preduzetništva u antropološkoj paradigmi. Uostalom, kada sagledamo šta se dešavalo u disciplini nakon nekih od ključnih tekstova (Firth 1951; Firth 1967; Salisbury 1973; Barth 1967; Ortiz 1967), uviđamo da preduzetništvo i nije bilo u fokusu velikog broja antropoloških razmatranja. Aleks Stjuart (Stewart 1991) sugerise da se u antropologiji interesovanje za preduzetništvo javlja nakon Drugog svetskog rata, te da vrhunac interesovanja dostiže između pedesetih i sedamdesetih godina 20. stoleća. Ipak, u literaturi čija tematika gravitira

ključnim oblastima interesovanja ekonomske antropologije preduzetništvo nije zanemareno, ali se ono često uzima kao datost o kojoj se konceptualno ne raspravlja, čak i u onim tekstovima koji direktno govore o pojedinačnim slučajevima preduzetničke ekonomije, a uglavnom se odnose na slabo razvijene države trećeg sveta (obično su to afričke ili centralno i južnoameričke države), u potonje vreme i na postsocijalistička društva (Kina, Rusija i Istočna Evropa). Nakon razmatranja većeg broja radova, zbornika i knjiga objavljenih do pred kraj 20. stoleća, Stjuart izvodi jasan zaključak da u antropologiji postoji mnogo toga napisanog o preduzetništvu, ali da se problematika preduzetništva ipak nije izdvojila kao zasebna tematska poddisciplina antropologije. Drukčije rečeno, antropologija se veoma malo bavila preduzetništvom kao kulturnim konceptom ljudskog ponašanja, a i kada se bavila, često je to radila deskriptivno. Monika de Montoja (de Montoya 2004) smatra da je u antropologiji napisano relativno malo o preduzetništvu iako je ono duboko povezano s raznim kulturnim praksama. Drukčije rečeno, preduzetništvo se u ekonomskoj antropologiji ne javlja kao dominantan predmet interesovanja

To ipak ne znači da ono nije značajan kulturni agens, bilo da ga posmatramo kao fenomen, bilo kao kompleks ponašanja samih preduzetnika, što je čest pristup u ekonomskoj antropologiji. Broj tekstova, a pre svega se osvrćemo na one koje bez dileme ubrajamo u ekonomsku antropologiju, i nije toliko bitan koliko je bitno to što su ti radovi nedvosmisleno pokazali (dokazali) – mada često partikularno, baveći se samo pojedinačnim slučajevima (na primer Barth 1967; de Montoya 2004) – postojanje međusobne interakcije preduzetništva i raznih kulturnih i društvenih institucija. Pritom sva ta antropološka promišljanja preduzetništva potpuno ravnopravno se odnose na preduzetništvo u transformisanim “primitivnim” društvima i zajednicama, preduzetništvo u tradicijskim i modernizovanim seljačkim društvima i na preduzetništvo u savremenim kapitalističkim društvima. Zbog toga je cilj da na ovom mestu sagledamo, tako da kažem, interakciju preduzetništva i kulture jer podrazumevam da je preduzetništvo kulturni proizvod (rečeno rečnikom liberalnog kapitalizma) isto onoliko koliko je i kulturni agens, odnosno “kreator” pojedinih kulturnih obrazaca ili oblika ponašanja. U kulturalističkom diskursu, u istraživanjima kulture ekonomije, opšteprihvaćeno je shvatanje da je ekonomija inherentan deo kulture, to jest stoji u direktnoj sprezi s datim kulturnim stanjem i kulturnim procesima u nekom društvu. S druge strane stoji ekonomističko shvatanje da je ekonomija nezavisna od kulture, da funkcioniše shodno zakonitostima i principima tržišta, te da je kultura samo ekstermalija koja može da utiče na pojedine ekonomske procese, ali ne zadire u njihovu suštinu i nije nešto što može da ih objasni, dok tržište u biti ostaje najefikasniji način alokacije ograničenih resursa. Posmatrano na makroplanu, naročito u razvijenim kapitalističkim društvima u kojima dominira tzv. korporativni kapitalizam, preduzetništvo se po pravilu uzima kao pokretač razvoja, nosilac promena i uvođilac inovacija, ali i kao poduhvat koji pre ili kasnije preraste u korporaciju, a svakako ekonomski poduhvat koji ne zavisi od kulture, već je vođen ekonomskim zakonitostima. Nasuprot tome, kada preduzetništvo posmatramo na mikroplanu, na nivou pojedinačnih preduzetničkih poduhvata, kada ih temeljno analiziramo i potom izvedemo određene zakonitosti, može se uvideti ne samo jasna interakcija između nekog ekonomskog poduhvata i kulture, već i u određenoj meri podređenost preduzetničkih aktivnosti kulturnim obrascima. Upravo posmatrano na mikroplanu, i kada trajno ostaje preduzetništvo, to jest ne prerasta u kompaniju, ono otkriva sebe kao fenomen koji strukturno objedinjuje zakonitosti tržišne ekonomije i kulturne zakonitosti i zbog toga postaje fenomen krajnje primamljiv za promišljanje u okvirima ekonomske antropologije.

Preduzetništvo je agens kulture, ono je kreira ili učestvuje u njenom kreiranju, dok je u isto vreme ono neko ko konzumira kulturu i posledica je kulture.

Imajući to u vidu, ovde je namera da se otkrije i razume simultana ekonomnost i kulturnost preduzetništva, s tim što se jasno usredsređujem na jedno konkretno društvo i to u vreme kada se ono transformiše iz socijalizma u neoliberalni kapitalizam, odnosno iz ekonomskog sistema dogmatizovane centralno-planske ekonomije u sistem tržišne ekonomije, sistem u kojem se pojam tržišta shvata u najširem mogućem smislu, ali i, šire uzeto, u društveni sistem neoliberalnog demokratskog društva. Uzimajući u obzir pretpostavku o sprezi između kulturnih institucija i preduzetništva, odnosno ideju da je preduzetništvo sastavni deo kulture i njenih institucija, moj pristup se ovde osetno približava supstantivističkom pristupu u ekonomskoj antropologiji, ali ću zapravo da se zadržim generalno u okvirima modernizovane "kulturne ekonomije" (Ердеи 2005:212), odnosno modernizovanog supstantivističkog pristupa koji Granoveter (Granovetter 1985; Swedberg, Granovetter 1992) konceptualizuje kao nešto što bi moglo da se nazove neosupstantivizam.

Nakon 1989. godine, to jest nakon formalnog pada socijalističkog državnog i društvenog uređenja, širom istočnoevropskih država javlja se veliki broj preduzetnika. Kako je tadašnja Jugoslavija bila izvan senke gvozdene zavese, kako je zapravo bila država uređenja koje bih mogao da smatram liberalnim socijalizmom (uporediti Matić 2005), otvorenim za uticaje tzv. zapadnih društava, socijalizmom koji je dozvoljavao izvestan stepen privatne imovine, veoma brzo se javio veliki broj preduzetnika, među kojima su neki za kratko vreme razvili svoje poslovanje do veoma visokog ekonomskog nivoa. To preduzetništvo tada je bilo sagledavano, ponekad gotovo idealizovano, kao jedini pravi nosilac tranzicije, donosilac kapitalizma i vesnik boljeg života, ali ujedno i kao marker koji označava da se već ušlo u liberalni kapitalizam. Treba imati na umu da su tada mnoge velike fabrike već propale i da su preduzetnici bili nosioci ekonomske reprodukcije, a ujedno i nosioci ukupne društvene promene, a takvo shvatanje se rado održava do danas.

Među teoretičarima ekonomije jedan broj njih je pažnju posvetio i preduzetništvu, a u okviru tih razmatranja kao jedna od ključnih osobina preduzetnika ističe se inovativnost. Još od ranih tekstova Jozefa Alojza Šumpetera, inovativnost se u ekonomiji često smatra ključnom karakteristikom preduzetništva, onom karakteristikom koja ga razlikuje u odnosu na korporativni kapitalizam. Šumpeter smatra (Schumpeter 2003) da statičko posmatranje ekonomskog razvoja – gde se u obzir uzima samo kvantitativni rast ekonomskih parametara poput kapitala, rada, profita, resursa i sl. – nije dovoljno da objasni zbivanja u realnim ekonomskim sistemima. U statičkom ekonomskom sistemu, takođe, nema mesta za preduzetništvo, a ono jeste zapravo istinski remetilač ekonomskog ekvilibrijuma. Preduzetnik, prevashodno motivisan traganjem za novim povoljnim prilikama za stvaranje profita (van Praag 1999), a u krajnjoj liniji pronalazeći za sebe prostor za egzistenciju u društvu, jeste neko ko u sistem unosi radikalne promene jer uvodi inovacije u smislu novih proizvoda, novih metoda i tehnika proizvodnje, otvaranja novih tržišta, novih vidova organizacije proizvodnje itd. Stvarajući nešto novo što narušava uspostavljen stabilan ekonomski tok, za Šumpetera je preduzetništvo "kreativna destruktivnost", dakle remećenje stanja u pozitivnom smislu jer iz takve "destruktivnosti" proizilazi svojevrсно pomeranje ekvilibrijuma ka višim vrednostima u odnosu na početno stanje, pre delovanja preduzetništva. Kroz takav pomeraj linije ekonomskog ekvilibrijum naviše korist ima čitavo društvo. Za Šumpetera preduzetnik nije neko ko će samo da počne da proizvodi već poznatu i dostupnu robu za kojom se u kvantitativnom smislu ukazala dodatna potreba na tržištu, već je on neko ko će

da uvede potpuno nov proizvod, da stvori nov sistem njegove proizvodnje i da stvori (novo) tržište za njega. U tom smislu on i jeste istinski (strukturni) inovator. Zbog svoje inovativnosti se preduzetnik i razlikuje od korporativnog menadžera, mada on jeste u isto vreme i menadžer sopstvenog preduzetničkog poduhvata.

Nasuprot ovakvom shvatanju preduzetništva stoji shvatanje, kako to vidi Landstrom (Landström 2005:14), da preduzetništvo u tržišnoj ekonomiji ne funkcioniše tako što kreira nešto novo, već da ono traži nedostatke postojećeg stanja i eksploatiše ih zarad stvaranja profita. Preduzetništvo nudi nedostajuću robu, nedostajuće usluge, ono nastoji da bolje iskoristi postojeće resurse i da, na kraju krajeva, ponovo uspostavi narušeni ekonomski ekvilibrijum. Za Izraela Kirznera iskorišćavanje neke profitabilne prilike i nije preduzetnički akt sam po sebi, već se suština preduzetništva nalazi u pronalaženju situacije u kojoj može da se ostvari profit (Kirzner 1973:67–68).

Takva dva, naizgled suprotstavljena shvatanja preduzetništva, stvaraju kontekst u kojem možemo da razlikujemo inovativno i imitativno preduzetništvo. U realnom svetu tržišne ekonomije, ako eventualno izuzmemo protokapitalističko vreme, apsolutno inovativno i apsolutno interpretativno preduzetništvo gotovo je nemoguće naći. Pojedinačni preduzetnički poduhvati uvek leže negde između dve margine, između potpune inovativnosti i potpune imitativnosti. Inovativnost preduzetnika može da bude parcijalna. Oni u klasičnom preduzetničkom konstruktivnom proizvodu (što uključuje i usluge) – organizacija produkcije – organizacija preduzeća (preduzetničkog poduhvata) – tržište, mogu da budu inovativni samo u pojedinim segmentima. Mogu, na primer, da se opredele za poznate proizvode, ali da unesu inovacije u organizaciju produkcije ili plasmana na tržištu. S druge strane, relativnost pojma inovativnosti se jasno uočava i kada komparativno posmatramo različita tržišta. Sasvim je česta pojava da nešto što je ustaljeno na jednom tržištu, kada se pojavi na nekom drugom tržištu zapravo bude nešto novo što utiče i na tržište i na potrošačke navike. Takve slučajeve posebno često uočavamo upravo u tranzicionim društvima koja su dugo bila prilično zatvorena, a prelaskom na tržišnu ekonomiju procvetalo je preduzetništvo koje je u lokalnim ekonomskim sistemima bilo oličenje nosioca inovacija, ali se u stvari po pravilu radilo o manje-više vernoj repetitiji preduzetničkih poduhvata koji su dobro poznati u razvijenim kapitalističkim ekonomijama, pa otuda preuzeti. U takvim slučajevima samo pojavljivanje nekog preduzetničkog poduhvata, iako je on repetitija onoga što već postoji drugde, predstavlja strukturnu inovaciju u lokalnoj ekonomiji.

Upravo to se desilo i na prostoru zapadnog Balkana, u državama koje su činile Jugoslaviju. Još od kraja devedesetih godina 20. stoleća javio se veliki broj preduzetnika koji su u najvećoj meri ponavljali ona preduzetnička iskustva koja su preuzeta iz država zapadne Evrope. Kako u prethodnoj socijalističkoj državi nisu postojali uslovi za obimne privatne ekonomske poduhvate – mada privatno preduzetništvo nije bilo potpuno suzbijeno kao u drugim istočnoevropskim državama, ono je funkcionisalo ka tzv. mala privreda – nije ni postojalo dovoljno znanja i iskustva o upravljanju privatnim tržišnoekonomskim poduhvatima, a svakako je nedostajalo ideja šta raditi i kako sticati profit. Ali još od druge polovine osamdesetih godina prošlog stoleća mnoge zanatlije su počele da prerastaju u preduzetnike, a od mnogo većeg značaja je to što je iz dominantnog građanskog sloja dovoljno veliki broj ljudi odlučio da pređe iz sfere društvenog kapitala u sferu privatnog kapitala, odnosno da napusti društvena preduzeća i posveti se privatnom preduzetništvu (Naumović 2006). Privatno preduzetništvo je u jednom trenutku postalo kulturno pomodarstvo o čemu svedoči masovno otvaranje privatnih firmi.

Svi oni preduzetnici koji su uspevali da održe svoje poslovanje postali su bitan ekonomski faktor, ali i veoma značajan ekonomski agens. Kroz pojednostavljenu repeticiju modela poslovanja preuzetih iz zapadnoevropskih država, preduzetnici su u lokalnu kulturu u dve ravni unosili obrasce ponašanja iz drugih kultura. Prvo, kroz svojevrsan transfer sopstvenog bogatstva iz ekonomske u socijalnu sferu (videti Ковачевић 1985; Матић 2007) oni su kroz (ponekad prenatlaženu) potrošnju sami preuzimali neku drugu kulturu, a budući da su doživljavani kao nosioci promena i čak pripadnici elitne kulture, njihovo ponašanje je rado masovno imitirano. S druge strane, osetno značajniji uticaj je ostvaren upravo u domenu preduzetničkog delovanja na tržištu, gde su oni, nudeći “novu” robu i usluge, preuzete iz drugih kultura, kroz zamah masovne potrošnje, u lokalnu kulturu strukturno unosili nove kulturne obrasce. Slikovito rečeno, s nekom novom robom na tržištu konačno smo mogli da napravimo, recimo, svadbu koja liči na one iz američkih filmova. Taj svadbeni ceremonijal je bio strukturno i značenjski drugačiji, ali smo mi verovali da je isti (Матић 2010).

U paradigmi klasične ekonomske teorije, počevši još od Ričarda Kantilona, u razmatranjima preduzetništva operiše se konvencionalnim kapitalističkim shvatanjima pojma resursa. Za preduzetništvo se vezuju resursi poput novca i kapitala, materijalnih dobara, rada, zemlje i slično. Razne kulturne forme su potpuno zanemarene, mada se u nekim novijim radovima kultura uzima kao kontekst koji determiniše nivo ili način pojavljivanja preduzetništva (Beugelsdijk and Maseland 2011). Tokom istraživanja preduzetništva kojima se bavim još od 2005. godine uočio sam da se ono može razmatrati iz aspekta ekonomske antropologije ne samo kao kulturni agens kako sam ga prethodno predstavio, već i kao sistem koji upotrebljava razne kulturne elemente kao resurse u ekonomskoj funkciji. Raznim kulturnim elementima se zapravo kroz preduzetništvo u izvesnoj meri menjaju ili proširuju značenja koja po pravilu svoje ishodište imaju u tradicijskoj kulturi. Neki od ključnih kulturnih resursa, koje još možemo nazvati i kulturnim kapitalom, koji se postavljaju u funkciju preduzetničkih poduhvata jesu (1) kulturno oblikovane srodničke, susedske i druge afilijacije, (2) na ceremonijalne situacije, bilo da su ciklične (godišnje) ili prigodne, (3) nadalje važnu ulogu imaju kulturno definisani odnosi razmene dobara s naglaskom na odnose reciprociteta, (4) tradicijski odnosi amoralnog familijarizma, (5) tradicijske tehnologije proizvodnje u zanatstvu i poljoprivredi (ratarstvu), (6) tradicijski obrasci potrošnje i preusmeravanja kapitala itd. Ovi kulturni resursi se po pravilu upotrebljavaju simultano, a svakako treba imati na umu da pojedini kulturni resursi, poput generalnih socijalnih odnosa u malim lokalnim zajednicama (selima) i odnos prema inovacijama, mogu imati i negativan uticaj na razvoj preduzetništva (Матић 2007).

Uzimanje u obzir ovih kulturnih resursa ukazuju na specifičnu lokalnokulturnu interpretaciju modela ekonomskog ponašanja preuzetih iz razvijenih kapitalističkih društava i ukazuju na svojevrsan sinkretizam ekonomije. U vreme tranzicije, kada jedni društveni, kulturni ili ekonomski obrasci i vrednosti smenjuju druge, sasvim je uobičajeno da se u jednom stanju javljaju recidivi prethodnih kulturnih stanja. Ma koliko da neko teži revolucionarnom ponašanju, kultura uvek ima kontinuitet jer ima mehanizme za sopstveno održanje. Stoga nije neobično što u modernom preduzetništvu nalazimo recidive socijalističkog ekonomskog sistema, pa čak i recidive tradicijske ekonomije seljaštva koji se suptilno održavaju upravo upotrebom kulturnih resursa koji svoje značenjsko ishodište imaju u tradicijskoj kulturi (videti Матић 2009).

Ovaj stav ću pokušati ukratko da predstavim kroz isticanje nekih momenata u savremenom svadbenom ceremonijalu koji organizuju preduzetničke porodice. U ukupno

sagledanom svadbenom ceremonijalu, za razliku od raščlanjivanja uobičajenih u etnologiji, bitno je da prepoznamo deo ceremonijala koji je intimna stvar dve porodice, njihovog sjedinjavanja kroz brak dva njihova člana, i deo ceremonijala koji ima izrazito javni karakter, a to su prevashodno sam čin venčanja i svadbena gozba. Upotreba kulturnih resursa u funkciji preduzetništva dolazi do izražaja upravo u ovom drugom aspektu svadbenog ceremonijala.

U tradicijskoj kulturi organizovanje velikih ceremonijala podrazumevalo je da se u kratkom vremenskom periodu potroše veliki resursi, pre svega velika količina hrane. U ruralnoj kulturi takva potrošnja predstavlja ekonomski šok za porodicu i stoga je ustanovljen model razmene dobara koga karakteriše izrazita reciprocijalnost. Veoma je bitno to što taj sistem razmene obuhvata i hranu. Neka porodica ulazi u dovoljno veliki broj odnosa razmene s drugim porodicama, gde ona povremeno, kada drugi organizuju svadbene ceremonijalne, daje izvesne količine hrane, koje joj se, upravo zahvaljujući sistemu razmene, potom vraćaju sveukupno kada ona organizuje svadbu, dakle onda kada joj je najpotrebnije (Matić 2008). U savremenoj kulturi takvi odnosi razmene se i još uvek intenzivno praktikuju, nešto više u ruralnoj kulturi, ali nisu retki ni u urbanoj kulturi, što je i očekivano jer je većina urbanog stanovništva recentnog seoskog porekla. Savremena preduzetnička porodica očekivano poseduje dovoljnu količinu ekonomske moći, tj. dovoljnu količinu novca da može nezavisno da organizuje svadbeni ceremonijal. Ipak, prateći tradicijske kulturne obrasce, preduzetnici ipak ulaze u odnose razmene s drugim porodicama. Razlog je sasvim jasan – ili se radi o kulturnoj obaveznosti koja proizilazi iz srodničke afilijacije ili se radi o činjenici da druge porodice poseduju neke druge forme društvene moći.

U organizovanju svadbenog ceremonijala preduzetničke porodice zapravo pribegavaju dvostrukoj transformaciji kapitala. Kada organizuje svadbu, neka preduzetnička porodica formira skup gostiju, svatove, koji će učestvovati u gozbi. Nakon što zadovolji kulturno definisane zahteve da u skup svatova uđu druge porodice po srodničkoj i susedskoj afilijaciji, porodica je slobodna da nadalje formira skup gostiju po sopstvenoj volji. Ponekad je to i preko 600 gostiju. Pošto tradicijski obrasci reciprocijalne razmene još uvek funkcionišu i pošto je svadba, opet tradicijski, za porodicu i za lokalnu zajednicu značajan događaj koji poseduje elemente sakralnosti (venčanje u crkvi, magijski obredi zaštite i sl.), učestvovanje u svadbenom ceremonijalu proizvodi posebnu snagu obaveznosti društvenih odnosa. Te odnose preduzetnička porodica kasnije iskorišćava za svoju ekonomsku korist. Preduzetnik, naime, ulaže izvestan ekonomski kapital da bi organizovao svadbeni ceremonijal i naizgled se tu radi o čistoj potrošnji, a ne o ulaganju kapitala. S druge strane, preduzetnik u skup svatova svojevolejno uključuje one goste koje smatra značajnim, a to su lokalni uglednici (ljudi iz lokalne vlasti, crkve, školstva, zdravstva i sl.) ili potencijalni poslovni partneri i sa njima zbog tradicijskog značaja svadbenog ceremonijala uspostavlja društvene odnose koji su posebni jer su opterećeni tradicijskom snagom obaveznosti. Uostalom, organizovanjem velikog svadbenog ceremonijala preduzetnik zajednici uopšteno emituje poruku o sopstvenoj ekonomskoj moći, što potom znači da je poželjno ostvarivati ekonomsku saradnju s njim. Zbog toga potrošnja novca za svadbeni ceremonijal nije čista potrošnja, već se može govoriti o transformaciji ekonomskog u socijalni ili simbolički kapital. Potom, u vremenu koje dolazi posle svadbe, preduzetnik u poslovne svrhe po potrebi koristi pojedine društvene veze koje je zasnovao kada je organizovao svadbu. Na primer, da bi neku robu ili uslugu dobio po nižoj ceni ili da bi je prodao po povoljnijoj ceni, da bi dobio neke ekonomske preferencijale, da bi umanjio fiskalne obaveze, da bi obezbedio poslovne dozvole itd. Broj mo-

gućnosti iskorišćavanja društvenih veza je veoma veliki, posebno u društvu u kojem je još uvek snažan princip amoralnog familijarizma (karakterističnog za ruralne zajednice koje se transformišu u moderna urbana društva) koji se koristi za sekundarne ekonomske tokove. Ulaganje ekonomskog kapitala u organizovanje svadbenog ceremonijala za preduzetnika je, dakle, ulaganje u značajne društvene veze, koje potom kao socijalni kapital ulaže opet u ekonomske svrhe. Ulaganje kapitala u značajne društvene veze preduzetniku ipak jeste ekonomski veoma profitabilno. Kapitalističkim rečnikom rečeno, preduzetnik na taj način sebi stvara novo tržište ili proširuje postojeće.

Odnosi između ekonomije i kulturnih resursa, kulturnog kapitala, čak su i kod svadbenog ceremonijala osetno kompleksniji i mogu da budu predmet obimnih studija, ali mislim da je i ovom prilikom dovoljno jasno prikazana upotreba kulturnih resursa u funkciji ekonomije preduzetništva, odnosno sinkretizam recidiva tradicijske ruralne kulture ekonomskog ponašanja i moderne kapitalističke ekonomije. Posmatrano iz ugla razvijenog korporativnog kapitalizma takav sinkretizam nije dobar jer povlači visok nivo ekonomske neizvesnosti i neodređenosti, ali iz perspektive održivog razvoja takav sinkretizam može da se iskoristi za stvaranje ekonomski zdravog socijalnog prostora. Razne postojeće tradicijske društvene afilijacije, pojačane principima razmene dobara, mogu da se iskoriste za dissipaciju ekonomskih ili tehnoloških znanja, za potvrđivanje postojeće ekonomske saradnje ili za uspostavljanje novih ekonomskih odnosa. Jedan od tipičnih primera jeste organska proizvodnja hrane, ali i proizvodnja tradicijske hrane uopšte, što se potom koristi za promociju lokalne kulture. To je posebno značajno u područjima koja nisu ekonomski razvijena. Takođe, ovakav ekonomski sinkretizam, ma kako to paradoksalno ili apsurdno zvučalo, javlja se i kao snažan, mada ne direktno uočljiv, nosilac tradicijske kulture, kao nešto što doprinosi očuvanju nematerijalnog kulturnog nasleđa. U Srbiji, konkretno, to je posebno uočljivo u slučaju kulturnog održavanja porodične slave.

Literatura

- BARTH, Fredrik. 1967. "Economic Spheres in Darfur". U *Themes in Economic Anthropology*, ur. Raymond Firth. London: Tavistock Publications, 149-174.
- BEUGELSDIJK, Sjoerd and Robbert MASELAND. 2011. *Culture in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FIRTH, Raymond. 1951. *Elements of Social Organization*. London: Watts.
- FIRTH, Raymond. 1967. "Themes in Economic Anthropology: A General Comment". U *Themes in Economic Anthropology*, ur. Raymond Firth. London: Tavistock Publications, 1-28.
- GRANOVETTER, Mark. 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology*, Vol. 91, No. 3:481-510.
- ЕРАДЕИ, ИЛДИКО. 2005. "Богатство у транзицији – концептуализација богатства на примеру два књажевачка предузетника". У *Проблеми културног идентитета становништва савремене Србије*, Сенка Ковач, ур. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 205-228.
- KIRZNER, I. M. 1973. *Competition and Entrepreneurship*. Chicago: University of Chicago Press.
- КОВАЧЕВИЋ, ИВАН. 1985. "Социјално-емфатичка функција монументалних гробница". *Етнoлошке свеске*, књ. VI:81-87.

- МАТИЋ, Miloš. 2005. "Urban Economics in a Rural Manner: Family Economizing in Some Socialist Serbian Cities". *Ethnologia Balkanica*, Vol. 9:131-149.
- МАТИЋ, Милош. 2007. "Приватно предузетништво у савременој Србији: Концепт руралне економије као модел мишљења у савременом предузетништву". *Антропологија*, бр. 3:86-96.
- МАТИЋ, Miloš. 2008. "Uloga institucije pozajmanja u životu seljaka". *Istorija poljoprivrede*, knj. XV–XVI. Kulpin: Poljoprivredni muzej, 85-95.
- МАТИЋ, Милош. 2009. Размена добара у сељачком друштву Србије. Београд: Етнографски музеј.
- МАТИЋ, Милош. 2010. "Пластичне деведесете – семиотика транзиционе пластике". У *Пластичне деведесете*, Марко Стојановић и Милош Матић. Београд: Етнографски музеј, 9-43.
- de MONTOYA, Monica Lindh. 2004. "Driven Entrepreneurs: a Case Study of Taxi Owners in Caracas". У *Narrative and Discursive Approaches in Entrepreneurship*, ur. Daniel Hjorth i Chris Steyaert. Cheltenham: Edward Elgar; 57-79.
- NAUMOVIĆ, Slobodan. 2006. "On the heaviness of feathers, or what has culture got to do with the failure to establish an organic poultry production business in contemporary Serbia?". *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 1, св. 1:103-124.
- ORTIZ, Sutti. 1967. "The Structure of Decision-making among Indians of Colombia". У *Themes in Economic Anthropology*, ur. Raymond Firth. London: Tavistock Publications, 191-228.
- van PRAAG, Mirjam C. 1999. "Some Classic Views on Entrepreneurship". *De Economist*, No. 147:311-335.
- SALISBURY, Richard. 1973. "Economic Anthropology". *Annual Review of Anthropology*, Vol. 2:85-94.
- SCHUMPETER, Joseph A. 2003 [1912]. "The Theory of Economic Development". У *Joseph Alois Schumpeter – Entrepreneurship, Style and Vision*, ur. Jürgen Backhaus. New York: Kluwer Academic Publishers, 61-116.
- STEWART, Alex. 1991. "A Prospectus on the Anthropology of Entrepreneurship." *Entrepreneurship theory and Practice*, Vol. 16, Issue 2:71-91.
- SWEDBERG, Richard and Mark GRANOVETTER. 1992. "Introduction". У *The Sociology of Economic Life*, ur. Richard Swedberg and Mark Granovetter. Boulder: Westview Press.

O ISTRAŽIVANJU TRADICIONALNE NARODNE KULTURE, IDENTITETU I MEĐUSOBNIM ODNOSIMA KOD STANOVNIŠTVA U MULTIKULTURNIM SREDINAMA KRAJEM 20. I NA POČETKU 21. VEKA

Vesna Marjanović

UDK: 39:323.1(497.113)

Sažetak: Rad je posvećen predstavljanju starih i uvođenju novih oblika u održivost kultura različitih etničkih zajednica na južnoslovenskom prostoru sa primerima iz terenskih istraživanja multikulturnih procesa u Vojvodini. Etnološka istraživanja su sprovedena tokom devedesetih godina 20. i u prvoj deceniji 21. veka, u okviru projekata Muzeja Vojvodine u Novom Sadu kao i projekta Odeljenja za društvene nauke Matice srpske pod nazivom “Stanovništvo Šajkaške” (južna Bačka). U radu se, s jedne strane, ogleda podjednako kulturni diverzitet, potreba za razvojem, pa i “gajenjem” tolerancije kod novih generacija, ali na drugoj strani stvaraju se okviri i mogućnosti za (re)uspostavljanje novih međusobnih odnosa primerenih vremenu u kojem se živi što nameću savremeni odnosi za održivost lokalnih kultura i njihovih nosilaca kroz isticanje osobenosti (na primer praznične kulture, pokladnih običaja ili svadbenog ceremonijala).

Ključne reči: tradicionalna narodna kultura, Vojvodina, Srbija, etničke zajednice, multikulturalnost, održivost kultura

Rad je posvećen etnološkim istraživanjima narodne kulture i simboličnom ponašanju stanovništva u materijalnom, duhovnom i socijalnom kontekstu na području današnje Vojvodine. Od 17. veka pa sve do danas ovo područje tretira se kao etnički nehomogen region. Danas se šira i stručna javnost u Srbiji susreće sa konstantnim preispitivanjima starih iskustava i uvođenja novih teorijskih i praktičnih oblika u održivost kultura različitih etničkih zajednica na južnoslovenskom prostoru, pa tako i u Srbiji, naročito u Vojvodini, severnoj pokrajini. Primeri koji se navode u ovom radu deo terenske građe prikupljane tokom istraživanja multikulturnih procesa u današnjoj Vojvodini, sa posebnim osvrtom na manjinske zajednice. Manjinske zajednice su tretirane kao “skup ljudi koji su objektivno različiti po rasi, religiji, jeziku ili nacionalnosti u odnosu na ostale pripadnike društva u

kojem žive, a koji i subjektivno o sebi misle, i o kojima se misli da su izdvojeni i različiti” (Pavković, Naumović 1996:697).

Etnološka istraživanja etničkih/nacionalnih manjina kao zajednica na području Vojvodine posebno su u ekspanziji od druge polovine 20. veka. Proučavanjem etničkih manjina, njihovim posebnostima i zajedničkom elementima u kulturama manjinskih zajednica bavila sam se u empirijskim istraživanjima tokom devedesetih godina 20. i u prvoj deceniji 21. veka, u okviru projekata Muzeja Vojvodine u Novom Sadu (*Godišnji običaji kod stanovništva Vojvodine, Običaji životnog ciklusa, Tradicionalne dečje igre*) i projekta Odeljenja za društvene nauke Matice srpske, Novi Sad, pod nazivom *Stanovništvo Šajkaške* (južna Bačka).

Postavljena tema za potrebe ovog rada je, kao što se može zaključiti i iz naslova, kompleksna i iziskuje mnogo više prostora. Međutim, ovom prilikom će se samo u kratkim crtama navesti suština terenskog rada među stanovništvom različite etničke i verske pripadnosti. Takođe je namera da se ukaže na simbole manjinskih kultura i aktuelne identitete izdvojene kao markere prepoznatljivosti od strane nosilaca tih osobenosti, a potom i da se skrene pažnja na nastale promene u višenacionalnim i viševerskim sredinama, na njihov uzročno posledični karakter i konstrukte posebnosti koji se registruju pri terenskom radu.

Etnicitet, etnički pluralizam, multikulturalnost, kulturni diverzitet, “vidljivost” kultura i kultura sama po sebi, čak i kategorije tradicionalne narodne kulture zapravo su akademski termini usklađeni s modernim jezikom nauke u interpretaciji kulturnih procesa i u kontekstu definisanja pojmova *narod, nacija, etničke* i *nacionalne manjine*. O svim tim kategorijama nije moguće u ovoj prilici pružiti adekvatne definicije i podrobna savremena određenja. Iz tog razloga samo ću ukazati na pojam *kultura* koji se u ovom radu upotrebljava u širem smislu. Obuhvata gotovo sve oblasti ljudske delatnosti, uključujući podjednako život pojedinca i kolektiva, odnosno zajednica na lokalnom i širem planu bez obzira kojem entitetu pripadaju. Dakle, *kultura* se danas ne shvata kao duhovna dimenzija izdvojena iz materijalne nego se sadržaj tog koncepta svodi na artikulaciju potreba, interesa i predstava određenih zajednica u oblikovanju njihovog vlastitog života - “nova kulturna” istorija može se definisati samo brojnim na prvi pogled međusobno nepovezanim temama.” (Gross 1996:82). “Kultura prestaje da bude način samoostvarenja duha, prostor umnosti i opštečovečanskog kretanja zasnovanog na smislu ili traganju za njim...” (Đorđević 2008:11). U tom smislu istraživanje kulture ili kultura u multietničkom i verskom području podrazumeva holističko sagledavanje postavljenog problema, ali i svake teme za sebe koje kasnije u svom zbiru odslikavaju kako proučavano stanovništvo u celini tako i svaku zajednicu posebno. Tarner razdvaja antropologe (etnologue) od multikulturalista i smatra kako kultura za multikulturaliste određuje prvenstveno kolektivne identitete u društvu, često povezane sa borbom za socijalnu jednakost (Tarner 1993:412) što može biti predmet rasprave i kod definisanja recentnih problema u višenacionalnim i multiverskim sredinama. U tom smislu multikulturalizam u najopštijem kontekstu može biti shvaćen i kao ideološki stav prema manjinskim zajednicama i njihovom učešću u celokupnoj kulturnoj politici datog društva. Stoga prema Terensu Tarneru multikulturalizam sam po sebi teži da postane oblik politike identiteta u kojem koncept kulture postaje objedinjen sa etničkim identitetom (ibid.). Danas se najčešće i polazi od ovih stavova kada se planira rad u multikulturalnoj sredini.

Teritorija današnje Vojvodine je veoma rano postala pogodan prostor za naseljavanje različitih evropskih naroda. To je omogućio prirodni položaj same regije uz pogodne komunikacije s juga i sa severa rečnim tokovima (Drina, Sava, Morava, Tisa, Dunav i ostale

reke) kao i mreža puteva pogodna za prelazak sa Balkanskog poluostrva u Panoniju, Erdelj, srednju i severnu Evropu. S druge strane, preko Srema i danas vodi najkraća veza sa srednjom Evropom, Italijom, južnom i srednjom Francuskom, Belgijom i Holandijom. Pogodan položaj, plodna zemlja i bogatstvo vodom su bitni elementi koji su još od najranijih dana naseljavanja ovog područja pogodovali imigracionim strujanjima.

Naseljavanje naroda u Vojvodinu koji je bio različitog porekla, sa različitom istorijom, različitog ekonomskog stanja, tokom 17., 18. i 19. veka prvobitno se odvijalo spontano i planski (vojne granice) da bi tokom vremena imalo ekonomsko, političko i socijalno obeležje. Jedna od osnovnih karakteristika doseljavanja na područje današnje Vojvodine u drugoj polovini 19. i do prve polovine 20. veka jeste uspostavljanje promena demografske strukture usled političkih, ređe ekonomskih razloga (Влаховић 1999). Naime, svaka država ili region koji su bili u nekom istorijskom periodu dominantni na ovom području, nastojali su da ostave svoj pečat u demografskoj populaciji (naseljavanje Nemaca, Mađara, Slovaka, Srba, Hrvata i drugih). Takva politika je uticala, u većini slučajeva, na procese asimilacije jednog stanovništva od strane drugog, ali i na procese različitih nivoa akulturacija i stvaranja novih kulturnih odlika (Влаховић 1999) što se u kasnijim vremenima i potvrdilo.

Na osnovu prethodnih demografskih pokazatelja, ali i nakon poslednjeg izjašnjavanja stanovništva o etničkoj/nacionalnoj pripadnosti (2011. godine), u Vojvodini žive danas Srbi, Mađari, Slovaci, Rusini, Ukrajinci, Rumuni, Jevreji, Hrvati, Slovenci, Nemci, Bunjevci, Šokci, Bugari, Crnogorci, Makedonci, Rusi, Cincari, Albanci, Romi i druge manje zajednice. Uprkos tome što se veoma često govori o ovom području kao imigracionoj teritoriji, što je već spomenuto, nakon Drugog svetskog rata, a posebno u poslednjoj deceniji 20. veka sa područja današnje Vojvodine iselili su se prinudno ili svojom voljom Nemci i Mađari, te Hrvati i Mađari u toku devedesetih godina 20. veka. Razlozi ovim iseljavanjima sigurno leže u društveno političkim zbivanjima zahvaćenim etničkim i političkim sukobima na prostoru južnoslovenskih zemalja. Najnovija iseljavanja na početku druge decenije 21. veka usmerena su ka susednim zemljama, posebno ka onim državama koje su ušle u Evropsku uniju (Mađarska, Rumunija, Hrvatska), a razlozi za najnoviju pokretljivost su različiti. Najčešće su artikulisane potrebe za kvalitetnijim školovanjem dece na maternjem jeziku (kod Rumuna, Mađara), a potom se navode i bolji ekonomski standardi, zaposlenje. Verska i etnička netrpeljivost se ređe ističu.

Dakle iz uvoda u ovo izlaganje evidentno je da su se novija terenska istraživanja odvijala u vremenu uzdrmanih međuetničkih odnosa, u atmosferi ratnih posledica i opšteg narodnog nezadovoljstva, ekonomskog sunovrata, što se sigurno mora uzeti u obzir u preciznijoj analizi dosadašnjeg prikupljenog empirijskog materijala.

To je ujedno i potvrda da su terenska istraživanja bez svake sumnje neophodna u današnje vreme jer ma kako bila dovedena u pitanje relativnosti, na osnovu obavljenih intervjua sa kazivačima različitih struktura, različite etničke i nacionalne pripadnosti, konfesija, starosne dobi, pola, zahvaljujući tehnikama audio i vizuelnog snimanja, opservacije pa i učestvovanja u obrednim praksama, približavaju istraživača modelima kulture koju proučava.

S obzirom na to da su etnološka i antropološka istraživanja određena terenom i radom u kabinetu, sveža građa, narativi i konteksti kulture sećanja prikupljeni u prvoj deceniji 21. veka kod različitih etničkih i nacionalnih zajednica sa prostora današnje Vojvodine, u neku ruku izazivaju kod kazivača svih struktura stanje empatije prema prošlosti koju izdvajaju kao model tradicionalne kulture i dobre prakse u ostvarivanju zajedništva, odnosno u težnji za isticanjem svoje posebnosti (primer obredne prakse poput *dužijanca*, *martenica*, *zvezdari*, te

folklorne igre i slično). Tako na primer radeći na temi gajenja svilene bube u Vojvodini, kazivačica mađarske narodnosti iz Kaća je polovinom osamdesetih godina 20. veka sa setom pričala o vremenu socijalističke Jugoslavije, o međusobnom poštovanju među različitim narodima i verama, veličajući Tita i njegov doprinos u zbližavanju različitosti. Takvih primera je bilo više mada ovakvi i slični iskazi nisu imali direktnu vezu sa trenutnim zadacima istraživanja.

Narodnu kulturu današnje Vojvodine u kontekstu multikulturalnosti, moguće je, ali nije presudno, posmatrati ne samo po etničkom osnovu i kroz prizmu kulturne raznolikosti već i kao kultura sredine nadgrađene sa svim procesima društvenih strujanja kroz koje prolazi država (Srbija) u celini. U tom smislu istraživanja su se usmeravala na horizontalni presek kulture kod svih entiteta i bila su usmerena na kulturu i simbolično ponašanje unutar manjih zajednica kao što su to porodice, sa osvrtom na modele vaspitanja, navike, način mišljenja, ponašanja i slično.

Dakle da bi se radilo na ovako složenom prostoru i prikupio kvalitetan empirijski materijal potrebno je pored rada u arhivima Beča, Budimpešte, Temišvara, Arada, Novog Sada, Beograda, izvršiti i određene pripreme koje podrazumevaju osposobljenost komunikacije na jezicima manjina, dobro poznavanje osnovnih markera identiteta svake zajednice posebno, ali i onih osobenosti koje se javljaju unutar kulture jedne etničke manjine. Na primer narodna kultura Slovaka se razlikuje prema regionu Banata, Srema, Bačke ili kultura Hrvata – Bunjevaca i Hrvata (kajkavaca) u srednjem Banatu ili Mađara Sekuljaca u Vojlovici nadomak Pančeva. Ni rumunska zajednica nije homogena kada je reč o običajima, nošnji, kulturi ishrane i slično.

Iako u višenacionalnim sredinama jezik može da predstavlja prepreku, treba imati na umu da ukoliko se istražuje bilo koja oblast materijalne i duhovne kulture kao celina, bez obzira na etničku pripadnost tada se najčešće komparativnim metodama, bilo da se primenjuju u sinhronom i dijahronom kontekstu, dolazi do određenih podataka o kretanju kulturnih pojava na širim prostorima srednje Evrope i njenog jugoistoka.

U nastavku, poznavanje istorijske prošlosti svake zajednice koja se legitimise na prostoru Vojvodine, njenih kulturnih, religijskih i istorijskih procesa veoma je važno za koncipiranje metodologije terenskog rada. Stoga su upravo duhovna i socijalna kultura dobar primer u sagledavanju izgradnje identiteta na lokalnom i širem planu pojedinaca te pojedinačnih zajednica multikulturne sredine (Barth 1969), kao i izgradnje mehanizma za očuvanjem “svoga” (etničko) i očuvanjem “našeg” (regionalno, lokalno).

Danas se sve više pod uticajem društvenih i političkih redefinisavanja raznih kulturnih oblika, javnost pod patronatom raznih fondacija fokusira na “otkrivanju nevidljivog” u mešovitim sredinama i stvaranju opštih mesta za održivost zajedništva što pokreće dilemu da li je reč o kulturnoj politici ili politici kulture. Političke promene u jugoistočnoj Evropi uticale su i na promene u strategiji formulisanja identiteta samih zajednica (Sikimić 2004:7), što se može posmatrati na više nivoa. Višestruki uticaji na mišljenje i izgradnju svesti o međusobnom funkcionisanju kultura više entiteta može poslužiti kao metafora primer iz Lajbnicove teorije funkcionisanja prakse na različitim nivoima u međusobnoj interakciji s kojom se služi i Burdije:

“Zamislite ... dva časovnika ili sata koji su savršeno usklađeni. To je moguće postići na tri načina. Prvi se sastoji u međusobnim uticajima; drugi u postavljanju jednog veštog radnika koji bi ih podešavao i usklađivao u svakom trenutku; treći način je da se ta dva časovnika naprave sa toliko umešnosti i tačnosti da se potom možemo uveriti u njihov sklad.” (Burdije 1999).

Dakle, veštački oblikovana harmonija u društvenoj organizaciji funkcioniše isključivo kada se ona ne neki od ponuđenih načina kontroliše. Upravo je to bio slučaj po svemu sudeći u drugoj polovini 20. veka ne samo u Vojvodini, južnoj Bačkoj već i u drugim većim društvima. Primetno je da uvođenjem “trećeg” (država, vlast ili pak država iz koje je većinski narod) upravlja i kreira modele zajedništva. Naravno pod uslovom da politički sistem to reguliše kroz propise i zakonodavstvo, a narod prećutno prihvati kao matricu kako bi se, može se konstatovati, iz ubeđenja stvorili povoljni, odnosno svima prihvatljivi oblici suživota u multietničkim sredinama. Međutim, uz delimičnu ogradu ovog stava, smatram da su se u toku 20. veka odnosi između različitih entiteta u Vojvodini, uprkos postavljenim pravilima ponašanja i komunikacije izgradili na sasvim spontan i prihvatljiv način sa modelima vođenim idejom o potrebama dobrosusedskih odnosa izgrađivanih prema meri heterogenog stanovništva.

U složenim etničkim sredinama sve do devedesetih godina 20. veka razvijao se vidan akulturacioni proces, a svaki entitet je “uzimao” od najbližeg suseda ono što mu najviše odgovara za izgradnju svoje kulture. To je naročito bilo uočljivo u urbanim sredinama poput gradova Sombora, Novog Sada, Sremske Mitrovice, Šida, Zrenjanina, Kikinde, Bečeja, Subotice. Jedna od čestih karakteristika regionalnog zajedništva i identiteta može se sagledati u kumulativnim regionalnim odrednicama poput Bačvanin, Sremac, Banaćanin, a da se tom prilikom nije isticala etnička ili verska pripadnost. Osim toga, kao primer iz običajne prakse mogu navesti kompleksnu strukturu svadbenih običaja u kontekstu mešovitih brakova što je vremenom rezultiralo jednom posebnom mešavinom/prožimanjem obrednih praksi koje su se mogle definisati regionalnim terminom – “vojvođanska svadba” uočljivim i primenljivim sve do devedesetih godina 20. veka. Dakle, “vojvođanska” bi bio neutralan termin za oznaku obrednih praksi stanovništva severnog područja Srbije bez obzira kojem narodu pripada, a razlikuje se od modela svadbenih običaja srpskog stanovništva naseljenog južno od Save i Dunava. Isto je primetno i u tradicionalnim dečjim igrama Vojvodine gde su obrasci bili identični, a igre su se razlikovale samo u verbalnim sadržajima dečjeg folklore shodno primenjenom jeziku dece iz različitih etničkih sredina (Marjanović 2005). D. Bandić je još devedesetih godina konstatovao kako je aktuelna tendencija da se utvrde “objektivni” elementi etničkog zajedništva kao i da se otkriju obrasci po kojima se etničke zajednice struktuiraju (Bandić 1997:36).

Dobra praksa se u ranijem periodu rada na terenu u višenacionalnoj sredini pokazala u znanju (poznavanju) jezika etničkih/nacionalnih manjina. Naročito je to donosilo dobre i kvalitetne rezultate prilikom tematskih etnoloških istraživanja u horizontalnom preseku kulturnih fenomena (svadba, praznici godišnjeg ciklusa običaja i slično), odnosno sprovođenjem komparativne metode u sinhronom obliku. Takav način rada je bio u praksi nakon Drugog svetskog rata. Etnolozi u višenacionalnim sredinama morali su sve do poslednje decenije 20. veka da vladaju ili bar poznaju pored svog materinjeg jezika i jedan od jezika manjinskih zajednica (mađarski, slovački, rusinski, rumunski, hrvatski se podrazumevalo). Kao primer može poslužiti i lično iskustvo prilikom mog zapošljavanja u današnjem Muzeju Vojvodine (Vojvođanski muzej do 1992. godine) 1979. godine. Uslov da dobijem posao etnologa u višenacionalnoj sredini je bio sadržan u znanju (poznavanju) slovačkog jezika, pa sam ga učila u toku prve godine zaposlenja. Dr. Mirjana Maluckov u toku svog rada u Vojvođanskom muzeju se opredelila, na primer, za aktivno učenje rumunskog jezika, a kasnije i proučavanje kulture Rumuna u Vojvodini i Rumuniji, tako što je usavršavala rumunski jezik u vremenu od godinu dana boravka u Bukureštu i nemački jezik u Lajpcigu i

Beču (početkom šezdesetih godina 20. veka). Monografije *Narodna nošnja Rumuna u Banatu* i *Rumuni u Banatu* su rezultati nastali nakon usavršavanja rumunskog jezika. Osim toga, do pred kraj 20. veka značajna je bila stručno-naučna razmena i usavršavanje kroz bilateralne saradnje sa srodnim institucijama kulture i obrazovanja u matičnim zemljama etničkih manjina. Studijski boravci u Ukrajini, Slovačkoj, Mađarskoj, Austriji, Nemačkoj su bili deo obavezne edukacije etnologa/antropologa u Vojvodini što je doprinosilo kvalitetnijem radu na domaćem terenu.

U poslednjoj deceniji 20. veka, nakon raspada SFRJ, došlo je do promene u funkcionisanju “spontanog” zajedničkog uzajamnog delovanja. Brojčano veće etničke zajednice u današnjoj Vojvodini poput Srba, Mađara, Rumuna, Slovaka, Hrvata “iskopavajući” svoju prošlost i tradicionalnu narodnu kulturu koja se naravno menjala, prožimala i osavremenjivala shodno vremenu u kojem se živi, usmerile su snage na isticanje razlika i na svoje posebnosti napuštene u prošlim vremenima. Kao primer mogu navesti proslavljanje 1. marta kod Rumuna u Banatu, odnosno svetkovanje Nove godine što je bila zaboravljena praksa (marcišor) još na početku 20. veka, a obnovljena je u prvim godinama 21. veka posredstvom širenja kulturne politike iz matične zemlje – Rumunije, na svoje sunarodnike preko granice u Banatu; potom svetkovanje Božića kod Srba i isticanja badnjaka kao isključivo srpskog tradicionalnog nasleđa, ili pak, obnavljanje pojedinih izobičajenih povorki o Badnjem danu i Božiću kod Mađara i sl. Kod Rumuna u Banatu poklade u Grebencu – *Faşancu la Grebenaţ* (rum.), kako su nakon svojih istraživanja zaključili Slobodan Naumović i Nikola Pavković, razvijale su se kao praznik i kao ritual u kojem se izražava etnički identitet (Pavković i Naumović 1996:699). Vremenom su, kod Rumuna u Banatu svi obredi u pokladnim običajima nadgrađeni te se odlikuju sa brojnim osobenostima u izvođenju raznovrsnih programa te se savremene *faşange - faşancu* – tumače i navode kao jedna od vidnih karakteristika korišćenih u izgradnji s jedne strane iskazivanja identiteta manjinske, rumunske zajednice u odnosu na druge (Srbe i Rome) iz okruženja, a sa druge strane, postali su dobar primer u izgradnji običajne i šire društvene komunikacije u lokalnim sredinama usmerene ka vidljivosti ove manjinske zajednice. Struktura obreda kroz pokladne običaje na primeru Grebena jeste pokazatelj jednog posebnog oblika simbolične komunikacije u društvu. Pri tom danas je veoma istaknuta igra kalušara koja se u zemlji matici obredno izvodi u vreme Duhova, no na prostoru gde su Rumuni manjina legitimno se organizuje u vremenu kada zajednica pokazuje svoj kulturni identitet i samim tim je predstavlja kao svoju osobenost u odnosu na drugo stanovništvo.

U vreme uskršnjih poklada kod Mađara, Šokaca, Hrvata i Rumuna razvili su se s kraja 19. veka igrokazi po modelu *commedia dell' arte*. Pretpostavljam da je do toga došlo pod uticajem nemačkih naseljenika u 18. veku koji su doneli jaku formu pokladnih seoskih zabava. Tome u prilog išla je kasnije i politika Katoličke Crkve koja je na izvestan, prećutan način odobravala sve vrste ovih rituala pred uskršnji post. U prividnom neredu koji se tada uspostavlja na ulicama vojvođanskih naselja, uočeno je kako su rituali zauzeli mesto u identitetskom određenju, pa su tako neke sredine postale prepoznatljivije po “drugosti” (Rumuni u Grebencu, Srbi i Česi (Pemci) u Kruščici – Banat; Srbi, Hrvati i Šokci u Golubincima i Novom Slankamenu u Sremu; Mađari u Itebeju i drugi).

Pomoću sledećeg citata ilustruje se kako pridošlo srpsko stanovništvo na kraju 20. i početkom 21. veka ispoljava javno svoj identitet i kako utiče na medijske komentare o uzrocima naseljavanja, izražavanja identiteta i oblikovanja svojih praznika:

Stanovnici Nove Pazove, koja je po odlasku švapskog življa 1945. naseljena kolonistima iz Krajine, Like, Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore, sa Kosova i Metohije, dolazak prvih kolonista su od sedamdesetih godina obeležavali "Septembarskim svečanostima". Zatim jedno vreme niko nije pominjao praznovanje, a sada se ponovo obeležava, ali kao "Dani doseljenika". Ove godine, povodom praznika, organizovan je bogat kulturni i sportski program. Svečanosti su otvorene defileom najmlađih članova kulturno-umetničkih društava i sportskih klubova iz Nove Pazove. Na svečanoj akademiji povodom "Dana doseljenika", direktorka Kulturno-poslovnog centra Nova Pazova Senka Elez je podsetila da su oni koji su prvi gradili Novu Pazovu, Nemci, pristigli u Srem 1790. godine i sadašnji njeni stanovnici, doživeli sličnu sudbinu, izmešteni su sa svojih ognjišta. Tugovali su Nemci za Pazovom isto koliko Srbi za Dalmacijom, Likom, Kordunom, Banijom, Bosnom, Hercegovinom, Kosovom i Metohijom, ali moralo se dalje, u novi život. U znak sećanja na one koji su postavili temelje Novoj Pazovi nastavljamo prekinutu tradiciju obeležavanja dana kada su prvi kolonisti stigli u ovaj deo Srema", rekao je predsednik Saveta mesne zajednice Željko Majarević.

KUD "Mladost" i OKUD "Sveti Sava" su održali koncerte folklornih ansambala i pevačkih grupa, aktiv žena sa penzionerima pripremio je izložbu rukotvorina i kulinarskih specijalитета, a sportisti su imali čak 12 utakmica.¹

Treća pomenuta metafora saglasja multikulturalne zajednice iz Burdijeove interpretacije Lajbnicove teorije ilustruje se aktuelnom sintagmom "živeti zajedno" kojom se služe od 2005. godine stručnjaci, muzealci iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu kako bi predstavili zajednički život naroda i etničkih zajednica su svojoj sredini. Demistifikacija i stvaranje iluzije o održivosti svih pojedinačnih kultura ogleda se u sprezi projekata finansiranih iz fondova Evropske unije. Ipak, u tom smeru integrisani kroz projekte prekogranične saradnje organizovane su do danas i dve muzejske izložbe na kojima je u hronološkom sledu vizuelizovan suživot većinskog stanovništva Srba sa manjinskim zajednicama Mađarima (2006.) i Nemcima (2009.). Obe izložbe su realizovane u saradnji sa stručnjacima iz Mađarske, odnosno Nemačke što je doprinelo svakako razmeni stručnih i naučnih pogleda na istu problematiku čije rasprave nisu, a i ne moraju da budu podudarne u svim segmentima ekspikacija. U depadansu Muzeja Vojvodine, u izložbenom prostoru dvorca u Kulpinu realizovana je i interaktivna izložba o kulturi Slovaka u Vojvodini.

Dakle u prvoj deceniji 21. veka putem različitih medijuma artikuliše se kulturni diverzitet koji se do pred kraj 20. veka smatrao ili danas verujemo da se smatrao, prirodnim, spontanom načinom ostvarivanja suživota u multikulturalnim sredinama.

Pored pomenutih izložbi realizovana je 2011. godine i izložba o Krajišnicima, srpskom narodu doseljenom iz regiona Kninske krajine (Hrvatska) u najnovijim migracijama u vremenu od 1990. do 1995. godine prouzrokovanim ratnim dejstvima na južnoslovenskom području. Međutim, kada je reč o regionalnoj zajednici koja sebe u novoj sredini naziva Krajišnicima, čini se da je ipak za podrobniju analizu potrebna određena istorijska distance kako bi se sagledali svi problemi njihovog adaptiranja na novu sredinu i kulturu u koju su došli. Stoga je u tom slučaju moguće govoriti o unutrašnjem kulturnom diverzitetu, tj. o diverzitetu istog (srpskog) naroda koji nastoji da se kroz svoje sopstvo i nasleđe legitimise u novoj sredini. Primeri se mogu potražiti i u nizu običajnih praksi koje ova zajednica nastoji da istakne kao svoju specifičnost i razliku u odnosu na drugo domicilno stanovništvo (primer naselje Busije u Batajnici i obredna praksa *Čuvara Hristovog groba*).

¹ Vidi: www.dnevnik.rs/print/57996 (pristup 15. 6. 2014.).

Ipak u sumarnom prikazu treba se osvrnuti na druge vidove plasiranja terenskih istraživanja usmerenih ka upoznavanju etničkih zajednica. Tako samo ukratko navodim rezultate iz prethodnim etnoloških istraživanja – monografije o etničkim manjinama i regionalnim zajednicama u kojima su plasirane pojedinačne karakteristike svake od “obrađenih” zajednica: M. Maluckov, *Rumuni u Banatu*, M. Bosić, *Nošnja Slovaka u Vojvodini*, M. Bosić, *Svadba kod Šokaca u Bačkoj*, M. Bosić, *Božić kod Srba u Vojvodini*, M. Bosić, *Godišnji običaji Srba u Vojvodini*, Grupa autora, *Etnološka građa o Romima-Ciganima u Vojvodini*, Grupa autora, *Banatske Here*, itd.

Istraživanja regionalnih zajednica poput onih u južnoj Bačkoj, u regionu poznatom kao Šajkaška spadaju u dugoročnije istraživačke projekte jer je reč o nekadašnjoj vojnoj granici i graničarima – stanovništvu koje je ostavilo pečat u svim vidovima kulture na ovim prostorima.

U današnje vreme svaka od zajednica u Vojvodini se gotovo ne razlikuje u pristupu iskazivanja identiteta u javnoj sferi, posebno kada je u pitanju vreme praznika. Ono što je uočljivo pri letimičnom preseku jesu brojne folklorne manifestacije Srba, Mađara, Hrvata, Bunjevaca, Rumuna, Slovaka, Rusina, Crnogoraca, Makedonaca, Bugara. Sve te manifestacije uglavnom liče jedna na drugu jer je folklorna igra, narodna nošnja, specifičnost ishrane, u fokusu predstavljanja (npr. Kovačički oktobar kod Slovaka u Banatu) ili:

...u očuvanju kulturnog identiteta mađarske nacionalne manjine bitnu ulogu imaju ustanove i manifestacije kulture, kao i udruženja za očuvanje kulturnih posebnosti, registrovano je više od 300 udruženja za očuvanje nacionalnih, kulturnih i drugih posebnosti mađarske nacionalne manjine. U Vojvodini postoji više profesionalnih mađarskih pozorišta, i brojne manifestacije kulture vojvodanskih Mađara, a među njima Festivali “Durindó” i “Gyöngyösbokréta” su najmasovnije i najprestižnije folklorne manifestacije...².

Za razliku od prethodno navedenih primera obredna praksa u strukturi godišnjih običaja kao i običaja životnog ciklusa nije dostupna široj javnosti jer se još uvek praktikuju posebno struktuirani obredi u mikrozajednicama poput porodica. Činjenica je da mnogi običaji vezani za godišnje praznike ili oni iz životnog ciklusa drugih entiteta nisu dovoljno poznati široj javnosti u Srbiji. Na primer *krizma* – sakrament svete potvrde, prvo pričesće kao institucija u Katoličkoj i Protestantskoj Crkvi (Slovaci, Mađari, Hrvati) samo je poznata najbližim susedima druge nacionalnosti ili etničkog porekla. *Korindanje*, koledovanje vezano za božićne praznike katolika i pravoslavaca u Vojvodini koji sebe smatraju “autohtonim” stanovništvom nepoznata je praksa doseljenicima posle Drugog svetskog rata ili onima pridošlim krajem 20. veka.

Osim pomenutih primera, u toku istraživanja multikulturalnosti i karakteristika svake zajednice posebno, kroz terenska istraživanja nastojalo se na sagledavanju koji su to bili mehanizmi u čuvanju drugosti u prošlosti, a koji se stvaraju oblici danas kada je reč o usklađenosti “sa drugim” ili potrebi naglaska na posebnost i identitet. Da li su to zaista samo spoljni markeri poput nošnje, pesme, igre, hrane i naravno jezika ili se stvaraju novi svedeni oblici za održivost kulturnih osobenosti u lokalnim sredinama (kroz integraciju zajednica u vreme praznika, folklornih okupljanja i sl.). Sledeći Bandića i njegova teorijska promišljanja etnosa, može se primeniti posmatranje etničke zajednice kao životne zajednice povezane egzistencijalnim potrebama i interesima (Bandić 1997:79).

² Vidi: www.vreme.com/cms/view.php?id=1161583 (pristup 15. 6. 2014.).

С једне стране, без обзира на све проблеме који настају у процесу рада на етнолошком и антрополошком проблематизовању етничких заједница, идентитета и мултикултурности, издвајају се напори на дефинисању културног диверзитета, као и потребе за развојем, па и “гајењем” толеранције код нових генерација. На другој страни формирају се погодна тла за (ре) успостављање нових међусобних односа примерених времену у којем се живи што намећу савремени захеви за одрживост локалних народних култура и њихових носилаца кроз истичање особености (на пример празничне културе, покладних обичаја или свадбеног церемонијала).

На основу до сада рећеног можемо извести делимични закључак да структуру мултикултурности становништва у Војводини чине подједнако материјална овељја (ношња, храна), али и њихова духовна, неопипљива бајтина (језик, обичаји, музика, игра, религија, светковине), а затим и колективне и индивидуалне емоције проузроковане стварним или имажинарним догађајима. У томе је своје место заузела *култура памћења и сећања* (Асман 2011), односно интерпретација и реинтерпретација историјске и друштвене стварности. Она је и саставни део политике друштва и средство којим се с времена на време манипулише мањинским етничким заједницама.

Literatura

- ASMAN, Jan. 2011. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- BANDIĆ, Dušan. 1997. “Etnos”, U *Carstvo zemaljsko, carstvo nebesko*, Beograd: Bibl. XX vek, 33-54.
- BOSIĆ, Mila. 1997. *Svadbeni običaji kod Šokaca u Bačkoj*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- BOŽIĆ, Jadranka. 2010. “Ostvarenje Jastva/Sopstva i nesvodljivost Drugog: etički bezdan susreta s Drugim”. *Etnološko-antropološke sveske*, broj 15, n.s. broj 4/2010, Časopis Etnološko-antropološkog društva Srbije, 77-92.
- ĐORĐEVIĆ, Jelena. 2008. Uvod, *Studije kulture*, Beograd, 11-34.
- GROSS, Mirjana. 1996. *Susret historije i antropologije*. Zagreb: Narodna umjetnost.
- МАРЈАНОВИЋ, Весна. 2005. *Традиционалне децје игре у Војводини*. Нови Сад: Матица српска.
- МИЛОШЕВИЋ ЂОРЂЕВИЋ, Јасна. 2002. “Значење националног идентитета, неке методолошке претпоставке”. *Политичка ревија*, Часопис за политикологију, политичку социологију, комуникологију и примењену политику, број 1/2002:25-37.
- СИКИМИЋ, Биљана. 2004. “Скривене мањине на Балкану”. У *Скривене мањине на Балкану*, ур. Биљана Сикимић. Посебна издања, 82, Београд: Балканолошки институт: САНУ, 7-11.
- РАВКОВИЋ, Никола i Slobodan NAUMOVIĆ. 1996. “Folklorizam, simboličke strategije i etnički identitet rumunske nacionalne manjine u Banatu”. U *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Naučni skupovi, knjiga LXXXIV, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 19. Beograd: SANU, 697-708.
- ТРИПКОВИЋ, Мирко. 2005. “Мултикултуралност, мултикултурација и права мањина”. *Социолошки преглед*, vol. XXXIX, no. 1:81-95.
- TURNER, Terence. 1993. “Anthropology and Multiculturalism: What Is Anthropology That Multiculturalists Should Be Mindful of It?”. *Cultural Anthropology*, Vol. 8, No. 4 (Nov., 1993):411-429.
- ВЛАХОВИЋ, Петар. 1999. *Србија, земља, народ, живот, обичаји*, Београд: Вук Караџић.
- ВУЧИНИЋ НЕШКОВИЋ, Весна. 2013. *Методологија теренског истраживања у антропологији*, Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.

II.
INTERKULTURNO I
TRANSKULTURNO “DEKODIRANJE” I
IDENTIFIKACIJA REVITALIZACIJSKIH
POTENCIJALA RAVNIH KOTARA

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

PROJEKT
MEĐUNARODNI SVEUČILIŠNI
CENTAR U ISLAMU GRČKOM I
MEDITERANSKA AKADEMSKA
ZAJEDNICA:
RAZVOJ I PERSPEKTIVE

AGRONOMSKI FAKULTET
ARHITEKTONSKI FAKULTET
FILOZOFSKI FAKULTET
GEODETSKI FAKULTET

ZAVRŠNI IZVJEŠTAJ O IZVRŠENJU
PROJEKTA (SADRŽAJNI DIO)

AUTOR
dr. sc. Drago Roksandić, red. prof.

Zagreb, lipanj 2013.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

PROJEKT
MEĐUNARODNI SVEUČILIŠNI
CENTAR U ISLAMU GRČKOM I
MEDITERANSKA AKADEMSKA
ZAJEDNICA:
RAZVOJ I PERSPEKTIVE

AGRONOMSKI FAKULTET
ARHITEKTONSKI FAKULTET
FILOZOFSKI FAKULTET
GEODETSKI FAKULTET

VODITELJ PROJEKTA
prof.dr.sc. Drago Roksandić

ZAMJENICI VODITELJA
prof.dr.sc. Branka Aničić
v.pred.mr.sc. Alan Braun
prof.dr.sc. Tomislav Šola
prof.dr.sc. Boško Pribičević

10. MEĐUNARODNI SVEUČILIŠNI CENTAR U ISLAMU GRČKOM I MEDITERANSKA AKADEMSKA ZAJEDNICA: RAZVOJ I PERSPEKTIVE

Drago Roksandić

UDK: 728.81(497.5 Islam Grčki)(083.9)

Sažetak: U radu je predstavljen projekt *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive* (dalje: Projekt MSC) nastao suradnjom stručnjaka s Agronomskog, Arhitektonskog, Filozofskog i Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te iz udruge Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi. Predstavljene su okolnosti u okviru kojih je Projekt zamišljen i razvijen, okviri njegova financiranja, aktivnosti i projektni zadatci koji su realizirani, kao i Projektna dokumentacija. Završno izvješće voditelja Projekta MSC-a, autora ovog rada, kritički sažima postignute rezultate slijedeći preuzete obveze i (auto)kritički vrednuje radno funkcioniranje projektnog tima na razini voditelja dionica.

Ključne riječi: Međunarodni sveučilišni centar, Islam Grčki, Kula Stojana Jankovića, obnova, revitalizacija, Ravni kotari

1. Uvod

Projekt *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive* (dalje: Projekt MSC) nastao je suradnjom stručnjaka s Agronomskog, Arhitektonskog, Filozofskog i Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te udruge Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi kao ključnoga vanjskog partnera. Proistekao je iz prijave na natječaj Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu, na temelju programskih razvojnih odrednica “Zajedno”, “Svijet” i “Prostor”. Projektna aplikacija od 29., odnosno, 30. listopada 2010. godine bila je prihvaćena na sjednici Senata Sveučilišta u Zagrebu održanoj 8. studenog 2011. godine. Za realizaciju samog Projekta MSC-a, međutim, umjesto zatraženih 409.396,00 kuna odobreno je 300.000,00 kn. Redefinirana projektna dokumentacija od 7. veljače 2012. godine, usklađena s odobrenim

ukupnim iznosom sredstava, omogućila je potpisivanje Ugovora o dodjeli sredstava Fonda za razvoj Sveučilišta Projektu MSC-a. Ugovor su 30. siječnja 2012. godine potpisali rektor Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. sc. Aleksa Bjeliš, dekan Filozofskog fakulteta prof. dr. sc. Damir Boras i voditelj Projekta MSC-a prof. dr. sc. Drago Roksandić. Novčana potpora odnosila se na razdoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 2012. godine. (Vidjeti: Ugovor o dodjeli sredstava Fonda za razvoj Sveučilišta /Klasa: 402-08/12-04/3 te Urbroj 380-181/022-12-7/). Ugovor je dostavljen voditelju Projekta MSC-a 23. veljače 2012. godine. Ponešto zbog usporenije isplate akontacije od 40% ugovorenih sredstava (uplata Filozofskom fakultetu izvršena 16. ožujka 2012. godine), a mnogo više zbog rješavanja otvorenih pitanja o načinu financijskog poslovanja Projekta MSC-a između spomenutih sastavnica Sveučilišta u Zagrebu, Ugovor o modalitetima realizacije projekta potpisali su dekani spomenutih sastavnica te voditelj i ovlašteni izvođači Projekta MSC-a tek 30. svibnja 2012. godine. (Vidjeti: Klasa: 740-06/12-01/26 i Urbroj: 3804-850-12-1) Time je na samom početku bio usporen rad na realizaciji ciljeva Projekta MSC-a jer je bujna proljetna vegetacija u kompleksu Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom (dalje: Kula /u Islamu Grčkom/) otežala i usporila realizaciju prvoga projektnog zadatka, koji je preuzela ekipa prof. dr. sc. Boška Pribičevića s Geodetskog fakulteta, tj. izradbu 3D snimka planiranog prostora MSC-a s 3D laserskim skenerom. Obavljanje tog posla bila je bitna pretpostavka za rad ekipe prof. mr. sc. Alana Brauna s Arhitektonskog fakulteta (“Idejno rješenje rekonstrukcije i prenamjene dijela sklopa Kule Jankovića u Međunarodni sveučilišni centar”) i ekipe prof. dr. sc. Branke Aničić s Agronomskog fakulteta (“Studija vanjskog prostora Kule i Međunarodnog sveučilišnog centra sa smjernicama za uređenje”). Neovisno o početnim poteškoćama, svi su partneri u granicama mogućnosti počeli raditi na realizaciji projektnih zadataka te među članovima Projekta MSC-a uopće nije bilo upitno hoće li projekt kao cjelina biti realiziran u jednogodišnjem roku, tj. do svibnja/lipnja 2013. godine, dakle, s neizbježnim polugodišnjim pomicanjem dijela rokova usuglašanih u prihvaćenom “Vremenskom planu aktivnosti s naznakom postaja na kojima se može mjeriti njihovo izvršenje”. Dio aktivnosti, primjerice, realiziranje godišnjih “Desničinih susreta 2012.” od 14. do 16. rujna 2012. godine u Zadru i Islamu Grčkom, morao se održati u izvorno najavljenim terminima. Ključni vanjski suradnik, dr. sc. Uroš Desnica, postojano je bio zaposlen u komunikaciji sa svim drugim članovima Projekta MSC-a. To se na drugačiji način, dakako, odnosi i na projektnog voditelja.

Zaključeni projekt *Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive* čini prije svega projektna dokumentacija:

- (A) “3D snimak MSC-a. Geodetske podloge Kule Jankovića i vanjskih prostora”;
- (B) “Idejno rješenje rekonstrukcije i prenamjene dijela sklopa Kule Jankovića u Međunarodni sveučilišni centar”;
- (C) “Studija vanjskog prostora Kule i Međunarodnog sveučilišnog centra sa smjernicama za uređenje”;
- (D) “Muzeološka studija o mogućnostima prezentacije baštine Kule Stojana Jankovića”;
- (E) “*Desničini susreti*. Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Izvješće o djelatnostima 2011. – 2013. godine” i
- (F) Završno izvješće ključnoga vanjskog suradnika dr. sc. Uroša Desnice.

Završno izvješće voditelja Projekta MSC-a, prof. dr. sc. Drage Roksandića, kritički sažima postignute rezultate slijedeći preuzete obveze i (auto)kritički vrednuje radno funkcioniranje projektnog tima na razini voditelja dionica.

Svi projektni zadatci realizirani su s punim međusobnim radnim povjerenjem članova projektnog tima, čime su stvorene pretpostavke za nastavak rada na ovome značajnom, a neupitno, zahtjevnom projektu.

2. Opis projekta

U Ministarstvu kulture Republike Hrvatske Kula Stojana Jankovića i crkva sv. Đurđa (k. č. 35 i 39, k.o. Islam Grčki) registrirane su u pravnom statusu “zaštićenoga kulturnog dobra”, a po vrsti “nepokretno kulturno dobro – pojedinačno” (Z-2805). Prema Izvodu iz Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske Ministarstva kulture (br. 2/2206. od 31. siječnja 2006. godine /NN 124/06/) stoji uistinu opis: “Kula Jankovića je sklop stambenih i gospodarskih zgrada smješten uz povijesnu srednjovjekovnu cestu zvanu “Via magna”. Današnji je izgled i raspored sklopa rezultat više građevnih faza od 17. do 20. st. Najstariju jezgru sklopa čini zgrada zvana kula uz koju je sagrađena stambena dvokatnica i više gospodarskih prizemnica. Crkva sv. Đurđa je srednjovjekovna jednobrodna građevina s polukružnom apsidom romaničkih osobina, danas u funkciji mauzoleja obitelji Desnica, vlasnika sklopa.”¹ O kakvu je kulturnom dobru riječ, u rasponu od prapovijesti do suvremenog doba, iscrpno svjedoči studija Ivana Basića *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom* (2010:88). Kula kao svjedočanstvo epoha od prapovijesti do suvremenog doba nije izuzetak u sjevernoj Dalmaciji, napose u Ravnim kotarima. Samo na benkovačkom području, u zadarskom zaobalju, kojem pripada i Islam Grčki, nalaze se i (pred)rimski *Asseria* i *Nedinum*, srednjovjekovni Kaštel Perušić te utvrda Kličevica pa i sam kaštel u Benkovcu itd. Osnivanje Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli, koja je i sama zaštićeni spomenik kulture, k tome, u kulturnom krajoliku koji je u Hrvatskoj jedan od najraznolikijih, već u samom ishodištu jamči bogat “kulturni kapital”, temelj mnoštva mogućih održivih znanstvenih, obrazovnih i primijenjenih projekata. Pored toga, Kula je idealno stjecište buduće suradnje Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru. Potonje je uostalom cca 15 – 20 km udaljeno od Kule i dugoročno je već involvirano u kultiviranju najplodnijih islamskih zemalja (“Baštica”), dakle, u neposrednom je susjedstvu.²

Kula je danas vrlo dobro prometno povezana s autocestom A1 (cca 3 km udaljenosti), Zračnom lukom Zadar (cca 10 km udaljenosti) te Zadrom, Ninom i Benkovcem (cca 15 – 20 km udaljenosti). Sve su to vrlo važni preduvjeti za stabilan razvitak MSC-a u Kuli.

¹ Izvor: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=31> (pristup 21. 6. 2013.)

² 2009. i 2010. godine rektor Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. sc. Aleksa Bjeliš i rektor Sveučilišta u Zadru prof. dr. sc. Ante Uglešić u nekoliko su navrata raspravljali o mogućnosti da oba sveučilišta zajednički utemelje i razvijaju Međunarodni sveučilišni centar u Kuli. Sveučilište u Zadru je oficijelno podržalo aplikaciju i za ovaj projekt (28. 10. 2010.). S vlasnicima Kule je inače 29. listopada 2009. godine i potpisan načelni *Sporazum o utemeljenju Međunarodnoga sveučilišnog centra*. Dogovorom rektora prof. dr. sc. Alekse Bjeliša i dekana Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. sc. Damira Borasa na Filozofskom fakultetu u Zagrebu je formiran Inicijativni odbor za programsku orijentaciju Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli (predsjednik prof. dr. sc. Drago Roksandić) sa zadatkom da “kapilarno”, “odozdo” razvija programske djelatnosti Centra i identificira moguće izvore financiranja.

Međutim, javni prijevoz je vrlo slab. Jedva da ga ima. Time su nesumnjivo limitirane mogućnosti subregionalnih inicijativa.

Inače, rasprave o mogućim oblicima institucionalizacije kulturnih i znanstveno-istraživačkih djelatnosti u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom započele su već 1988. godine u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (danas: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Tada su bile donijete i odluke o utemeljenju i početku rada “Desničnih susreta” (posvećenih vlasniku Kule, piscu Vladanu Desnici /Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967./) u Zavodu za hrvatsku povijest. Međutim, pitanje “što s Kulom?” dobilo je svoju punu težinu nakon Domovinskog rata u kojemu je i Kula – po tko zna koji put u svojoj povijesti! – teško stradala. Presudna je bila odluka Ministarstva kulture Republike Hrvatske da njezina povijesna jezgra, kao spomenik kulture, bude obnovljena te da ritam i opseg daljnjih ulaganja bude funkcionalno ovisan o programima sociokulturne revitalizacije nje same, ali i subregionalnog areala gornjih Ravnih kotara u Zadarskoj županiji. Sinergijskim učincima napora koje su u suradnji s odgovornima u Ministarstvu kulture zajednički poduzimali prije svega (a pored ostalih) vlasnici Kule, inače izravni potomci Vladana Desnice i skupina članova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu došlo se do projekta kulturnog i znanstveno-istraživačkog centra u Kuli. Od početka je bilo neupitno da projekt bude u funkciji potreba razvoja lokalne zajednice i Zadarske županije kao multietnokonfesionalne zajednice s težištem (a) na kulturnom turizmu i drugim aspektima održivog razvoja te (b) na razvoju hrvatskog i europskog istraživačkog i sveučilišnog nastavnog centra za potrebe preddiplomske, diplomske i poslijediplomske nastave usmjerenom na interkulturalne projekte te projekte orijentirane na probleme lokalnog i regionalnog održivog razvoja. Izvorni je radni naziv bio Centar “Vladan Desnica”, a trebao je djelovati u sastavu 2001. godine utemeljenog Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Od 2008./2009. akademske godine sve dotadašnje zajedničke djelatnosti, javno-privatne po svom karakteru, počeli su se usmjeravati spram funkcionalnog i institucionalnog razvoja spomenutog Centra, imajući na umu nužnost da se raspoloživi potencijali što je moguće racionalnije koriste. Budući da se Kula Stojana Jankovića sastoji od fortifikacijskih, rezidencijalnih, gospodarskih, ali i sakralnih i drugih objekata te od kompleksa zemljišta različite namjene (parkovne površine, maslinici, vinogradi, oranice, šume itd.), sve su inicijative bile zamišljene tako da podržavaju cjelovitu zaštitu i revitalizaciju kompleksa. Tada se bila otvorila mogućnost da se korištenjem sredstava Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu otvori proces unutar sveučilišnog konstituiranja jezgre stručnjaka različitih profila i specijalnosti koji će napraviti inicijalnu dokumentaciju, “idejna rješenja”, za vrlo složene probleme istovremenog revitaliziranja Kule i osnivanja Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli. Zahvaljujući brojnim podrškama sa Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru, vlasnika Kule te sa Sveučilišta u Padovi te naporima uključenih nastavnika i suradnika s Agronomskog, Arhitektonskog, Geodetskog i Filozofskog fakulteta te udruge “Društvo prijatelja Kule Stojana Jankovića” aplikacija je napravljena, a nakon što je projekt prihvaćen projektni zadaci su i realizirani.

Od početka, tj. od 2003./2004. godine, bilo je jasno da će trebati tražiti “formule” kojima će se uskladiti dugoročni interesi vlasnika i javnopravnih subjekata. Pitanje je bilo tim složenije što je to usuglašavanje trebalo respektirati i ekskluzivno privatne interese, mnogobrojne privatno-javne te, uvjetno rečeno, ekskluzivno javne interese na temelju dugoročno pravno reguliranih odnosa. Sljedeće konkretno postavljeno pitanje iz javne perspektive bilo je koji će dio Kule, pod kojim uvjetima i na koje vrijeme biti moguće unajmiti za spomenuti Cen-

tar. Što je vrijeme više protjecalo bilo je jasnije da jedino Sveučilište u Zagrebu u suradnji sa Sveučilištem u Zadru mogu ući u tako zahtjevno zamišljeni projekt. Time se od koncepta interkulturnog centra sve više pomicalo ka konceptu jednoga međusveučilišnog, zagrebačko-zadarskog, Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli Stojana Jankovića. Imajući na umu imperativ da bilo kakve sveučilišne inicijative moraju, u suradnji s vlasnicima, podržavati cjelovitu zaštitu i revitalizaciju kompleksa Kule, otvorilo se pitanje vrednovanja, u dužem povijesnom trajanju, njezina kulturnog krajolika, ali i stvaranja preduvjeta za nalaženje “strateškog partnera” (u jednini ili množini), voljnog podržati obnovu i revitalizaciju kompleksa zemljišta različite namjene (parkovne površine, maslinici, vinogradi, oranice, šume itd.) u posjedu vlasnika. Pritom je posebnu pozornost inicijalno pobuđivao uništeni arboretum, jedan od rijetkih u kontinentalnoj Dalmaciji, kao vrlo zahtjevna parkovna površina. S druge strane, od početka je bilo otvoreno pitanje što bi se sve u Kuli i oko Kule, na “otvorenom”, moglo kreativno raditi, a da to bude usklađeno s dominantnim konceptom njezine revitalizacije.

Budući da je Kula tradicijski bila “mjesto sjećanja” s vrlo različitim konotacijama, k tome, mjesto gdje su se u dugom trajanju od ranoga 18. stoljeća nadalje pristizali brojni nepokretni i pokretni kulturni artefakti – ovisno o potrebama i ukusima njezinih imućnih i redovito kulturno radoznalih posjednika – neizbježno se postavilo pitanje “muzealizacije”. Brojni su prijedlozi s time u vezi bili predmetom rasprava, a koji su maksimalistički dopirali do projekta muzeja polivalentnih sadržaja, primjerice (a) lokalni ekomuzej Kule Stojana Jankovića kao kompleksnog spomeničkog objekta s ambijentalnim vrijednostima u prijelaznom mediteransko-dinarskom arealu te obiteljskog muzeja s ruralno-urbanim sadržajima glede kulture rada i, općenito, kulture svakidašnjice od 17. do 20. stoljeća i (b) muzej i memorijalna knjižnica obitelji Janković/Desnica te, napose, Vladana Desnice kao jednog od najboljih modernih hrvatskih i srpskih pisaca (eventualno u vezi s projektom *artist-in-residence*). U svakom slučaju, bilo je nužno suočiti se s potrebom izrade muzeološke studije.

Nužno je isto tako bilo raspraviti kako bi zamišljeni Centar mogao djelovati u skladu s potrebama sveučilišne edukacije i istraživanja. Prevladavalo je mišljenje da bi težište trebalo biti na sadržajima koji mogu involvirati diplomatske i poslijediplomske studente, kombinirajući rad u seminarima, vježbama s radioničkim radom i praktičnim sadržajima otvorenima kako lokalno tako i širom Hrvatske i Europe. Pošlo se od toga da bi bilo nužno osposobiti radne sljedeće prostore: (a) jednu polivalentnu dvoranu, koja bi se istovremeno mogla koristiti kao prostor za rad u najmanje tri seminaru, (b) radioničke prostore, uređene također za višestruke namjene i (c) rezidencijalni prostor s najmanje 12 dvokrevetnih soba sa studentskim standardom i pet jednokrevetnih soba za nastavne i istraživačke kadrove. U raspravama s vlasnicima uvijek je bila otvorena mogućnost da bi u slučaju potrebe Centar mogao koristiti druge dijelove kompleksa Kule. Međutim i to je trebalo studijski propitati i ponuditi moguća rješenja, dakako, ponovo u dogovoru s vlasnicima. Time je bila zadana projektna agenda i prije nego što je napravljena projektna aplikacija. Politika sveučilišnog Fonda za razvoj dodatno je olakšala odluku da se pritom ide na sveučilišni projekt.

Još nešto, vrlo važno! Projekt Centra u Kuli od početka je zamišljen kao dugoročna inicijativa i, k tome, od početka je bilo neupitno da neće ovisiti o tome kada će biti osiguran za kapitalna investicijska ulaganja u s vlasnicima dogovoreni prostor. Centar je od početka zamišljen kao *work-in-progress*, odnosno, *en construction*. Počeo je postojati kada se praktično počelo raditi u obzorju njegovih projiciranih programskih sadržaja. Pritom je obnova djelovanja “Desničinih susreta” 2005. godine, na stotu obljetnicu rođenja Vladana Desnice, imala pouzdano najveći poticajni učinak.

2. 1. Ostvarene aktivnosti

2. 1. 1. Geodetski fakultet

Glavna je zadaća prof. dr. sc. Boška Pribičevića i suradnika s Geodetskog fakulteta bila napraviti 3D snimku MSC-a s 3D skenerom i omogućiti vrhunski kvalitetno obavljanje poslova u drugim dionicama Projekta, napose u dionici prof. mr. sc. Alana Brauna i suradnika s Arhitektonskog fakulteta i prof. dr. sc. Branke Aničić i suradnika s Agronomskog fakulteta. Ovu su ekipu, pored profesora Pribičevića kao voditelja, inicijalno činili doc. dr. sc. Almin Đapo, asistent-znanstveni novak Luka Babić, asistent-znanstveni novak Branko Kordić i asistentica-znanstvena novakinja Vanja Miljković. Završno izvješće iz svibnja 2013. godine potpisali su isti suradnici s izuzetkom kolegice Miljković. Umjesto nje potpisnik je Robert Rodbinić, ing. geod. U 3D snimanju i obradi snimaka prema uvrštenoj dokumentaciji, pored navedenih, sudjelovali su spomenuta Vanja Miljković, Davor Ivančić, geod. i Vjekoslav Krpetić, ing. geod.

Ako se uspoređi inicijalne projektne zadatke s realiziranim, vremenski plan aktivnosti je potpuno realiziran pa i premašen. Pored toga što je “kao krajnji rezultat formiran (...) jedinstveni georeferencijalni oblak točaka pogodan za (...) izrad(u) idejnog rješenja budućih sadržaja MSC-a”, “izrađeni oblak točaka je uklopljen u ranije izrađeni geodetski snimak (...) iz arhive Zavoda za fotogrametriju Geodetskog fakulteta te su izvršene korekcije na mjestima gdje je [u međuvremenu] došlo do urušavanja...”. Sve podloge koje su dogovarane s profesorom Braunom su mu i predane, a u Završnom izvješću nalaze se skupljene u Prilogu 1 “3D snimak MSC-a. Geodetske podloge Kule Jankovića i vanjskih prostora” s ukupno 17 listova različitih mjerila i veličina.

Drugi dio zadatka bio je “izraditi geodetsku podlogu za potrebe izrade vanjskih prostora kompleksa Kule unutar i izvan zidina”. Zadatak je bio usklađen s projektним zadatkom profesorice Aničić i suradnika s Agronomskog fakulteta, ali i s dr. sc. Urošem Desnicom, ključnim vanjskim suradnikom i jednim od suvlasnika Kule. Prilog 2 ovoga Završnog izvješća sadržava 3 lista (geodetsku snimku postojećeg stanja i dvije posebne geodetske podloge).

2. 1. 2. Arhitektonski fakultet

Glavne su zadaće prof. mr. sc. Alana Brauna, dipl. ing. arh. i suradnika s Arhitektonskog fakulteta bile dopuniti postojeću arhitektonsku snimku sjevernog krila Kule te izraditi idejno rješenje MSC-a u tom krilu, inače, izdvojenoj cjelini kompleksa (inicijalno pretpostavljeno cca 650 m²). Ovu su ekipu, pored profesora Brauna, kao voditelja, inicijalno činili Mladen Cvitanović, dipl. ing. arh. i Goran Vareško, dipl. ing. arh, stručni suradnici u fakultetskom Zavodu za graditeljsko nasljeđe. Završno izvješće “Idejno rješenje rekonstrukcije i prenamjene dijela sklopa Kule Jankovića u Međunarodni sveučilišni centar” iz svibnja 2013. godine potpisali su profesor Braun kao autor i kolega Cvitanović kao suradnik.

“Idejno rješenje...” čine 18 stranica teksta s dvije slike i jednom tablicom (“Iskaz neto površina”, str. 17) te 18 listova u Grafičkom dijelu studije. List 1 “Zemljopisni položaj. Smještaj naselja u Ravnim kotarima” (mjerilo 1:20000), s naglašenom lokacijom Islama Grčkog i Kule te trasom autoceste A1 i prometnica prema Zadru, izvrsno je svjedočanstvo o prednostima položaja Kule. Postojeće stanje Kule s označenim predloženim dijelovima MSC-a u mjerilu 1:500 (list 2), njihovi detaljniji prikazi u mjerilu 1:200 (list 3), stanje pročelja u spomenutom mjerilu (presjeci 1-1, 2-2) (list 4), fotografije postojećeg stanja s težištem na objektima “sjeverne fronte” (list 5) te varijantom 1 idejnog rješenja (tlocrt prizemlja, tlocrt

potkrovlja) u istom mjerilu (list 6), tlocrt krovova u varijanti 1 (1:200) (list 6a), pročelja, presjeci 1-1, 2-2 u istoj varijanti (1:200) (list 7), org. jedinice – smještaj (tlocrt prizemlja, tlocrt potkrovlja) u varijanti 1 (1:100) (list 8), org. jedinice – nastava i uprava (tlocrt prizemlja) u varijanti 1 (1:100) (list 9), org. jedinice – nastava (tlocrt prizemlja) u varijanti 1 (1:100) (list 10), org. jedinice – ugostiteljstvo (tlocrt prizemlja) u varijanti 1 (1:100) (list 11). Od lista 12 do lista 17 su analogna rješenja u varijanti 2. List 18 predstavlja idejno rješenje u trodimenzionalnim prikazima. Iskazi površina u jednoj i drugoj varijanti su: dormitorij $115\text{m}^2/160\text{m}^2$; office/tehnika $15\text{m}^2/15\text{m}^2$; stan domara $45\text{m}^2/55\text{m}^2$; dvorana + spremišta $60\text{m}^2/60\text{m}^2$; ulazni prostor + administracija $35\text{m}^2/35\text{m}^2$; sanitarije $25\text{m}^2/25\text{m}^2$; knjižnica + računalna učionica $60\text{m}^2/60\text{m}^2$; radionice $55\text{m}^2/60\text{m}^2$; restoran $100\text{m}^2/\text{cafe-bar } 75\text{m}^2$; sanitarije $25\text{m}^2/25\text{m}^2$ i info $0\text{m}^2/15\text{m}^2$. U oba je slučaj ukupna površina MSC-a 525m^2 .

Studija ističe da idejno rješenje obuhvaća “prostor sjeveroistočnog, gospodarskog krila s neposrednim vanjskim prostorima. Gospodarsko krilo sastoji se iz tri prizemnice i jednog, s tri strane ograđenog, vanjskog zida. Današnje stanje (...) nažalost je ruševno. Niti jedna gospodarska zgrada nema sačuvan krov, a dio krila na samom zapadnom uglu potpuno je srušen” (Braun 2013:13). Potom se konstatira da je projektni zadatak bio ponuditi idejno rješenje obnove, rekonstrukcije i prenamjene spomenutog prostora za potrebe MSC-a, predviđajući prostore za boravak, rad i okrpjenu cca 30 – 40 studenata i nastavnika, uključujući i nesmetano kretanje osoba s invaliditetom i smanjenom pokretljivošću (ibid.). Imajući na umu da je riječ o izuzetno izduženom volumenu, “ideja novog Međunarodnog sveučilišnog centra upravo je u linearnom nizanju grupa sadržaja duž njegove uzdužne osi” (ibid. 14). Smještajni dio, obrazovni prostori i ugostiteljski sadržaji svaki su u zasebnom dijelu kompleksa i samostalno komuniciraju s vanjskim prostorima. Osigurane su, dakako, i neophodne unutarnje veze i komunikacije. Prvo idejno rješenje iz 2012. godine pokazalo je da u spomenute prostore “sjeverne fronte” Kule nije moguće smjestiti sve sadržaje budućeg MSC-a. Rješenje je traženo, dakako u suradnji s vlasnicima, u proširenju prostornog zahvata “i to u dva smjera: vlasnik sklopa bi budućem Centru na raspolaganje stavio i ruševne prostore uz sam ulaz u Kulu Jankovića, dok bi se nastava na otvorenom mogla održavati na terasi prvog kata zgrade zvane “Kotarina”, a problematika smještaja i prehrane studenata rješavala bi (se) u prostorima nekadašnje osnovne škole u Islamu Grčkom ...” (ibid. 15). U tom su smislu napravljene spomenute dvije varijante idejnog rješenja MSC-a, koje imaju niz zajedničkih obilježja, npr.: “Izrazita linearna organizacija Centra zahtijevala je artikulaciju neposrednih vanjskih prostora koji su zamišljeni kao uzdužne šetnice s kojim se “puni” i “prazni” Centar. Svi sadržaji Centra imaju ulaz s unutarnje šetnice koja je projektirana kao izdignuta drvena paluba s trajnim elementima za zaštitu od sunca u vidu guste pergole. (...) Svaka organizaciona jedinica Centra ima ulaz i s vanjske pristupne površine: središnji ulaz, smještajni sklop te prostori radionica unutar obrazovnog dijela Centra.” (ibid. 15–16). Varijanta 2 nastala je prije svega na molbu vlasnika da se stan domara smjesti na samom istočnom uglu Centra. Time je povećan smještajni dio, ali su izgubljene radionice MSC-a, a ugostiteljstvo je izmješteno iz Kule, odnosno, reducirano na cafe-bar (ibid. 16). Predviđeno je oblikovanje volumena i detalja upotrebom tradicionalnih materijala (kamen, vapnena žbuka, kupa kanalice). Osvjetljenje je moralo biti pojačano preko krovnih prozora na unutarnjoj plohi krova (ibid.). Studija inače preporuča rješenje problema parkiranja na drugoj strani prometnice.

Voditelj Projekta MSC-a inicirao je raspravu o mogućnostima obnove i prenamjene dijela napuštene osnovne škole u Islamu Grčkom, u *walking-distance* od Kule. Time bi se

mogao osigurati smještaj za većinu korisnika usluga Centra (kako studenata tako i nastavnika), primjerije bi se moglo osigurati prehranu, rekreaciju te, napose, radionički prostor za specifične potrebe (primjerice, za arheološka i etnološka istraživanja) itd. Revitalizacija inače solidno građene osnovne škole – prostora nužno otvorenijeg lokalnom stanovništvu – mogla bi olakšati osiguranje investicijskih sredstava za MSC u Kuli.

2. 1. 3. Agronomski fakultet

Rad ekipe na Agronomskom fakultetu, s prof. dr. sc. Brankom Aničić na čelu, također je realiziran u cijelosti prema Vremenskom planu aktivnosti s pomakom koji su imale i druge ekipe. U ovoj su ekipi, pored voditeljice, inicijalno bili uvršteni prof. Stanko Stergaršek, d.i.a., asistentica Iva Rechner Dika, mag. ing. prosp. arch. i znanstvena novakinja dr. sc. Petra Pereković, mag. ing. prosp. arch. Završno izvješće “Studija vanjskog prostora Kule i Međunarodnog sveučilišnog centra sa smjernicama za uređenje” od 26. svibnja 2013. godine, potpisali su profesorica Aničić kao autorica, doc. dr. sc. Petra Pereković kao koautorica te dr. sc. Iva Rechner Dika i prof. Stanko Stergaršek kao suradnici. Grafičku obradu idejnog rješenja radile su studentice I. Bunjak-Pajdek i N. Malbaša. Studija je rađena u stalnoj suradnji s dr. sc. Urošem Desnicom, a obilno je korištena i dokumentacija u njegovu posjedu. Institucionalni izrađivač je Zavod za ukrasno bilje, krajobraznu arhitekturu i vrtnu umjetnost Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Studija, opsega 52 stranice, sadržava i 20 priloga, 10 karata i 55 slika, a u nastavku kartu posebne geodetske podloge, napravljenu u timu profesora Pribičevića te karte “Kula Stojana Jankovića. Idejno rješenje. Idejno rješenje cijelog posjeda”, “Kula Stojana Jankovića. Idejno rješenje. Idejno rješenje – uži otvoreni prostor uz kompleks Kule Jankovića i MSC” te “Kula Stojana Jankovića. Idejno rješenje. Idejno rješenje užeg otvorenog prostora uz kompleks Kule Jankovića i MSC-a – shema komunikacija”.

U kumulativnom dijelu Završnog izvješća potrebno je istaknuti, koristeći obavijesti iz ove studije, da se kompleks Kule s imanjem prostire na cca 10 ha, pri čemu je zemljište u blagom padu od istoka prema zapadu (od 164,72 m do 124 m NV). Kula i crkva sv. Đurđa nalaze se na najvišim točkama (Kula od 162 do 157 m NV, a crkva na 165,4 m NV). Mjestimično su nagibi terena jače izraženi (preko 30%), a većim su dijelom blagi (oko 7%). Izvjesno je da bi bilo kakva intervencija u prostoru prije svega morala poštivati postojeću konfiguraciju terena (Aničić 2013:32). Nužno je izraziti suglasnost i s dvije kontrastne evaluacije: Prvo, “(z)elene površine na lokaciji iznimno su značajan element čitavoga kompleksa, koji utječe na visoke estetske i vizualne kvalitete prostora” i, drugo, “(d)anas na cjelokupnoj parceli prevladava razvijena vegetacija uz pojedinačne primjerke visoke vegetacije s obilježjima sukcesije i prelaska travnjačkih ili livadnih ploha u šikaru. (ibid. 36). Kada je o kulturnom krajoliku koji Kulu već metaforički čini prepoznatljivom riječ, u studiji je umjerno naglašeno da se “na cjelokupnoj površini pojavljuju (...) pojedinačna odrasla stabla koja djeluju kao upečatljivi akcenti (najčešće jablani i čempresi visokih uskih krošanja)” (ibid.).

Korisnici ove studije posebno će morati imati na umu da je navedena površina kompleksa Kule složena, što će neizbježno imati višestruke posljedice za daljnju fazu projektiranja i programiranja MSC-a te za krucijalne daljnje sporazume i ugovore s vlasnicima Kule: “Postojeću namjenu površina čini nekoliko glavnih zona; kompleks kule s prednjim i unutrašnjim dvorištem (velika i mala avlija, zona 1 i 2), područje crkve sv. Đurđa (zona 3), perivojni dio u središnjem dijelu imanja (zona 4a i 4b) te zapadni dio imanja s pretežno poljoprivrednom namjenom (zona 5). Za sve navedene zone zadržala bi se prioritarna

namjena uz jedinu veću izmjenu u kontaktu vanjskog prostora s dijelom građevine koji će se prenamijeniti u Međunarodni sveučilišni centar (MSC) s pratećim objektima. Ta zona uključit će vanjske namjene i sadržaje koje su neizbježne za funkcioniranje takvog kompleksa (komunikacijski vanjski prostor, boravišni prostor i eventualno vanjska učionica). S obzirom da se MSC otvara i na unutrašnja dvorišta (veliku ali i djelomično na malu avliju) te istočni dio vanjskih površina prema guvnu, tu se očekuju najveće sadržajne promjene vanjskog prostora. Zone 3 i 4 su obje parkovne zone no sa specifičnim smjericama za oblikovanje posebno prostora oko crkve sv. Đurđa. Također zona 3 i/ili 1 trebale bi i sadržajno uklopiti potrebu za izgradnjom manjeg broja parkirališnih mjesta” (ibid. 39).

Suglašavajući se s ovakvim pristupom, izdvojio bih svoje mišljenje u dva pitanja. Osobno sam krajnje nesklon zagovarati bilo kakve parkirališne površine u arealu Kule. Naravno to ne bih mogao prihvatiti u neposrednoj blizini prostora “Guvna”, gdje bi doista bilo potrebno urediti, kao što Studija i predlaže, radni prostor na otvorenom, a koji bi, prema potrebi, mogao biti korišten i kao scena za različite artistske programe u izravnoj funkciji djelovanja MSC-a. K tome, parkiralište bi nužno “pokrilo” i dio površine napuštenog groblja za koje arheolozi s pravom pretpostavljaju da je jedno od potencijalno najizdašnijih arheoloških nalazišta u ovom dijelu Ravnih kotara. Ono bi remetilo i ugođaj oko crkve sv. Đurđa, smještenoj u neposrednoj blizini. Drugo je pitanje bitno jednostavnije, a tiče se razine otvorenosti pogleda od crkve sv. Đurđa prema jugu. Mišljenja sam da bi trebao biti što otvoreniji, tim više što je predviđeno postaviti odmorište s klupom ispred crkve. Budući da je u crkvi, pored ostalih Jankovića i Desnica, sahranjen pisac Vladan Desnica, otvoren pogled s klupe pred crkvom na Ravne kotare i Zadar imao bi i simbolički veliki značaj.

Studija obiluje poticajnim uvidima i prijedlozima rješenja. Njezina je velika prednost u tome što maksimalno vrednuje tradicijske vrijednosti okoliša Kule, koliko god i gdje god je to moguće – imajući na umu kontinuitete i diskontinuitete, ali i razinu dokumentiranosti tradicija, potom, ona istovremeno vrednuje i privatne i (moguće) javne interese i vizure, nastojeći ih međusobno razlučiti, ali i uskladiti kada god je to moguće. Ne ulazeći u detalje, htio bih naglasiti potrebu za daljnjom raspravom o “Velikoj avliji”. Budući da je ona u 19. i 20. stoljeću mijenjala svoje statuse i funkcije, izvjesno je da ona i u budućnosti na nov način može imati svoje privatno-javne sadržaje i djelatnosti. Iako se predloženo rješenje odnosi samo na dio njezine kompleksne problematike, mislim da bi trebalo krenuti od njega, tj. “preispitati mogućnost oblikovanja vanjskog prostora za manifestacije različitog oblika (prezentacije, izložbe na otvorenom, kulturne večeri, manji koncerti, vanjske radionice i sl. za potrebe događanja vezanih za muzej/galeriju Kule Jankovića i sveučilišni kampus)” (ibid.:41). Budući da će povijesna jezgra Kule ionako imati naglašeni memorijalno-muzeološki karakter, bit će naglašenija potreba za programskim usuglašavanjem djelatnosti s djelatnošću MSC-a. Koliko je to osjetljivo pitanje najbolje svjedoči vrlo umjesno upozorenje iz Studije da “ulazni prostor u Međunarodni sveučilišni centar – komunikacije i eventualni boravišni dio [treba] oblikovati na način da se ne naruši postojeći karakter velike avlije i na način da se ne naruši reprezentativnost ulaznog dijela osobito u potezu glavni ulaz u dvorište (kapija) – glavnu ulaz u građevinu” (ibid. 45).

Što god se dogovaralo u vezi s MSC-om, nužno je imati na umu da će na lokalnoj, županjskoj i državnoj razini pa i u međunarodnim kontekstima trebati osigurati mnogo povoljniji pravni i razvojni status Kule i njezina okoliša, Islama Grčkog i Latinskog, Kašića, Gregurice itd. Prema Prostornom planu Zadarske županije (dalje: PPŽŽ) iz 2006. godine, Islam Grčki nalazi se u ravnokotarskom zaobalnom prostoru. Poljoprivredne aktivnosti

vrlo visokog i visokog intenziteta prioritete su u razvojnom planiranju. U njemu je naglašena i važnost zaštite “značajnih i vrijednih poljodjelskih kompleksa”. Prostorni plan uređenja Grada Benkovca (2012.) u osnovi na isti način vrednuje Islam Grčki, s time što je “(z)a lokalitete Brložina i Kovačevići propisana ... izrada prostornog plana užeg područja odnosno Urbanističkog plana uređenja ...” (ibid. 19–21). Pogled na kartu zadarskih županijskih prostorno-razvojnih cjelina nameće zaključak da je Islam Grčki s Islamom Latinskim i Kašićem areal u kojemu se dotiču zadarska urbana regija te prostor podvelebitskog kanala (ibid.). Potonje nigdje u dokumentima ne piše, a dovoljno je uspeti se za lijepa vremena na vrh Kule pa vidjeti ono što spomenuta karta sugerira. Ljudski pogled doseže preko Zadra do zadarskih otoka, a, s druge strane, obuhvaća podvelebitske predjele, Novigradsko i Karinsko more te masiv Velebita. Sva prirodna i kulturna raznolikost tog dijela Hrvatske vidi se s vrha islamske Kule kao na dlanu i to usred njegova najplodnijeg predjela.

Iako Zadarska županija “obiluje” prostorima koji su zbog svoje geomorfološke, biološke i krajobrazne raznolikosti registrirani pod određenim stupnjem zaštite, u Islamu Grčkom je benkovačkim planom iz 2008. godine registriran park uz Kulu kao vrijedna parkovna površina, koju je potrebno zaštititi i urediti sukladno predloženoj kategoriji zaštite...” (ibid.:23). PPZŽ registrira u Islamu Grčkom kao zaštićene graditeljske spomenike povijesno kulturne baštine crkvu sv. Đurđa i Kulu te arheološki lokalitet Crkvine, a benkovački iz 2012. godine, pored navedenih, uključuje i arheološki lokalitet Vrelina-Ciciline Bujaduše i prapovijesni lokalitet Graduša-Lokve (ibid. 25).

Posebna je vrijednost Studije što otvara i dugoročnije projicirana pitanja mjesta Agromskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao i Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru općenito u projektima u Kuli i Ravnim kotarima koji će povezivati izvorne obrazovne i znanstvene funkcije MCS-a s razvojnim politikama u lokalnom i regionalnom obzoru: “Veličina posjeda i nedostatak kontinuirane njege pogoduju sukcesiji, te je zbog održivosti novo uređenog perivoja potrebno osmisliti dodatni oblik suradnje na temelju kojeg bi se kroz edukaciju taj prostor i održavao. Da bi se ovom posjedu vratio stari i prepoznatljiv ladanjski sjaj potreban je duži period intenzivne njege i kontinuiranog održavanja. Za to je potreban stalan nadzor i određeni ljudski resursi koji bi se brinuli o tom prostoru. Iz tog razloga u budućnosti bi se mogla uspostaviti suradnja s poljoprivrednim školama i/ili fakultetima (Sveučilište u Zadru i Sveučilište u Zagrebu) kako bi dio posjeda bio poligon studentske prakse, istraživanja i slično. Na njemu bi se promovirao uzgoj starih autohtonih sorti voćaka i povrća i učilo o izgubljenim i napuštenim kulturama koje su nekad postojale na ovom arealu. U dijelu kompleksa Kule i avlijama moguće je kroz uzgoj raznolikog mediteranskog bilja također učiti i prepoznavati njihova botanička svojstva i karakteristike. Moguće je i putem stručnih radionica raditi na postepenoj izgradnji i obnovi krajobrazno arhitektonskih elemenata (staza, zidova, kamenih struktura i sl.). U sklopu održavanja i vizije održivog gospodarenja potrebno je i moguće kroz dobro osmišljene projekte za to i osiguravati dodatna poticajna financijska sredstva” (ibid. 54).

2. 1. 4. Filozofski fakultet: muzeološka studija

Glavna je zadaća inicijalnog sastava tima koji su činili prof. dr. sc. Tomislav Šola te znanstveni novaci-asistenti Darko Babić i Željka Miklošević – svi s Katedre za muzeologiju Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – bila izraditi muzeološku studiju o prezentaciji bogate baštine Kule, što je uključivalo njezine raznolike elemente i mjesta sjećanja (napose u vezi s piscem Vladanom Desnicom)

te mikroregije gornjih Ravnih kotara, s otvorenim obzorjima prema Zadru, otocima i Velebitu. Završno izvješće “Muzeološka studija o mogućnostima prezentacije baštine Kule Stojana Jankovića” iz lipnja 2013. godine potpisuje dr. sc. Darko Babić, operativni voditelj muzeološke dionice Projekta MSC-a, koji je u međuvremenu preuzeo punu odgovornost za ovu studiju, u suradnji s kolegicom Željkom Miklošević.

Muzeološki segment Projekta MSC-a, fokusiran na prezentaciju baštine Kule Stojana Jankovića, zaključen je izradom muzeološke studije koja predstavlja – sukladno zadanim projektnim ciljevima – cjeloviti prijedlog muzeološkog rješenja. Svojom cjelovitošću on postaje, i predstavlja, osnovni dokument za daljnje aktivnosti vezane uz raznovrsne oblike i metode interpretacije i komunikacije kako vrijednosti baštine Kule tako i njezina šireg okoliša. Važno je istaknuti da završna muzeološka studija uvažava i integrira sve dionike Projekta MSC-a – vlasnike Kule i zbirke pokretnih kulturnih dobara kumuliranih u Kuli u dužem razdoblju te jednako tako i svih projektnih partnera. Posebna je pažnja posvećena poželjnim sinergijskim učincima između djelatnosti Međunarodnog sveučilišnog centra Sveučilišta u Zagrebu (u osnivanju) i muzejskim projektima i aktivnostima u Kuli. Na tom tragu dodatno su konzultirani, za određene segmente studije, i određeni renomirani stručnjaci u svijetu u području muzeologije/upravljanja baštinom.

Sukladno predviđenom vremenskom planu provođenja aktivnosti dionice D, Muzeološka studija o prezentaciji baštine Kule bila je podijeljena u dvije osnovne faze. Tijekom prvih šest mjeseci trajanja Projekta MSC-a involvirani naprijed navedeni stručnjaci za ovu dionicu provodili su nužna preliminarna istraživanja vezana uz potencijale i mogućnosti upotrebe kulturne i prirodne baštine. Ona su se odnosila izravno na Kulu, uključujući njezine raznolike elemente, napose one vezane uz Vladana Desnicu. Uključivala su jednako tako i baštinske potencijale kao i mogućnosti baštinske interpretacije šireg areala mikroregije gornjih Ravnih kotara, grada Zadra i Velebita. Pritom je ponajviše bila korištena građa dostupna u zagrebačkim knjižnicama, muzejima i arhivima.

Istovremeno, napravljena su i komparativna muzeološka istraživanja vezana uz primjere dobre prakse interpretacije i prezentacije baštine koji imaju sličnosti s ovim projektnim zadatkom. U tom segmentu vrijedi posebno istaknuti iskustvo “Heathland Centre Lygra” (Vrištinski centar na otoku Lygra) u Norveškoj.³ Ovaj, više puta nagrađivani Centar, iako situacijski vrlo različit od ravnokotarskog okoliša, vrlo je poticajan kao primjer sveukupne interpretacije teritorija i svojevrsnog neformalnog ekomuzeja. Poticajan je i zato što je bio pokrenut na inicijativu profesora s norveškog Sveučilišta u Bergenu. Razvio se kao izvrstan primjer kvalitetne suradnje akademskog i muzejskog sektora. Tijekom prvih pola godine pored navedenih istraživanja ostvarene su i dvije značajne razmjene ideja s relevantnim stručnjacima u području muzeologije i upravljanja baštinom. Iako aktivnosti o kojima je riječ nisu bile financirane iz sredstava Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu, važne su jer su osigurale značajno kvalitetniju razinu izvedbe projektnih zadataka. Radi se o radnim sastancima s uglednim svjetskim stručnjakom na području muzejskog dizajna, dr. sc. Georgeom Jacobom te s dr. sc. Clintonom Timothyjem Curlom, višim istraživačem kanadskog Muzeja ljudskih prava (u izgradnji). Kolega Babić je sa spomenutim stručnjacima raspravio mogućnosti buduće suradnje. Ovaj oblik dodatnog angažmana na projektnim marginama, ali bez projektne financijske podrške, nastavljen je i u drugoj, završnoj fazi.

³ <http://www.coast-alive.eu/content/heathland-centre-lygra> i <http://www.muho.no/en/the-heathland-centre-at-lygra/> (pristup 22. 6. 2013.).

Odlaskom profesora Šole s Katedre za muzeologiju, koja je bila nositelj ovog dijela Projekta MSC-a, dr. sc. Darko Babić je kao dotadašnji prvi suradnik preuzeo punu odgovornost za oblikovanje i finalizaciju studije. Izradio je prvu, radnu verziju muzeološke studije uz asistenciju kolegice Željke Miklošević na određenim, manjim, dijelovima studije. Ova je verzija pažljivo analizirana i usklađivana *online* komunikacijom, ali i na više sastanaka s vlasnicima Kule i zbirki koje čine okosnicu muzeološke studije. Stalna komunikacija održavana je i s voditeljem Projekta MSC-a te s drugim projektnim partnerima.

Istovremeno s ova dva procesa slijedile su i povremene konzultacije oko pojedinih segmenta vezanih uz modele i oblike moguće prezentacije slojevite baštine Kule s nekoliko vodećih muzejskih i baštinskih profesionalaca. Među njima treba izdvojiti profesora Amarewara Galla te Susan Cross iz Europske asocijacije za interpretaciju baštine. Spomenuta i nespomenuta imena svjetskih stručnjaka sada već čine svojevrsni neformalni međunarodni savjetodavni konzorcij muzeoloških rješenja u Kuli i njezinu okolišu, koji neupitno predstavlja dodatnu vrijednost u ovom projektu.

Na sadržajnoj razini muzeološka studija u svom prvom dijelu detaljno analizira zadane okolnosti lokaliteta (Kule Stojana Jankovića) kao izravnog prostora muzeološke intervencije, zbirki koje su na raspolaganju za upravljanje i moguće izlaganje te zadanosti koje proizlaze iz postojećeg Zakona o muzejima, izdvojenih segmenata iz Pravilnika vezanih uz muzejske institucije i muzeološko djelovanje kao i Registra muzeja u Republici Hrvatskoj (kojeg vodi Muzejski dokumentacijski centar u Zagrebu). U ovom dijelu studije istaknuti su potencijali koje Kula Stojana Jankovića sa svojim zbirkami posjeduje (uz pretpostavku da će iste, s obzirom da su neke još uvijek dislocirane, biti na raspolaganju za realizaciju željene interpretacije i prezentacije baštine) uz poseban osvrt na ograničenja i obveze koje propisuje Zakon o muzejima i relevantni Pravilnici. U tom kontekstu treba istaknuti da ne postoje prepreke da se muzeološko djelovanje u Kuli Stojana Jankovića prepozna kao muzejska ustanova (u osnivanju) uz uvjet da se formalno riješi status zbirki (adekvatnost čuvanja i izlaganja predmeta). Nadalje sugerira se da je potrebno u najskorijem roku riješiti pitanje formalnog osnivača muzeja pri čemu je predloženo nekoliko rješenja, uz sugestiju da isti bude formiran u obliku javno-privatnog partnerstva koji nadilazi forme prisutne u postojećem Zakonu o muzejima. Ova forma najkvalitetnije odgovara zadanoj situaciji premda u Republici Hrvatskoj ista nije dovoljno često prisutna u segmentu kulturnih institucija, to je praksa koja u zapadnoj Europi te Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi nije rijetka i uspješno funkcionira. Alternativna predložena rješenja jesu osnivanje muzeja od strane Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog povijesnog muzeja ili kao podružnice jednog od lokalnih/regionalnih muzeja (npr. Zavičajni muzej Benkovac). Nadasve značajna ograničenja koje implicira postojeći Zakon o muzejima i relevantni Pravilnici vezani su uz prostor, oprema i sredstva za rad koje svaki muzej mora posjedovati i njima je posvećena posebna pažnja. U ovom segmentu muzeološka studija ukazuje da, ukoliko se odabere opcija osnivanja samostalnog muzeja, trenutna i realno projicirana buduća opcija podrazumijeva formiranje samostalnog lokalnog, a po muzeološkim karakteristikama općeg muzeja premda ukazuje i ovdje na neke moguće alternative.

U glavom dijelu, razradi muzeološke studije uzeti su u obzir svi prethodno izneseni stavovi te pravne implikacije koje proizlaze iz Zakona o muzejima i povezanim pravilnicima i predložena muzeološka koncepcija razvoja muzejske institucije u kompleksu Kule je s njima u skladu. Osnovna ideja koncepcije je usklađena suvremenim muzeološkim tendencijama i praksi izlaganja u muzejskim ustanovama/institucijama – transformaciji od muzeja pred-

meta u pravcu muzeja ideje. Napose se slijede načela interpretacije i prezentacije baštine koja su prakticirali ekomuzeji u Francuskoj u drugoj polovini 20. stoljeća. Osnovna ideja ekomuzejskog pokreta očituje se na razini odnosa ustanove spram cjelokupnog teritorija te zbirke spram sveukupne (kulturne i prirodne) baštine, kao i u aktivnoj involviranosti lokalnog stanovništva kao dionika baštine. Ova se načela vrlo kreativno mogu vrlo reprezentativno primijeniti u slučaju bogatog nasljeđa Kule Stojana Jankovića, imajući na umu aktere, događanja i lokalne osobitosti. Idealno bi Kula trebala istovremeno biti ishodišna točka za analogno upoznavanje prostora gornjih Ravnih kotara. Time bi u Kuli još jače mogao doći do izražaja Vladan Desnica, kao čovjek i djelo, kao krucijalna baštinska vrijednost, kao nadasve važna dimenzija – univerzalna ideja interkulturalizma.

Sukladno tome je i pretpostavljeni muzejski obilazak baziran upravo na ova tri segmenta. U nevelikim prostorima “Stare kuće” koji su rezervirani za muzeološku interpretaciju i prezentaciju (cca 410 m²), prizemlje je predloženo za interpretaciju bogate povijesti mikroregije s naglaskom na Kuli. Prvi kat je usmjeren na prezentaciju ideje interkulturalizma u rasponu od poimanja interkulturalizma do specifičnog, konkretnog mikroregionalnog konteksta, s težištem na Kuli. Time se stvara idealni uvod u muzeološku prezentaciju koja slijedi na drugom katu, posvećenu piscu Vladanu Desnici (svojevrсна memorijalna kuća/soba-muzej koji, na osnovu bogatog osobnog narativa emitira univerzalne vrijednosti). Dodatni interpretacijski elementi, uključeni u muzeološku koncepciju, podrazumijevaju zadržavanje određenih prostora (soba) u njihovu nekadašnjem izvornom (sada rekonstruiranom) obliku koji kvalitetno pridonose tumačenju svih triju osnovnih vrijednosti koje ovaj muzej ima za cilj. Planirano interpretacijsko upoznavanje s vanjskim prostorima (gumno, crkvice sv. Đurđa, arboretum, poljoprivredne površine, ...) slijedi ekomuzeološku logiku prezentacije baštine i osigurava dodatnu vrijednost muzeološkog upoznavanja s Kulom Stojana Jankovića.

Pored navedene, neupitno izvedive muzeološke koncepcije u trenutno zadatim okolnostima, muzeološka studija iznosi i temeljna stajališta o mogućnostima daljnjeg razvoja muzeološke prezentacije i interpretacije u vezi s razvojnim mogućnostima MSC-a, što, pored ostalog, uključuje mogućnosti arhitektonskih intervencija. Međutim, to su pitanja koja ostaju otvorena za budućnost i ovise o značajnim dodatnim sredstvima.

Zaključena muzeološka studija u tom smislu pretendira postati osnovnim dokument sve daljnje aktivnosti vezane uz raznovrsne oblike i metode interpretacije i komunikacije vrijednosti baštine Kule i šireg okoliša. Ona treba biti i osnovna podloga za eventualnu prijavu za strukturne fondove Europske unije.

2. 1. 5. Filozofski fakultet: “Desničini susreti”

U jesen 2010. godine, kada je rad na ovoj projektnoj aplikaciji dosegao svoj zenit, Program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja *Desničini susreti* bio je već u trećoj godini svoga kritičkog propitivanja moderne intelektualne historije. Od svog osnutka, 1989. godine i napose od obnove svoje djelatnosti, 2005. godine, *Desničini susreti* – izvorno posvećeni kritičkom propitivanju opusa Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) – nastojali su podržavati i kulturu kritičkog propitivanja vremena u kojemu je Desnica živio. Ovakvi *Desničini susreti*, koji se svake godine u rujnu održavaju u Zagrebu ili Zadru te svaki put i u Kuli u Islamu Grčkom, dokaz su da je Međunarodni sveučilišni centar u Desničinoj Kuli doista *work-in-progress*, da taj Centar u svojoj jezgri već sada postoji. Godine 1990. te od 2005. do 2012., dakle, u svim godinama kada su se

održavali, u njihovu je radu sudjelovalo 158 sudionika iz Hrvatske, Austrije, Belgije, Bosne i Hercegovine, Češke, Francuske, Italije, Nizozemske, Njemačke, Poljske, Sjedinjenih Američkih Država, Slovenije i Srbije. Dakle, od početka svog djelovanja oni su *par excellence* međunarodni sveučilišni i kulturni fenomen.

Drugo je njihovo obilježje da su od obnove svoje djelatnosti 2005. godine – na stotu obljetnicu rođenja Vladana Desnice – *Desničini susreti* interinstitucionalni program. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje su 1989. godine bili utemeljeni u sastavu Zavoda za hrvatsku povijest, od svoje obnove 2005. godine ustrojbeno su vezani za Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije. Ovaj je Centar izvorno bio konstituiran u Zavodu za hrvatsku povijest, ali je 2007. godine legaliziran kao ustrojbeno jedinica Filozofskog fakulteta, a 2012. godine, nakon što je na Fakultetskom vijeću usvojen njegov Pravilnik, ušao je u novu fazu svog djelovanja. Još je jedna fakultetska ustrojbeno jedinica, Odsjek za kroatistiku, u statusu utemeljitelja u *Desničinih susretima*. Pored toga, utemeljiteljski status imaju i Hrvatsko društvo pisaca iz Zagreba te Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, također iz Zagreba. Njihovi predstavnici, tj. akademik Krešimir Nemeć, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić čine stalni sastav Pripremnog odbora. Ovisno o “velikoj temi” sljedećih *Desničinih susreta*, Pripremini odbor se dopunjava s jednim ili dva stručnjaka, stručnjaka za izabranu “veliku temu”. Tako su članovi bili i prof. dr. sc. Ivo Banac, prof. dr. sc. Zvonko Kovač, akademik Zoran Kravar itd.

Treće je njihovo obilježje – u izravnoj vezi s podnaslovom *Desničinih susreta* – poticanje inter- i transdisciplinarnog dijaloga i to preko granica “paradigmi”. Pristupi imanentni povijesti društva kao i povijesti kulture u *Desničinih susretima* ne isključuju se. Naprotiv. Time su veliku vrijednost dobili inovativni pristupi intelektualnoj historiji, čime je, dakako, dodatno pojačan interes za opus Vladana Desnice.

Četvrto je njihovo obilježje inter- i transgeneracijski dijalog. Iako ljudi koji su obnovili *Desničine susrete* potječu, neovisno o osobnim svjetonazorima iz svijeta “šezdeset i osme”, u inicijativama *Desničinih susreta* sudjeluju sve akademski aktivne generacije, od najmlađih do, uvjetno, najstarijih. Njihova su “motorna snaga” dobrim dijelom poslijediplomski doktorski studenti. Tajnici Pripremnog odbora redovito su doktorandi (Magdalena Najbar-Agičić 2009. i 2010.; Branimir Janković 2011. i 2012.; Filip Šimetin Šegvić i Nikolina Šimetin Šegvić, 2013.). Njihova je i kreativna i operativna uloga redovito vrlo velika. Broj doktoranada koji ravnopravno sudjeluju u radu *Desničinih susreta* u stalnom je porastu posljednjih godina (godina 2013. bila je prva, privremena, iznimka). Tajnici Pripremnog odbora u suradnji s programskim voditeljem, prof. dr. sc. Dragom Roksandićem, iz godine u godinu prije održavanja *Desničinih susreta* realiziraju “programsku knjižicu”, koja sadržava različite informativne tekstove te, napose, program rada, sažetke priopćenja i biobibliografske obavijesti o sudionicima. “Programske knjižice” rađene su uvijek po najvišim standardima u nas te imaju svoj CIP zapis i ISBN. Redovito ih se distribuira u pdf obliku na vrlo veliki broj adresa. Tako je bilo i 2011., 2012. i 2013., a bit će tako i ubuduće.

Desničini susreti postojano drže do kulture znanstvenog dijaloga. S izuzetkom skupa održanog 2013. – posvećena temi “Intelektualac danas”, koji je održan na Sveučilištu u Zadru i u Kuli u Islamu Grčkom od 20. do 22. rujna 2013. i za koji su sudionici dogovoreni odlukama Pripremnog odbora i pozvani osobnim pismima – svi prethodni skupovi obznanjivani su javnim pozivima za prijave. To je uključivalo, kao što je to obično slučaj, obrazloženi prijedlog teme i raspravu na Pripremnom odboru o mogućim problemskim usmjerenjima skupa u okviru unaprijed dogovorene “velike teme”. “Velika tema” *Desničinih*

susreta 2009. bila je “Intelektualci i vlast, 1945.–1954.”, *Desničinih susreta 2010.* “Ideologija vlasti i ideološki tekst”, *Desničinih susreta 2011.* i *Desničinih susreta 2012.* “Intelektualci i rat, 1939.–1947.” “Velika tema” *Desničinih susreta 2013.* Bila je “Intelektualac danas”, čime se prvi put tematski izašlo izvan obzorja kronološkog vremena Vladana Desnice samog, ali se zato dosljednije “zaokružila” problematika epohalnog (samo)razumijevanja intelektualaca od kraja 19. do početka 21. stoljeća. Time se i prije održavanja skupa uspijevalo osigurati fokusiranje na inovativne pristupe na samom skupu. Drugo, potičući prihvaćene sudionike da prije održavanja skupa distribuiraju što je moguće iscrpnije dijelove svojih priopćenja bilo je moguće, s jedne strane, ograničiti dužinu izlaganja priopćenja na 10 do 15 minuta, a, s druge strane, otvoriti što više mogućnosti za kritičku raspravu povodom pojedinih priopćenja, tematski povezanih priopćenja ili same “velike teme” skupa. Time se dodatno poticalo sudionike da nastave raditi na svojim tekstovima poslije završetka rada skupa. Treće, sa zadovoljstvom se može konstatirati da se kvaliteta članaka pripremljenih za objavljivanje povećava u prosjeku iz godine u godinu. Tome (vjerojatno) doprinose i Upute suradnicima za pisanje priloga u Zborniku, koje su u osnovi ustaljene od početka objavljivanja serije Zbornika radova *Desničinih susreta*, ali je još sigurnije da je uvođenje dvostrukog recenziranja svakoga pojedinog članka (u pravilu, jedan recenzent iz Hrvatske i jedan iz inozemstva) utjecalo da “produženje” dijaloškog ozračja i poslije održavanja samog skupa.

Budući da je Pripremni odbor zaključio da je potrebno uložiti napor da se svaki novi svezak Zbornika prezentira na prvim sljedećim *Desničinih susretima*, nije potrebno posebno isticati da *Desničini susreti* funkcioniraju cijele godine, od skupa do skupa. Time dolazimo do Biblioteke *Desničini susreti* Centra za komparativnohistorijska i interkulturalna istraživanja. Zbornike radova *Desničini susreti* od početka zajednički, kao suurednici, uređuju prof. dr. sc. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, prof. i doktorandica. Do sada je u Biblioteci objavljeno sedam svezaka, a zadnji, osmi svezak Zbornika radova *Desničini susreti 2012.: Intelektualci i rat, 1939. – 1947.* objavljen je u dva sveska te se može reći da je to bio dosad najveći izdavački poduhvat *Desničinih susreta* (cca 700 kartica teksta).

Riječ je o nastavku trenda započetog sa Zbornikom radova *Desničini susreti 2011.*, koji je s uvođenjem spomenute dvije recenzije za svaki članak, UDK broja za svaki članak te u svakom slučaju sažetka i ključnih riječi na hrvatskom i engleskom, popisa izvora i literature, a na kraju kazala i popisa recenzenata. Time je zadan znanstveni i nakladnički standard ispod kojeg se ne bi smjelo ići, što, dakako, iziskuje i veće izdatke.

Publikacija *Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag, pogled unaprijed* (2012.) rezultat je stjecaja okolnosti u kojemu su se podudarile potreba da se na istovremeno dokumentaran i kritički način vrednuje 25-godišnje iskustvo *Desničinih susreta* te da se povodom izlaska iz tiska “prekretničkog” *Zbornika radova Desničini susreti 2011.* u Zagrebu, u Multimedijalnoj dvorani Knjižnice Filozofskog fakulteta i u Beogradu, u Amfiteatru Narodne biblioteke Srbije, vrednujući ostvareno otvori raspravu o daljnjim mogućnostima razvitka *Desničinih susreta*.

Načelno, problema nema jer su *Desničini susreti* ionako definirani kao program društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja. Nema razloga da pored svoga godišnjeg skupa i svega što ga prati ne počnu razvijati druga područja djelovanja, koja bi mogla isto tako biti integrirana u programske aktivnosti Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli. Činjenica da je Centar za komparativnohistorijska i interkulturalna istraživanja registriran za vrlo široki spektar aktivnosti bitno olakšava daljnje jačanje funkcija i potencijala *Desničinih*

susreta u razvitku Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli te istovremeno na Sveučilištu u Zagrebu i, u skladu sa zajednički dogovorenim interesima, na Sveučilištu u Zadru.

S ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju postaje važnije nego ikada pitanje prevođenja s hrvatskog na mnoštvo jezika te s mnoštva jezika na hrvatski. (Kada je o *Desničinih susretima* riječ, pitanje je još važnije jer je Vladan Desnica sam bio odličan prevoditelj s talijanskog i francuskog te ruskog jezika.) *Desničini susreti* trebali bi njegovati vrlo visoke standarde prijevoda umjetničkih djela (ne samo književnih!) te prijevode društveno-humanističkih i kulturoloških izdanja. Međunarodni sveučilišni centar u Kuli, s mogućnošću involviranja jezgre vrsnih stručnjaka iz Zagreba i Zadra, mogao bi vremenom postati međunarodno žarište specijaliziranih iskusnijih i manje iskusnih prevoditelja, uključujući i najmlađe generacije, koji bi prevodili u timovima istovremeno s raznih jezika na hrvatski i/ili s hrvatskog na razne jezike. Druga programska orijentacija – imanentna *Desničinih susretima*, prije svega zbog činjenice da je sam Vladan Desnica u oskudnim vremenima pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća poduzimao sve što je mogao da bi zaštitio Kulu kao kulturno dobro i istovremeno da bi osigurao da ona bude percipirana i kao javno kulturno dobro, otvoreno posjetiteljima – svakako je razvijanje specijalističkih programa kulturnog menadžmenta za mlade stručnjake različitih profesionalnih profila. Ravni kotari su i ekološki i kulturno jedna od najbogatijih i, istovremeno, “najneiskorištenijih” hrvatskih subregija. Uostalom, Kula sama je idealan povod za kreativno propitivanje “kulturnog kapitala” kompleksa samog, Desničina opusa, mnogobrojnih ravnokotarskih baštinskih vrijednosti itd. Povezivanje poslijediplomskih specijalističkih programa s konkretnim subregionalnim projektima imalo bi veliko značenje ne samo za Sjevernu Dalmaciju nego (potencijalno) i za cijelu Hrvatsku pa i druge zemlje. Dakle, ne napuštajući svoju izvornu i provjerenu radnu orijentaciju, *Desničini susreti* kao jezgra različitih drugih održivih inicijativa, mogu biti istovremeno i “elitne” i “pučke” u umijeću povezivanja “velikih tema” suvremenog doba sa svakodnevnim ljudskim potrebama.

2. 1. 6. Filozofski fakultet: voditelj i administratori

Voditeljski i administrativni poslovi pretrpjeli su vjerojatno najveće izmjene u odnosu na inicijalno projicirane obveze. Tome je glavni razlog što je nakon odobrenja ovog projekta Sveučilištu u Zagrebu odobren europski projekt *Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region*, kojemu smo voditelji dr. sc. Hrvoje Mataković sa Sveučilišta u Zagrebu i ja. Iako su ova dva projekta različito dimenzionirana te se u europskome Međunarodni sveučilišni centar jedva i spominje, postoje i neupitna preklapanja. Budući da se od voditelja s autoritativne strane očekivalo da da svoj doprinos realizaciji oba projekta, on je to i prihvatio na temelju uvjerenja da se ne radi o konfliktu interesa. (Napominjem da u europskom projektu moja profesorska plaća dijelom ulazi u novčanu masu na temelju koje se Sveučilište natjecalo za europska sredstva, što, dakako, ima mnogobrojne implikacije.)

Odobrenje spomenutoga europskog projekta bio je razlog da se odustane od internetske stranice za ovaj projekt jer je zajednički dogovoreno da se sredstvima iz europskoga napravi reprezentativna internetska stranica za sveučilišne inicijative glede MSC-a u Kuli. U iščekivanju interaktivne stranice, najveći dio komunikacije s članovima sveučilišnog projekta realizirao se elektroničkom poštom i povremenim, ali redovitim sastancima s pojedinim ili svim članovima projektnog tima. Osjećam potrebu istaknuti da su unatoč općem pomaku u Vremenskom planu pojedine projektne dionice u osnovi vrlo usuglašeno realizira-

ne. Kada je i bilo nedoumica što je sve čiji projektni zadatak, uspijevalo se naći primjerena rješenja i, otvoreno rečeno, mislim da je najveći uspjeh ovog projekta što je konstituirana izuzetno profesionalna ekipa stručnjaka za različite poslove u vezi s projektom Međunarodnoga sveučilišnog centra koja je stvorila osjećaj da radi na zajedničkom poslu. Stvorena je i potrebna timska, pozitivno konotirana empatija spram projekta MSC-a u Kuli, što je posebno važno jer se radi o projektu u predjelima gdje su ratni ožiljci još uvijek vidljivi, skoro na svakom koraku.

Voditelji projektnih dionica su od početka rada na projektu podržavali raspravu o tome koji su sve ciljevi ovog projekta. I u tim je raspravama prevladavao vrlo realističan pristup, u biti isti onakav kakav već godinama motivira *Desničine susrete*, tj. raditi samo ono što je realno izvedivo, a ne gubiti iz vida "strateške ciljeve", što bi u ovom slučaju bili kompleksna revitalizacija Kule i izgradnja MSC-a.

Realističnost se ogleda i u ranoj spoznaji da je za izgradnju funkcionalnijeg MSC-a nužno "izići" iz Kule i pokušati riješiti neka ključna pitanja održivog funkcioniranja MSC-a obnovom i prenamjenom osnovne škole u Islamu Grčkom, razmjerno vrlo velikog i prostranog objekta u središtu sela, nedaleko od Kule. (Voditelj je u skladu sa svojim programskim ovlastima razgovarao s odgovornima na Sveučilištu u Zadru i dobio obećanje da će se rektor prof. dr. sc. Ante Uglešić založiti da se riješe mogući problemi s time u vezi. Smatram da je iznimno važno što i u Zagrebu i u Zadru i dalje postoji najbolja volja da nastavi i, dakako, intenzivira suradnja u realizaciji ovog projekta.)

Kada je riječ o narativnom završnom izvješću, već poodavno je dogovoreno da se njime ne preudicira ništa što bi prelazilo objektivne granice idejnih nacrti i rješenja. U tom smislu ovaj dokument nudi prije svega pregled najvažnijih obavljenih poslova u svim dionicama projekta, pojašnjava kontekste u kojima su poslovi obavljeni i sugerira, na žalost, nerealiziranu javnu prezentaciju završnih izvješća u radu na pojedinim dionicama. To je s jednim ili dva izuzetka bilo nemoguće napraviti iz jednostavnog razloga što je finalizacija dijela preuzetih obveza trajala praktično sve do nedavno.

Jedina javna evaluacija poslova obavljenih u posljednje dvije godine, kao i u periodu od proteklih četvrt stoljeća, ostvarena je u slučaju *Desničinih susreta* u Zagrebu i Beogradu u prosincu 2012. godine. S time u vezi objavljena je i jubilarna publikacija, koja je u pdf-u dostupna u kompletnom izvješću.

Sveučilišne ankete o mogućim novim sudionicima projekta MSC-a vođene su isključivo informativno. Bilo ih je više, na različitim fakultetima, ali su svi ograničenog dosega jer je nemoguće dalje ići u poslove koji bi uključivali odlaske u Kulu. Za to sada jednostavno nema preduvjeta, od financijskih i materijalnih nadalje. U razgovorima s rektorom prof. dr. sc. Aleksom Bjelišem te prorektorima prof. dr. sc. Bojanom Baletićem i prof. dr. sc. Melitom Kovačević bilo je riječi o potrebi konstituiranje jednoga autoritativnog sveučilišnog *ad hoc* ili formalno konstituiranog tijela koje bi preuzelo na sebe "strateško planiranje", ali to, za sada, nije realizirano. Nadamo se da će rezultati ovog projekta u tom smislu biti pozitivan poticaj.

Moje je duboko uvjerenje da je ovaj projekt stvorio realne osnove da se ide dalje, u nove aplikacije i, napose, u međunarodno umrežavanje. U razgovorima sa spomenutim prorektorima bilo je riječi o mogućnostima korištenja postojećih bilateralnih sporazuma Sveučilišta u Zagrebu za projektne zadatke na raznim razinama kojima bi se postupno zgušnjavala mreža involviranih u projektu MSC-a u Kuli. Nakon zaključenja spomenutoga europskog projekta moguće je ići dalje i na mnogo ambicioznije europske fondove u Hrvatskoj nakon

datuma pristupanja Hrvatske Europskoj uniji (1. srpnja 2013. godine). Osobno mislim da je to najisplativiji pristup.

Naime, mediteranska je perspektiva u ovom slučaju vrlo realna. O tome svjedoči i europski projekt o Kuli. Međutim, ona iziskuje mnogo jače profiliranje inicijativa i interesno umrežavanje nego što je to sada uopće moguće i zamisliti. Realna je i srednjoeuropska perspektiva. O tome se također dosta raspravlja, ali još uvijek nisu doneseni zaključci koji bi bili realna osnova za produbljenje osmišljavanje inicijativa.

Osobno sam mišljenja, kao dugogodišnji voditelj projekta *“Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu”* da je danas najveća hrvatska prednost transregionalna situiranost (Sredozemlje – Srednja Europa – Jugoistočna Europa). Povijesno to nije obično bilo tako, ali bi u budućnosti moglo biti, a to znači da su mjesta poput Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom već i simbolički predodređena biti mjesta kreativnih dijaloga i međunarodne sveučilišne suradnje. U tom je smislu ovaj projekt uspjeh već time što je započet, a još veći uspjeh time što su sve predviđene dionice realizirane na zavidnoj profesionalnoj razini.

2. 1. 7. Ključni vanjski suradnik

Ključni vanjski suradnik, dr. sc. Uroš Desnica, znanstveni savjetnik u trajnom zvanju, u Projektu MSC-a predstavlja vlasnike Kule, potomke pisca Vladana Desnice te udrugu “Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi”. U svim fazama realizacije Projekta vrlo je aktivno sudjelovao u radu na projektnim dionicama A, B, C, D, E i F u skladu s odrednicama u Vremenskom planu aktivnosti: “Pribavljanja, priprema, obrade i tumačenja svih vrsta dokumentacije, arhivskih i novijih nacрта zgrada i terena, mapa, arhivskih i fotografskih materijala, pisanje specifičnih tematskih materijala potrebnih u raznim dionicama i u završnom izvješću”. Projektne djelatnosti dr. sc. Desnice moguće je razvrstati u dvije skupine: prvo, izrada autorskih tekstova i priloga za potrebe rada na projektnim zadacima, i drugo, pružanje praktične podrške projektnim partnerima, prema potrebi i dogovoru, u Zagrebu ili u kompleksu Kule Jankovića u Islamu Grčkom. Potonje se odnosi i na druge članove spomenute udruge. Dragocjeni su autorski radovi dr. sc. Desnice jer su s jedne strane svjedočanstvo najboljeg poznavatelja baštine Kule te, s druge strane, najupućenijeg vlasnika u stanje svih poslova s Kulom u vezi, neovisno tko se sve javljao kao akter. (Svi su ovi radovi dostupni u završnom izvješću ključnoga vanjskog suradnika. Također, trudom dr. sc. Desnice napravljeni su opširni kritički komentari i konkretne sugestije za proširenja/poboljšanja triju važnih tekstova izrađenih u okviru ovog projekta: Komentar prijedloga idejnog nacрта MSC-a profesora Brauna, komentar prijedloga muzeološke koncepcije u Kuli dr. sc. Babića i komentar studije Ivana Basića o samoodrživosti i baštinskim vrijednostima Kule (inače, napravljen za izvanprojektne potrebe). Druga važna aktivnost dr. sc. Desnice i drugih članova udruge “Društvo za obnovu i revitalizaciju kule Stojana Jankovića – Mostovi” bila je pružanje podrške svim partnerima na projektu, kako u Zagrebu tako i u Islamu Grčkom, odnosno u kompleksu i parku Kule.

Ta raznorodna i svestrana podrška uključivala je:

- pribavljanje, obradu i pripremu dokumentacije (arhivski materijali, nacrti, planovi, fotodokumentacija, specifične informacije – korištenjem bogatih arhiva Kule Stojana Jankovića, arhive Vladana Desnice, arhiva sadašnje generacije vlasnika Kule);
- sudjelovanje i konkretna suradnja u praktički svim terenskim istraživanjima i predloženim projektnim rješenjima. Konkretnije:

1. Za potrebe Arhitektonskog fakulteta pribavljena je i učinjena dostupnom vrlo opsežna dosadašnja arhitektonska dokumentacija za Kulu Jankovića kao cjelinu te za "sjevernu frontu" napose. Pod imenom *Povijesni nacrti za nove namjene Sjeverne fronte* (tj. niza zgrada koje čine MSC u ovom projektu) uključena su i dva ranija idejna rješenja za njezinu obnovu (smještajni kapaciteti, blagovaonica i knjižnica) te znatno razrađeniji idejni nacrt tvrtke D&Z iz 2009. godine za MSC, koji je bio na pragu konzervatorskog odobrenja, ali se pokazao neadekvatnim za budućeg korisnika. Također je provedena detaljna diskusija o Idejnom rješenju MSC-a izrađenom u ovom Projektu te su autorima dostavljeni pisani, konstruktivni prijedlozi i komentari prvog, a onda i drugog predloženog rješenja.

2. Za potrebe Agronomskog fakulteta pribavljeni su postojeći planovi i nacrti za parkovni dio Kule Jankovića te popisi vrsta drveća u arboretumu, zatim njihovi prostorni rasporedi itd. Popisani su izvori vode (jedan stalni i više sezonskih). Isti su identificirani na terenu, u raznim dijelovima parka. Pribavljena je, iz porodičnih arhiva, i fotodokumentacija o stanju arboretuma u raznim vremenskim periodima prije rata, koja je posebno potrebna sada kada su dijelovi postali teško prepoznatljivi. Identificirani su na terenu i glavni putevi i nekoliko puteljaka unutar parka, lokacije suhozida, lokacije drvoreda (koji se sada tek djelomično naziru), zone pojedinih vrsta bilja itd. Također su na terenu raspravljani razni detalji idejnog hortikulturnog rješenja.

3. Za potrebe Geodetskog fakulteta pribavljena je dokumentacija iz katastra i gruntovnice o relevantnim parcelama za MSC te parkovni dio i ostatak imanja, potom, detaljni precizni nacrti postojećeg stanja. Pružena je pomoć u raščišćavanju raslinja kako bi se mogla obaviti što kvalitetnija snimanja zgrada predviđenih za MSC te drugih objekata kompleksa.

4. Za Filozofski fakultet (u sklopu zadatka izrade muzeološke studije za povijesne dijelove Kule) pribavljena je, odnosno izrađena, potrebna dokumentacija: tlocrti i nacrti te položaj unutar kompleksa svih prostora (uključivo precizne površine) predviđenih za potrebe budućeg muzeja: za unutrašnje prostore – za muzejske postavne, depoe te pomoćne prostorije budućeg muzeja, kao i za vanjske površine te potencijalne sadržaje/atrakcije. Također je pribavljena i organizirana u cjeline dokumentacija o svim sačuvanim zbirka te, koliko je bilo moguće, fotodokumentacija artefakata pojedinih zbirki. Detaljno, i u pisanom obliku i u usmenoj diskusiji, dani su komentari i sugerirane eventualne dopune/izmjene predložene muzeološke koncepcije muzeja u Kuli.

5. Nadalje, također za potrebe Filozofskog fakulteta, vezano uz aktivnosti oko *Desničinih susreta*, pribavljeni su relevantni dijelovi dokumentacije o Vladanu Desnici (prikupljanje i izbor dijelova arhivske građe raznih vrsta, kao i dokumentacije i fotodokumentacije o Vladanu Desnici i Kuli Jankovića iz arhiva Vladana Desnice, arhiva Kule Jankovića te iz porodičnih arhiva Vladanovih potomaka i Vladanovih rođaka, posebno gosp. Stojana Desnice.

U zaključku, ostvareni su svi poslovi kako su planirani u Projektu te u opsegu koji se pokazao potrebnim. To je ponekad bilo i u znatno širem opsegu od prvotno planiranih (i za to predviđenih sredstava), ali je to, s druge strane, omogućilo da se Projekt uspješno i optimalno realizira.

3. Uklopljenost projekta u ciljeve programa

Projekt je nesumnjivo doprinio realizaciji programskog cilja “Zajedno” jer su projektni ciljevi shvaćeni kao zajednička obveza, a pojedinačna postignuća kao međusobni radni poticaji. Naglasio bih i vrlo koristan učinak međusobnog učenja, imajući na umu da projektni tim čine ljudi vrlo različitih profesionalnih usmjerenja. Kada je riječ o cilju “Svijet”, uspjeh je postignut u mjeri u kojoj nitko nije radio svoje poslove polazeći od toga da u slučaju jednoga ratom teško pogođenog područja i objekta treba primjenjivati bilo kakve druge kriterije nego optimalne, svjetske, tim više što je riječ o projektu Međunarodnoga sveučilišnog centra, koji bi morao biti reprezentativan za Sveučilište u Zagrebu i Hrvatsku kao državu baš zato što je riječ o objektu i području koje se oslobađa od tereta bliske prošlosti. Bilo da je riječ o načinu kako se rješavalo projektne zadatke u bilo kojoj dionici, bilo da je riječ o tome kako bi MSC trebao funkcionirati, svjetsko obzorje je bilo opredjeljujuće. U slučaju cilja “Prostor” postignuti su također zamjetni rezultati, prije svega zbog toga što je riječ o koncepciji MSC-a u predjelu gdje se Sveučilište u Zagrebu inače često ne javlja, a koje je svojom kompleksnošću i objektivno realnim potencijalima vrijedno ulaganja o kojima je ovdje riječ. Drugo, kada je riječ o mikrolokalitetu i Kuli kao “mjestu”, rješavanje različitih projektnih zadataka još je jednom pokazalo da je Hrvatska zemlja velikih regionalnih (prostornih) razlika i da budućnost Sveučilišta u Zagrebu ovisi i o tome kako će te raznolikosti umjeti integrirati u svojim razvojnim projektima.

Literatura

- ANIČIĆ, Branka. 2013. Studija vanjskog prostora Kule i Međunarodnog sveučilišnog centra, sa smjernicama za uređenje (v. <http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/medunarodni-sveucilisni-centar/agronomski-fakultet/>)
- BASIĆ, Ivan. 2010. *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*. Zagreb: Biblioteka Desničini susreti – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije – FF-press.
- BRAUN, Alan. 2013. Idejno rješenje rekonstrukcije i prenamjene dijela sklopa Kule Stojana Jankovića, Islam Grčki, u Međunarodni sveučilišni centar (v. <http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/medunarodni-sveucilisni-centar/arhitektonski-fakultet/>).
- ČERNELIĆ, Milana i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, 2010. *Zapisi iz gornjih Ravnih Kotara: Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije Filozofskog fakulteta – FF-press.
- ROKSANDIĆ, Drago. Završni izvještaj o izvršenju projekta (sadržajni dio). Projekt Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i Mediteranska akademska zajednica: Razvoj i perspektive. Zagreb, lipanj 2013.
- ROKSANDIĆ, Drago, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, ur. 2013. *Intelektualci i rat, 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa “Desničini susreti 2012.”*, Svezak 1. i 2. Zagreb: Biblioteka Desničini susreti – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije – FF-press.
- ROKSANDIĆ, Drago, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, ur. 2013. *Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag i pogled unaprijed, Dijalog s povodom*, 5, Zagreb: Biblioteka Desničini susreti – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturene studije – FF-press.

11.

KULA STOJANA JANKOVIĆA: ISTRAŽIVAČKI PRISTUPI I NEKE DETERMINANTE U FORMIRANJU PROJEKTNIH KONCEPATA

Ivan Basić

UDK: 904:72(497.5 Islam Grčki)

Sažetak: Autor raspravlja o svekolikom nasljeđu Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom i njegovom smještanju u institucionalne okvire otvorene zainteresiranim istraživačima raznih profila. Dotiče sljedeća pitanja: relativnu vrijednost mobilizacije baštinskih potencijala, strateški plan mobilizacije potencijala lokaliteta, “otključavanje” hrvatskih baštinskih potencijala prema Europi i svijetu, suštinsku revitalizaciju, dugoročnu komercijalnu iskoristivost uređenoga lokaliteta, mobilizaciju lokalnih potencijala i ostvarivanje maksimalnih učinaka na dobrobit mikroregije.

Ključne riječi: Islam Grčki, Kula Stojana Jankovića, povijest, projekti, revitalizacija, sveučilišni centar

Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, fenomen čijeg su povijesnog trajanja u različitim aspektima stekli vrlo divergentna čitanja, pa i aproprijacije, otvorila je velik broj pitanja vlastitih civilizacijskih i kulturnih stečevina u ponekad veoma složenim kontekstima. Budući da je time stekla pravo na posebno propitivanje, odgovore na neka od tih pitanja ponudio sam 2010. godine u knjizi *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*.

Geofizičke karakteristike Islama Latinskog i Grčkog s užom okolinom, pružaju brojne stabilne preduvjete i prednosti kontinuiranoj prisutnosti ljudskih naseobina, dok je geografska važnost područja iskazana i njegovom uklopljenošću u važnu komunikaciju od Nina, antičke Enone, do Knina. Usprkos tome što u Islamu nikada nisu provedena sustavna arheološka istraživanja, a za većinu nalaza pohranjenih u kolekciji Kule Stojana Jankovića ne postoje precizniji podaci o provenijenciji, nema sumnje da nalazi čine sastavni dio mozaika s lokalitetima u neposrednoj blizini. Sâmo područje Islama nalazilo se u antici po svemu sudeći u sklopu agera municipija *Nedinum*. U ranom srednjem vijeku inkorporirano je u županiju Luka. Širi areal današnjega Islama u srednjovjekovlju su zauzimala naselja Grgurice, Učitelja Vas, Trščane, Kačina Gorica, Rejane, Paprčane, Kašić, Rocane, napokon

Čerinci. *Via Magna cesta vocata tendens per Lucam* srednjovjekovna je komunikacija koja je tekla pravcem Nin – Islam – Kašić – Smilčić – Biljane Gornje – Benkovac – Ostrovića – Knin. Osam kilometara duga dionica prolazila je kroz srednjovjekovni Novigradski distrikt. Istraživanje života današnjega sela Islam (Grčkoga i Latinskoga) u srednjovjekovnom razdoblju otežano je nepoznavanjem srednjovjekovnog toponima toga naselja koji je u ranomu novom vijeku zamijenjen novim nazivom “bedem islama” (*Sedd-i islâm*). O tom problemu mnogo se raspravljalo, a tek je 1985. godine N. Jakšić, analizirajući izvornu građu, došao do zaključka kako se Islam u mletačkim aktima, još u 16. stoljeću, spominje kao utvrđeno selo *Učitelja Vas*, što je predturski toponim ovog naselja.

Jedno od najvažnijih uporišta za proučavanje toponimije Islama jest povelja od 16. kolovoza 1266. godine, kojom Roland, “ban čitave Slavonije” (*banus totius Sclavonie*), daruje ninskoj crkvi biskupa Samsona II. posjed Četiglavac (*Chetiglavaz*), precizno definirajući njegove međe. Opisane međe odnose se na toponime područja današnjih naselja Islam Grčki i Islam Latinski. Usporedbom toponimâ registriranih u privilegijima posedarskim knezovima iz 1219. i 1249. godine sa spomenutim podacima iz 1266. godine, zatim s mletačko-osmanlijskim razgraničenjem kakvo je ustanovljeno od 1576. godine nadalje, napokon s općom slikom stanja u katastru iz 1826. godine, bilo je moguće precizno rekonstruirati jugozapadnu među veleposjeda posedarskih knezova prema povijesnom teritoriju Islama (odnosno sjeveroistočnu granicu posjeda ninskog biskupa). Utvrđeno je kako se taj limes u dugom razdoblju od 13. do 19. stoljeća doslovno nije mijenjao. Neobično je važna činjenica da se Kula Jankovića nalazi upravo na potezu južne međe posjeda biskupa Samsona, na neprijepornoj dionici koja prelazi preko crkve sv. Jurja (na položaju Crkvice, nepunih pola kilometra zapadno od Kule). *Domus episcopi Sansonis*, biskupova ladanjska rezidencija, tako je vrlo uvjerljivo poistovjećena s današnjom Kulom Jankovića.

Učitelja Vas spada u red naselja koja su depopulizirana nakon učestalih osmanlijskih zalijetanja u hrvatski teritorij tijekom 15. i 16. stoljeća. Već prije Ciparskog rata ono se nalazilo na pograničnom području, kao “ničija zemlja” između mletačkoga *Acquisto vecchio* i novoformiranog “vilajet Hrvati”. Ferhad-paša Sokolović zauzeo je Učitelja Vas 1570. godine. Dostojno je naselje brisano u korist osmanlijske pogranične utvrde usmjerene prema mletačkom posjedu i prikladno nazvane “bedem islama”, *Sedd-i islam*. Mada Evliya Çelebi u svom putopisu *Seyahatname* (oko 1631. – 1670.) pripisuje osnutak ove utvrde Gazi Husrev-begu (1538.), zadarski povjesničari Š. Ljubavac i C. F. Bianchi njegovo utemeljenje smještaju mnogo realnije u 1577. godinu. Turski kaštel razrušen je iz preventivnih razloga početkom Kandijskoga rata 1647. godine, po naređenju providura Leonarda Foscola. Liniya mletačko-osmanlijskog razgraničenja na ovoj je mikroregiji tekla u neposrednoj blizini nekadašnjeg sela Učitelja Vas, preko Grgurica pa sve do Paljuva. Mirom iz 1669. godine sultanu je vraćen sav osvojeni teritorij osim malenih dijelova srednje Dalmacije. Upravo su u Islamu 1671. godine Mahmud-paša i G. B. Nani bilateralno odredili granice Dalmacije nakon Kandijskog rata – tzv. *linea Nani*.

Mletački uspjesi, ma kako efemerni, ne bi bili zamislivi bez morlačkog faktora i nove mletačke oportune politike prema njemu. Izbjegle Morlake *Serenissima* je u Dalmaciji opskrbljivala potrebnim oružjem koje su oni potom “uskočivši” u stari kraj, koristili protiv Turaka. Vlasnici Kule, obitelj Mitrović-Janković, na povijesnu pozornicu izlaze sredinom 17. stoljeća te postaju nasljednim upraviteljima Gornjih Kotara. Stojan Janković (Mitrović-Janković) godine 1663. postaje jednim od mjesnih poglavara Posedarja. Za svoje ratne zasluge i lojalnost Republici sv. Marka u leno je 1670. godine primio posjed srednje veličine

u Islamu. Već iduće godine imenovan je zapovjednikom Ostrovice, a 1681. godine postaje čelnikom Morlaka. Poginuo je u pohodu na Glamoč, Livno i Duvno 1687. godine i ne vidjevši svoga lena u Islamu. Davnašnja imanja ninskog biskupa ušla su, čini se, neizmijenjena, u sklop osmanlijskoga Islama nakon 1576. godine. Do 1670. godine nalazila su se u posjedu Jusuf-age Tunića, a kako su površinom približno odgovarala starom posjedu ninskih biskupa prilično je uvjerljiva pretpostavka o njihovoj prenamjeni u jedan spahiluk za vrijeme osmanlijske ere. Svakako im se barem neko vrijeme prije 1670. godine međe nisu mijenjale. No "Stojanovi dvori" kakve danas poznajemo s ovim protagonistom dalmatinske povijesti zapravo nemaju izravne veze (mada u oralnoj, epskoj tradiciji o Stojanu islamska Kula zauzima istaknuto mjesto). Iz rasutih i rijetkih izvora da se koliko-toliko rekonstruirati skelet zbivanja u 17. stoljeću: 1647. godine osmanlijski kaštel je razoren; 1671. godine, za vrijeme sastanka Nanija i Mahmud-paše Islam je još "ruina", nakon čega se vraća pod osmanlijsku nadležnost, da bi ga ovi već 1684. godine napustili; Stojan Janković pogiba 1687. godine, a situacija oko Islama sankcionirana je tek krajem rata, dvanaest godina kasnije. Tek će se nakon Morejskog rata 1699. godine Jankovići smjestiti na svojim zemljama, što će kulminirati izgradnjom obiteljskih dvora na novostečenim posjedima u stoljećima koja su dolazila.

Više naznaka ukazuje kako jezgru postojećeg sklopa Dvora treba tražiti u zgradama koje je Todorin Dede Janković kupio 1719. godine. Ono što danas nazivamo Kulom Jankovića jedinstven je sklop gospodarskih, fortifikacijskih i rezidencijalnih objekata protegnutih na površini od 4500 m². Nalazi se na brežuljku zapadno od stare "Velike ceste" koja ga tangencijalno dotiče, južno od Islama Grčkog. Čitav kompleks obrubljen je visokim kamenim zidovima, koji ga ocrtavaju kao nepravilan pravokutnik (80 × 60 m). Unutar njega čitavu sjeverozapadnu trećinu zauzima gospodarsko-rezidencijalno-fortifikacijska jezgra. Ona je oblikovana kao trokrilna građevina s aneksom izvan jugozapadnog ugla. Krila tog cijelog sjeverozapadnog segmenta unutar sebe zatvaraju unutrašnje dvorište koje je kasnijim podizanjem gospodarskih zgrada uz cijeli sjeveroistočni rub posjeda gotovo posve zatvoreno, s tek malenim prolazom između većeg i manjeg dvorišta. Najstariji dio raspoznaje se u "Staroj kući" u sredini južnoga krila jezgre. Aneks ("Kula") oblikovan je kao višetažni toranj, nadvisujući čitav sklop. Čitavim južnim tj. jugoistočnim dijelom prospekta nižu se od jugozapada k jugoistoku: "Tamnica" s "Kužinom", "Kula", "Stara kuća" (s glavnim ulazom u stari dio kompleksa) i "Kotarina". Pretpostavlja se da je najstariji dio same stare jezgre dvokatna zgrada čija su oba prostora natkrivena bačvastim svodom. Njen suterenski dio, "Tamnica", djelomično ukopan u tlo, koristio se kao podrumaska prostorija, a gornji kat, "Stara kužina", kao kuhinja. Na jugozapadnoj strani te prvobitne jezgre – koja čitava pod nazivom "Kula" objedinjuje "Tamnicu", "Staru kužinu" i "Kulu" – nalazi se najreprezentativnija prostorija, "Sala", smještena u jugozapadnom uglu, između "Stare kuće" i Kule sa "Starom kužinom" i "Tamnicom". Djelomično čini nadgradnju "Ćelije". Sa "Starom kućom" povezuje ju predprostor nazvan "Ispred Sale". "Straža" i "Ispred sale" tako čine komunikacijsko čvorište cijele strukture Dvora. Spomenutoj građevini pod nazivom "Sala" pridodan je u zapadnom produžetku tijekom 18. stoljeća objekt čije je prizemlje konstruirano od četiri široka luka, jednim dijelom otvorena prema "Maloj avliji". Ta prostorija, "Ćelija", služila je kao podrumski prostor. "Ćelija" se na zapadu nastavljala u dvoetažno južno-jugozapadno krilo, čijom je izgradnjom u 18. stoljeću započeto formiranje "Male avlije", a dvorac zakoračio u transformaciju od jednokrillne u dvokrillnu strukturu. "Mala avlija" oblikovala se neravnomjerno, u pojedinim potezima objekata koji su markirali njene rubove, sve do

posljednje trećine 19. stoljeća. Iz tog vremena datira jednoetažna zgrada (“Cimentana kuća”, “Magazin”) koja je, zajedno sa susjednim ekonomskim zgradama, definirala sjeverni odnosno sjeveroistočni potez “Male avlije”. Nasuprotno južno, odnosno jugoistočno krilo kompletirano je izgradnjom “Kotarine” kao pandana “Stare kuće”, također u 19. stoljeću. Na taj je način pri kraju tog stoljeća kompleks Dvora činio tlocrt U-oblika, grupiranjem prostora na dvije razine oko “Male avlije” (s iznimkom “Stare kuće” kao jedine dvokatnice).

Neprekidnim proširivanjem građevine, adicijama koje su ostvarili različiti vlasnici od početka 18. stoljeća nadalje, ona je postala trokrilnom rezidencijom oko dubokog pravokutnog dvorišta. Dominantni građevinski volumen, međutim, nije u dnu dvorišta, već lateralno, u masama u uglu, pomaknut u odnosu na glavnu os. Time se tlocrtni princip podredio zatečenom stanju, staroj jezgri koja je formalno i sadržajno zadržana kao prostorno središte i dominanta. Naknadnim podizanjem poprečne zgrade s pojatama u produžetku sve do kraja “Velike avlije”, gotovo je u potpunosti dokinuta trokrilnost dvora, pretvorivši ga u kompaktni četverokrilni blok s unutarnjim dvorištem. Prelaskom u posjed obitelji Desnica, Vladimir Desnica i njegovi nasljednici obvezali su se dovršiti radove na kompleksu, što je i oporučno zatražio posljednji *conte* Janković, Ilija Dede (†1874.). Novi vlasnici su u kasnijim godinama također izvodili radove na dvorima. Možda najobuhvatnija kampanja provedena je za Uroša Desnice, tridesetih godina 20. stoljeća, u okviru jedne “historizacije” većih razmjera. Sâmi dvori znatno su oštećeni već za savezničkih zračnih napada tijekom II. svjetskog rata. Duga obnova završena je tek šezdesetih godina, a već nešto prije je dio “Stare kuće” zalaganjem pisca Vladana Desnice postao pristupačan javnosti kao minijature etnografski muzej. Nasljednici V. Desnice nastavili su provoditi dugoročne planove prenamjene Kule u muzejski prostor. Od 1988. do 1991. godine izvršena je konsolidacija i konzervacija niza zgrada. U Domovinskom ratu ukupan je prostor Ravnih kotara doživio teških destrukcija, posebno sakralni objekti, pa je u tim nesretnim ratnim okolnostima stradao i kompleks Jankovića Dvora zajedno s crkvom sv. Đurđa (sv. Jurja). Uz “Staru kuću” i crkvu, najviše su pretrpjeli zapadni i južni dio kompleksa. Trenutno je baština Dvora Jankovića rasuta između muzeja u Benkovcu, Biogradu, Beogradu, Zadru i Zagrebu. Od 2003. do 2005. godine “Stara kuća” je sanirana, dok su “Sala” i “Ispred sale” 2006. godine predložene za osnovnu sanaciju Ministarstvu kulture Republike Hrvatske te im je popravljen krov. Zid “Novog stana” popravljen je i učvršćen 2007., da bi iduće godine i on dobio novi krov.

Istraživački se nikada ne bi smjelo previdjeti da se radi o objektu izrazite arhitektonske, ali i kulturne slojevitosti, čije je kontinuitete i povijesne rezove moguće pomno iščitati i rekonstruirati jedino kritičkim preispitivanjem konteksta, poduprtim poznavanjem svih dostupnih vrela. Građevine ovoga tipa su – ne samo u arhitektonskom pogledu – kvalitativno nova pojava, strukturalno drugačija u odnosu na istovrsne utvrde srednjovjekovnog razdoblja. Tim je začudnije što kao korpus kule dalmatinskoga zaleđa nisu dostojno istražene, iako konstituiraju respektabilnu baštinu i bitne su za cjelinu regionalnog, dalmatinskog i hrvatskog kulturnog nasljeđa uopće. U središtu je interesa navedene knjige, iz svih ovih razloga, bio ne samo građevinski sklop Kule, već i dublja prošlost naselja i mikroregije na kojima je taj sklop konfiguriran, poglavito kroz srednji vijek i razdoblje osmansko-mletačkih sukoba tijekom 16. i 17. stoljeća. Nimalo jednostavan zadatak sintetiziranja dosadašnjih saznanja i novih spoznaja o Kuli Jankovića uključivao je savladavanje nemalog broja izvora i literature različitih vremenskih i žanrovskih provenijencija te proisteklih iz različitih disciplina (arheologija, povijest, povijest umjetnosti, etnologija, onomastika i dr.), zatim jezika i grafija, historiografskih tradicija itd. Doda li se tome da je bilo potrebno iščitavanje temelj-

nih antičkih i srednjovjekovnih vrela epigrafskog i narativnog karaktera, kao i konzultiranja neobjavljenih arhivskih izvora kartografske i upravno-administrativne provenijencije, postaje jasnim da se radilo o višestranom procesu, često kolaborativna tipa, provedenom u interakciji s pregrštom različitih istraživača u Zagrebu, Zadru, kao i na samom terenu. Upravo ovo potonje, izravna autopsija spomenika i njegova okružja, omogućilo je najneposredniju istraživačku komunikaciju s ambijentom. Podrazumijeva se da je rad na tekstu iziskivao i kritička čitanja, osobito u novije vrijeme umnožene, znanstvene, stručne pa i popularne literature, često proturječna predznaka. Druga su istraživanja koja su nastajala u vezi s ovima zasebno vrednovana te su našla put do znanstvene javnosti. Jedna su s drugima bila komplementarna te je u odgovarajućem izdanju Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije obrađen onaj segment baštine mikroregije kojeg je knjiga *Od domus episcopi do Kule Jankovića* tek usputno doticala: etnološko i onomastičko blago.

Spomenuta baština, kako u narativnim i ideografskim vrelima, tako i u arheološkim tragovima te sačuvanim ambijentima, otvara dalekosežne mogućnosti proučavanja tek iščekujući svoga istraživača. Naravno, preduvjet svakog ozbiljnije zasnovanog pothvata toga tipa jest dostupnost svekolikog nasljeđa Kule Jankovića akademskoj zajednici i kulturnoj javnosti, tj. njegovo smještanje u institucionalne okvire otvorene zainteresiranim istraživačima raznih profila.

Pritom, kao i za svaku drugu spomeničku jedinicu ili kompleks – neovisno o vremenu njegova nastanka i apsolutnoj vrijednosti – za Kulu Stojana Jankovića vrijedi jednak princip. Suštinsko je pitanje **relativna vrijednost mobilizacije baštinskih potencijala**. Ona se ocjenjuje u okviru relacije: vrijednost spomenika – održivo okruženje spomenika. U tom je smislu ilustrativan primjer Dubrovnika, čija gradska jezgra i spomenici imaju veliku vrijednost kao kulturna dobra, ali je pritom još znatnije što se, istovremeno, nalaze u okruženju koje već posjeduje uspostavljen sustav financiranja održavanja baštine. Uz to valja naglasiti da – čak i ako spomenuti sustav ne bi postojao – dubrovačka gradska jezgra neprijeporno raspoláže financijskim osnovama za njegovo uspostavljanje (svakovrsnim ubiranjem prihoda na licu mjesta). Radi se, dakle, u slučaju Dubrovnika, o problemu uspostavljanja djelotvornoga sustava upravljanja spomenicima, a ne o procjenjivanju vrijednosti kulturne baštine, koja je neosporna. Isto tako, navedeni primjer ukazuje na opasnosti posljedica lošeg upravljačkog sustava na stanje baštine, koja uslijed narušenog funkcioniranja sustava, iz raznih razloga, često ostaje zanemarena. U druge primjere, u izvjesnoj mjeri usporedive sa situacijom i budućom namjenom Kule Jankovića, ubrajaju se, primjerice, Han Jusufa Maškovića u Vrani (rijedak primjer održane arhitektonske cjeline osmanlijskoga razdoblja, također predviđen za sveučilišni centar), Bribirska Glavica (antička *Varvaria*, srednjovjekovni Bribir), zatim sjeverozapadna kula Dioklecijanove palače u Splitu (u kojoj već više desetljeća djeluje Mediteranski centar za graditeljsko nasljeđe kao interfakultetsko istraživačko središte Sveučilišta u Splitu i Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), palača Moise u Cresu (istraživački centar za humanističke i društvene znanosti Sveučilišta u Rijeci), a u manjoj mjeri i renesansni ljetnikovac Sorkočević na Lapadu kod Dubrovnika, sjedište dubrovačkog Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (za detaljnije informacije v. prilog Alana Brauna).

Među signifikantna, fundamentalna istraživanja koja bi pri istraživačkom raslojavanju arheološke i povijesne stratigrafije Kule Jankovića i pripadajućeg joj prostora tek trebalo provesti svakako se ubrajaju, primjerice, sondažna i/ili sustavna arheološka iskopavanja crkve sv. Jurja i groblja koje okružuje građevinu, zatim znanstvena revalorizacija osmanske

komponente baštine Kule Jankovića (kako u arhitektonsko-tipološkoj obradi sâmog objekta, tako i u neveliku broju očuvane pokretne baštine), napokon studiozna analiza odrazâ transformacije arhitektonskog sklopa od fortifikacijskog u zemljoposjednički u 18. i 19. stoljeću, s promjenama u načinu života, orijentiranu prema urbanim kriterijima, da istaknemo samo neke zadaće. Provedba sanacije i obnove tijekom Domovinskog rata teško destruiranog kompleksa, a koju već nekoliko godina sufinancira Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, pruža osobito povoljne preduvjete raščlanjivanju arhitektonskih slojeva građevine, koji su se recentnim zahvatom očitovali na njenim raskrivenim zidnim plaštevima. Stara je jezgra Kule očigledno tijekom duge povijesti pretrpjela višekratne pregradnje, razvidne u upotrijebljenim materijalima, tehnici i strukturi gradnje. No, recentni trendovi financiranja – kako od strane Ministarstva kulture, tako i drugih institucija – upućuju na dalekosežne promjene u dosadašnjim praksama novčanog podupiranja ovakvih zahvata. Ukoliko, naime, isti ne budu koncipirani u okviru šire zasnovanih programa poticanja lokalnoga socioekonomskog razvoja uporabom rezultata znanstvenih istraživanja, neće se ozbiljnije financirati, dok će novčano podupiranje zaštite i sanacije zatečenih struktura biti svedeno na ograničenu mjeru, u cilju jednostavnog fizičkog održavanja spomenika, odnosno lokaliteta. Arheološka verifikacija očigledno veoma složene kulturne slike kompleksa Kule Jankovića predstavlja jedan od zadataka koji tek predstoje u rasvjetljavanju mjesnoga i regionalnog povijesnog gibanja, a prirodnu stožernu ustanovu, kako u programskom tako i u koordinacijskom smislu, nalaze u Međunarodnom sveučilišnom centru koji će biti lociran u sâmoj Kuli. Međusveučilišna arheološka suradnja s integriranom komponentom suradnje inozemnih arheologa specijaliziranih za navedeno polje istraživanja i istraživački zainteresiranim za nj nesumnjivo bi urodila i stabilnijom financijskom konstrukcijom.

Dakle, ako se govori o vrednovanju potencijala određene spomeničke baštine, kao primarna zadaća nameće se izrada **strateškog plana mobilizacije potencijala toga lokaliteta**. U idealnim projekcijama, spomenuti bi plan trebao obuhvaćati što je moguće duže vremensko razdoblje. Suvremeni europski standard u tom smislu iznosi 4 godine, ali u mnogim zemljama (primjerice, Japanu) proteže se čak na 25 godina. Početak takvog oblikovanja izrade strateškoga plana odnosi se, u biti, na “osobnu iskaznicu” spomenika, odnosno lokaliteta te čini suštinski preduvjet za inozemno financiranje bilo kojeg tipa (Europska komisija ili drugi investitori). U dokumentu o kojem je riječ moraju biti predviđene sve osnovne smjernice za daljnji razvoj lokaliteta – financijske, upravljačke itd. U trenutku kada zainteresirane strane raspolažu navedenim dokumentom, načinjenim temeljem kvalitetnih postojećih standarda, spomenik ili lokalitet postaje iznimno prihvatljiv za inozemne donatore/investitore. Valja naglasiti da tekući standardi kao prihvatljivu normu podrazumijevaju osnovnu upravljačku strukturu koja ne funkcionira na hijerarhijskom principu vrhovnog dužnosnika na mjestu voditelja, već na egalitarnom principu suodlučivanja o svim bitnim pitanjima.

Treba imati na umu da se nalazimo u vrlo specifičnom kontekstu kada je Hrvatska pred vratima Europske unije¹ i, u pogledu iskoristivosti fondova i mogućnosti plasiranja naše baštine, radi se o ključnom trenutku. Interesi naše zemlje trenutačno se podudaraju s interesima postojećih europskih financijskih platformi u domeni znanosti i kulture, u smislu promocije baštine hrvatskoga povijesnog prostora. Političkom odlukom postajemo dio europske zajednice država, a samim tim činom i hrvatska nacionalna, regionalna i lokalna

¹ Napomena: tekst je pisan u studenom 2012. godine.

baština postaje dijelom normativne, udžbeničke baštine u državama-članicama. Stoga je za očekivati da će se interes za našu baštinu uvelike povećati, a s njime i financiranje prezentacijskih projekata. To pak znači da se nalazimo, unatoč recesiji, na pragu novoga zadatka integracije hrvatske baštine s onom europskom. Tom će zadatku dorasli biti – i u novim okolnostima opstati – prije svega oni projekti koji su na vrijeme anticipirali nov, europski kontekst, kao i oni koji će se na najbolji mogući način moći prilagoditi zadanom projektnom okviru. Odlučan postupak u tim novim projektnim izazovima jest, dakle, sposobnost **otključavanja hrvatskih baštinskih potencijala prema Europi i svijetu** (*unlocking of potentials*), što se u mnogim natjecajima tijekom posljednjeg desetljeća pokazalo presudnim mehanizmom pri prepoznatljivosti u ovome sektoru od strane Europske komisije.

Međutim, srž mobilizacije baštinskih potencijala ne leži samo u restauraciji lokaliteta/ spomenika, nego u njegovoj **suštinskoj revitalizaciji**. Odrješit odgovor na pitanje što jest stvarna revitalizacija u suvremenim uvjetima ne može se još uvijek dati, ali prema dosadašnjim okolnostima i perspektivama, radi se o **dugoročnoj komercijalnoj iskorištvosti uređenoga lokaliteta**, koja se očituje kroz dugoročnu sposobnost lokaliteta da generira vlastita financijska sredstva kroz neinvazivne aktivnosti koje se odvijaju u sklopu njega. Stoga potreba za formuliranjem kvalitetna plana u tom cilju postaje akutnom i prvorazrednom. Pokazalo se, također, da je Europska komisija, kao i drugi relevantni donatori/investitori, prije svega zainteresirana za financiranje projekata koji uključuju **mobilizaciju lokalnih potencijala i ostvarivanje maksimalnih učinaka na dobrobit mikroregije**. U svemu dakle maločas navedeno znači da u projektnoj praksi željeni cilj za bilo koji budući projekt vezan uz Kulu Stojana Jankovića mora računati s pronalazanjem realnog (financijskog i inog) značaja za širu okolicu i poduzetnike toga kraja. Sve ovo, dakako, podrazumijeva jačanje suradnje s mjesnim i nacionalnim znanstvenim i kulturnim ustanovama, nadležnim službama zaštite spomenika na svim razinama te s jedinicama lokalne samouprave.

Činjenica što trenutno promocija kulture kroz fondove Europske komisije – poglavito investitora u tekućem razdoblju – nije “site-specific”, ima blagotvorne posljedice, makar u ovom konkretnom primjeru nosi i pojedine otegotne učinke. Potonji se prije svega odnose na činjenicu što Kula Jankovića kao fenomen, jedinstven kompleks, predstavlja primjer spomenika kakav je u mikroregiji manje-više prostorno, sadržajno i programski izoliran od sličnih sadržaja. Ponuda projektnih programskih okosnica, naime, podrazumijeva šira partnerstva i šire konceptualne osnove vezane za teme koje su vezane za ulogu spomeničke baštine u razvoju društva ili pojedinih zajednica. No, u navedenom smislu Kula Jankovića ima i priličan potencijal – radi se o ratom pogođenom području (što se u okviru europskog financiranja u više navrata pokazalo presudno pozitivnim), kao i o višestoljetnoj platformi multikulturalnih perturbacija u vrlo osjetljivu kraju, što sve zajedno Kulu čini iznimno prihvatljivim odredištem postojećih projektnih tendencija Europske unije.

Svede li se sve što je dosada izloženo u koncizne okvire, održiv razvoj u pogledu Kule Jankovića znači sljedeće:

1. Daljnji razvoj upravljačkog sustava, koji će generirati sredstva za daljnje funkcioniranje Kule kao kulturno-znanstvenog središta. Razvoj bi trebao obuhvaćati uspostavu sustava koji će omogućiti redovito funkcioniranje lokaliteta, uključujući promociju, organizaciju događanja, definiranje programa rada Kule, plan ulaganja u daljnja istraživanja. U ovoj su etapi ključne mjere zaštite Ministarstva kulture Republike Hrvatske: pod mjere zaštite valja podvesti ovu vrstu iskorištavanja lokaliteta.

2. Diversifikacija aktivnosti koje se odvijaju u Kuli i oko nje, bilo da se radi o arheološkim istraživanjima, izložbama, kongresima, seminarima, etnofestivalima, turističkim priredbama i svim ostalim sličnim aktivnostima. Naime, jedino takva diversifikacija u svim smjerovima može mjesto poput ovoga učiniti šire vidljivim i poznatim javnosti. Suštinski, diversifikacija mora nužno biti bazirana na konzistentnom strateškom planu razvoja Međunarodnoga sveučilišnog centra vezanoga uz dio sadržaja Kule, odnosno na SWOT analizi (*Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats*). Drugim riječima, trebalo bi identificirati sve prednosti, snažnije strane (sklopa i onoga što se u njemu odvija) i minimizirati, u najvećoj mogućoj mjeri, realne nedostatke (npr. zabačeni položaj kompleksa, nerazvijena i siromašna okolina, neprepoznatljivost). Bez tog koraka, daljnje upravljanje sadržajnom stranom Kule Jankovića nije dugoročno ostvarivo. Za diversifikaciju djelatnosti u Kuli i oko nje dosadašnjim su potezima (godišnji kulturno-znanstveni skup *Desničini susreti*, međunarodni volonterski kampovi, Ljetna škola) već položeni dobri temelji. Od 2003. godine Ministarstvo kulture RH financira postupnu obnovu kompleksa Kule Jankovića. Iste godine posvećen joj je podprojekt “Mostovi–Revitalizacija Kule Stojana Jankovića i područja sela Islam Grčki, Islam Latinski i Kašića” u sklopu projekta *Triplex Confinium: Hrvatska višegrađnja u euromediterranskom kontekstu*. Od 2009. do 2010. godine Europska je unija (EIDHR) financijski podržavala rad na Kuli u sklopu projekta *Old Castle – New Bridges* (“Stara kula – novi mostovi”), nastavljenog 2010. - 2011. projektom *Old Castle – More Bridges*. Ujedno je bila pod paskom projekta *Valoriziranje i zaštita kulturne baštine iz venecijanskog razdoblja u zaleđu Zadra (Hrvatska)* pri odsjecima za povijest Sveučilišta u Padovi i Filozofskog fakulteta u Zagrebu (voditelji prof. dr. Egidio Ivetic i prof. dr. Drago Roksandić), a u okviru Interreg III projektne inicijative Europske unije. U zasnivanju Međunarodnog sveučilišnog centra “Kula Jankovića”, prostorije za koji je ugovorom između Sveučilišta u Zagrebu i vlasnikâ kompleksa osigurano 700 m² iskoristivog prostora i to na tridesetogodišnje razdoblje (2011. – 2041.), leži i budući potencijal da se čitav kompleks transformira u regionalni znanstveno-kulturni centar (obuhvaćajući svu interdisciplinarnost srodnih polja: od povijesnih znanosti, do etnologije, prirodnih znanosti poput biologije i sl.).

U spektru različitih vrsta valorizacijâ lokaliteta – iz kulturno-povijesne, turističke, kulturno-turističke, konzervatorske, etnološke, poslovne itd. perspektive – valjalo bi inzistirati na povijesne i ambijentalne vrijednosti Kule Jankovića. Povijesna vrijednost i simbolički potencijal tog sklopa detaljno su objašnjeni u nedavnim publikacijama pa nije ovdje mjesto opetovanju tih odlika. U ambijentalnom pak smislu Kula posjeduje potencijal da postane jedna od ključnih spona između *mainstream* hrvatske kulture i “osebujne” kulture dalmatinskoga zaleđa. Pomalja se, dakle, mogućnost spašavanja i čuvanja određenih etnoloških fenomena, uz ekonomsko iskorištavanje ponekih među njima, prihvodi kojega bi se nadalje ulagali postupnim širenjem istog procesa na slične sadržaje u mikroregiji i regiji. Tako zamišljena programska okosnica potpuno se uklapa u propozicije namjenskih europskih fondova. U tom dugoročnom programu prepoznaje se iznimna važnost Centra koji je zamašnjak čitava projekta valorizacije Kule i njene pune, stvarne revitalizacije u dogleđnoj budućnosti. Centar, u kombinaciji s kvalitetno razrađenim njegovim planskim aktivnostima (vidi gore) igra, naime, veoma važnu ulogu u bilo kojem pokušaju sveobuhvatnije valorizacije Kule. Štoviše, u ovom je trenutku upravo Centar ono što kompleks Jankovića pozicionira na višu vrijednosno-značenjsku razinu od one koju bi ovaj sklop zauzimao sam

po sebi, sa svojim kulturno-povijesnim nasljeđem. Stoga je daljnje razvijanje Centra posve neophodno jer će upravo njegovim razvojem postupno rasti i vrijednost lokaliteta.

3. Podizanje prepoznatljivosti Kule kao kulturnoga (ili znanstvenoga ili kulturno-turističkoga) središta. U ovom je pogledu Kula Jankovića još uvijek nedovoljno razvijena. S jedne strane, naime, aktivnosti vezane uz taj prostorni sklop dobro su razvijene ili na solidnu putu da to postanu, dok s druge strane regionalna i međunarodna prepoznatljivost Kule Jankovića još uvijek nije prevelika. Valja napomenuti da je rečeno jedan od uvjeta za dugoročno financiranje od strane europskih fondova. Hvalevrijedni početni koraci pri formiranju prepoznatljivosti Kule u tom smislu svakako su publikacije vezane uz nju (v. popis literature); nedovoljno je naglasaka položeno na njenu međunarodnu dostupnost, kako zbog jezične barijere, tako zbog ograničene difuzije (uglavnom samo u nacionalnim ili regionalnim okvirima). Prevođenje postojeće i produciranje nove relevantne literature o Kuli na svjetskim jezicima svakako je poželjan korak u pravom smjeru. Uz to se prirodno vezuje uspostavljanje snažnije međunarodne razmjene tekuće literature, kao i internacionalizacija kulturno-znanstvenih aktivnosti vezanih uz Kulu (nadilaženjem sudionikâ nacionalne i/ili regionalne pripadnosti). Nadalje, u budućnosti bi bilo nužno kvalitetno istupiti s informativnim i promotivnim materijalima o Kuli i njezinim sadržajima kroz druge medije i na različitim jezicima (npr. snimanje dokumentarne emisije ili emisija o Kuli, što ne bi iziskivalo dodatna financijska sredstva jer se umjesto televizijskog dokumentarca može načiniti i jednostavna serija filmova, internetski objavljena na YouTubeu, koji gledanošću ionako nadilazi televizijski program; nadalje, potrebna je izrada kvalitetne internetske stranice, ustanoviti distribuciju brošura na CD-ima itd.). Jasno prepoznatljive razvojne strategije Centra – diversifikacija programa, umnažanje produkcije, edukacija i prijenos znanja te orijentacija prema partnerstvu i suradnji – čine temelj budućega razvoja.

Ukoliko bismo željeli sažeti “legitimaciju” sklopa Kule Jankovića u nekoliko točaka s povijesnoumjetničkog motrišta, navedeno bismo mogli, u najvažnijim sastavnicama, učiniti na sljedeći način:

- kulturno-umjetnički najvredniju sastavnicu predstavlja središnji stambeno-fortifikacijski sklop, što se odnosi na cjelokupan kompleks (dvori s pripadajućim neizgrađenim površinama unutar ogradnog zida, kako onima privedenima hortikulturi tako i ostalima) u čitavoj njegovoj arhitektonskoj slojevitosti razlučivoj od 18. do 20. stoljeća; radi se o kompleksu nesumnjivih arhitektonskih kvaliteta, kako u prostornoj artikulaciji tako i u dispoziciji, kakvi su rijetko sačuvani u domaćoj baštini, a gotovo sasvim manjkaju primjeri kontinuirano sačuvani u prvotnoj namjeni i vlasništvu obitelji utemeljitelja;
- crkva sv. Jurja nedaleko Kule predstavlja značajan sakralni objekt, s mogućom romaničkom jezgrom, dok je okolno groblje prema nizu indikacija potencijalno veoma zahvalan arheološki lokalitet, sa slojevima koji sežu u prapovijesno razdoblje;
- pokretni umjetnički inventar (provenijencijom iz Kule i crkve sv. Đurđa) različitog tipa, materijala i dimenzija, sačinjava baštinu koja je neodvojiv vizualni, likovni i ikonografski činitelj cjelokupnoga kompleksa Kule Jankovića (u ovaj korpus valja uključiti i pisanu baštinu, tj. arhivalije i liturgijske knjige koji se čuvaju na licu mjesta ili u drugim ustanovama u zemlji i izvan nje, a koje bi valjalo na izvjestan način objediniti u muzeološki jedinstveno zamišljenoj koncepciji).

Literatura

- AA. VV., *Aid Delivery Methods. Vol. 1: Project Cycle Management Guidelines*, European Commission, EuropeAid Cooperation Office, Brussels, 2004.
- BABIĆ, Darko i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA. 2009. "Prilog za razvoj ekomuzeja u Ravnim kotarima". *Studia ethnologica Croatica*, 21:307-329., vol. 32 (5):555–591
- BASIĆ, Ivan. 2010. *Od domus episcopi do Kule Jankovića. Prostorni razvoj Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta; FF-press..
- BRIGOVIĆ, Ivan i Ante NAZOR. 2007. "Kontinentalna Dalmacija u Domovinskome ratu". U *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007.*, ur. J. Belamarić, M. Grčić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 287-291.
- BRTAN, Josip. 2002. *Župa Islam Latinski*. Sinj–Split: Matica hrvatska, Geografsko društvo.
- ČERNELIĆ, Milana i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA, ur. 2010. *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta; FF-press.
- ČOLOVIĆ, Branko. 2007. "Sakralna baština Srba u kontinentalnoj Dalmaciji". *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007.*, ur. J. Belamarić, M. Grčić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 333-341.
- DESNICA, Boško. 1991. *Stojan Janković i uskočka Dalmacija: izabrani radovi*, prir. S. Volarević. Beograd: Srpska književna zadruga.
- DESNICA, Vladan. 1975. *Eseji, kritike, pogledi*. Zagreb: Prosvjeta. (*Sabrana djela Vladana Desnice*, knj. IV).
- GLUŠČEVIĆ, Smiljan i Ivo FADIĆ. 1985. "Antički predmeti u Kuli Stojana Jankovića". *Zadarska revija*, XXXIV/4-5:321-333.
- GUŠIĆ, Branimir. 1971. "Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara". *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, XVIII:137-192.
- IVETIĆ, Egidio i Drago ROKSANDIĆ. ed. 2007. *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*. Padova: Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2000. *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2008. "Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale". *Hortus Artium Medievalium*, 14:103-112.
- JURIĆ, Radomir. 1985. "O mogućoj muzeološkoj obradi Islama Grčkog i Dvora Stojana Jankovića". *Zadarska revija*, XXXIV/4-5:439-446.
- JURKOVIĆ, Miljenko. ur. 1992. *Od Nina do Knina: iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća. Od Ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa u Biskupiji kod Knina*. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar-Muzej Mimara, Gliptoteka HAZU.
- KOS, Lucijan. 1987. "Bukovica i Ravni kotari (historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje)". *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik 1*, ur. J. Medini. Benkovac–Zadar: Narodni list, Općinska konferencija SSRNH, Filozofski fakultet, 65-82.
- MARAKOVIĆ, Nikolina i Tin TURKOVIĆ. 2009. "Ciklus edukacijskih radionica "Menadžment kulturne baštine - modeli istraživanja, zaštite i gospodarskog vrednovanja" (Skradin–Bribir 2008/2009)". *Studia Varvarina*, vol. 1, ur./ed. B. Kuntić Makvić, Zagreb: Međunarodni istra-

- živački centar za kasnu antiku i srednji vijek/International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, 153-162.
- MARAKOVIĆ, Nikolina, Tin TURKOVIĆ i Maja ZEMAN. 2009. [2011]. "Edukacijske radionice "Menadžment kulturne baštine – modeli istraživanja, zaštite i gospodarskog vrednovanja" projekta "IRCLAMA" Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu (Skradin – Bribir, 2008./2009.). *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6:728-731.
- MAYHEW, Tea. 2008. *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule. Contado di Zara 1645-1718*, Padova: Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia; Viella.
- MEDINI, Julijan. 1985. "Iz antike Ravnih kotara". *Zadarska revija*, XXXIV/4-5:309-320.
- MILUTINOVIĆ, Kosta. 1968. "Od Stojana Jankovića do Vladana Desnice". *Zadarska revija*, XVII/1:9-37.
- NEMEC, Krešimir. 1988. *Vladan Desnica*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.
- ROKSANDIĆ, Drago. 2000. "Stojan Janković nella guerra di Morea ovvero degli uscocchi, degli schiavi e dei sudditi". *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno*, XXX:315-390.
- ROKSANDIĆ, Drago. 2003. "Inicijativa obnove i oživljavanja Kule Stojana Jankovića u selu Islam Grčki", *Prosvjeta*, X (XXXV)/55 (665):29-31.
- ROKSANDIĆ, Drago. 2007. "Dalmatinska zagora u ranome novom vijeku: pitanja za raspravu". U *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja. Galerija Klovićevi dvori, 4. rujna - 21. listopada 2007.*, ur. J. Belamarić, M. Grčić. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 185-194.
- ROKSANDIĆ, Drago i Ivana CVIJOVIĆ. ur. 2010. *Zbornik radova "Desničini susreti 2005.–2008."*. Zagreb: Plejade.
- SAVIĆ, Milorad. 2003. *Ilija Dede Janković: prilozi za biografiju*. Zagreb: SKD "Prosvjeta".
- SAVIĆ, Milorad. 2006. *Baština dvora Jankovića*. Beograd: Istorijski muzej Srbije.
- SINOBAD, Marko. 2008. "Prilog poznavanju kule Janković Stojana", *Ljetopis SKD "Prosvjeta"*, XIII:168-178.
- STANOJEVIĆ, Gligor. 1962. *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*. Beograd: Vojno delo.
- STANOJEVIĆ, Gligor. ur. 1970. *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Beograd: Istorijski institut.
- STARAC, Alka. 2000. *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. II. Liburnija*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- SUIĆ, Mate. 1981. *Zadar u starom vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet.
- SUIĆ, Mate. 2003. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
- TURKOVIĆ, Tin i Nikolina MARAKOVIĆ. 2009. "Projekt IRCLAMA Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu". *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, VI/1-2:94-97.
- UGLEŠIĆ, Ante. 2002. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju; Zadarska nadbiskupija.
- VEŽIĆ, Pavuša. 1985. "Pretpostavke za suvremenu namjenu i zaštitu Kule Jankovića u Islamu Grčkom". *Zadarska revija*, XXXIV/4-5:447-450.
- VEŽIĆ, Pavuša. 2006. *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*. Zadar: Arheološki muzej.

12.

MEĐUNARODNI SVEUČILIŠNI
CENTAR U KULI STOJANA
JANKOVIĆA, ISLAM GRČKI: PROŠLOST,
SADAŠNJOST I BUDUĆNOST OBNOVE
I PRENAMJENE SJEVERNOG KRILA
SKLOPA KULE

Alan Braun

UDK: 727:728.81(497.5 Islam Grčki)

Sažetak: Tijekom proteklog desetljeća veliki je trud uložen u obnovu središnjeg, stambenog dijela Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, ali i u pokušaje održivog korištenja cijelog sklopa. Ovo pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, bez sumnje predstavlja turistički potencijal, ali cjelogodišnju aktivnost Kuli može donijeti samo trajnija namjena, poput one znanstveno-nastavne. Studija idejnog rješenja, koju je izradio Zavod za graditeljsko nasljeđe Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predviđa obnovu i prenamjenu, sada posve zapuštenog, gospodarskog krila koje formira sjeverni obod sklopa Kule za potrebe Međunarodnog sveučilišnog centra. Ovakva bi namjena omogućila korištenje sklopa tijekom većeg dijela godine. Studenti i mladi stručnjaci, njihovi profesori i mentori, mogu donijeti novu živost ovom povijesnom sklopu bogate, ali i bremenite prošlosti.

Ključne riječi: idejno rješenje, Islam Grčki, Kula Stojana Jankovića, Međunarodni sveučilišni centar, sjeverno krilo

Ne obnavljamo spomenik jer ga smatramo lijepim, već jer je dio našeg nacionalnog postojanja. Zaštititi spomenik ne znači tražiti užitek, već iskazati poštovanje. Iako su sudovi estetike i povijesti umjetnosti promjenjivi, ovdje nalazimo stalne, karakteristične vrijednosti.

Georg Gottfried Dehio, 1905.

Odnos prema kulturnim dobrima, bez ikakve sumnje, pokazuje nivo društvenog razvoja. I ne samo danas. Već od samih začetaka sustavne skrbi o kulturnim dobrima, početkom 19. stoljeća, o potrebi da za buduće generacije sačuvamo ono najvrednije u graditeljstvu i umjetnosti, pisali su Hugo, Goethe ili Kukuljević. No, bez obzira na podignute glasove nacionalne intelektualne elite, zaštita kulturnih dobara je, kroz sve vrijeme razvoja kao samostalne discipline, relativno blisko povezana i s politikom.

Slika 1. Kula Stojana Jankovića – pogled iz zraka, 2012.

Prošlo nas stoljeće uči da nagla razaranja kulturnih dobara, potresi, poplave ili ratovi, uvijek iznova potiču rasprave kako obnavljati graditeljsku baštinu koja je u njima stradala. Tragična europska iskustva svjetskih ratova bitno su utjecala, kako na odnos prema baštini, tako i na metode njene obnove. Poljski ili njemački gradovi faksimilski su, u relativno kratkom vremenu, rekonstruirani tako reći iz pepela. Bilo je to pitanje od nacionalnog značenja. No, upravo je takav odnos prema obnovi baštine nakon Drugog svjetskog rata na neki način iznjedrio surovu taktiku suvremenih svjetskih sukoba: uništavanje kulturnih dobara kao dio (ne)službene politike. Ako uništimo nasljeđe, uklonit ćemo i svaki dokaz trajanja.

Povijest Kule Jankovića, fortifikacijsko-stambenog sklopa izgrađenog u Islamu Grčkom, na granici Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, snažno je označena upravo sukobima i granicom. Sazdana da brani granicu koju ondašnja Europa smatra granicom svega civiliziranog, svoje je breme zadržala do današnjeg dana. Stradala je i u Domovinskom ratu, ali ovoga puta ne zbog svojih strateških karakteristika, već upravo kao vrijedno kulturno dobro.

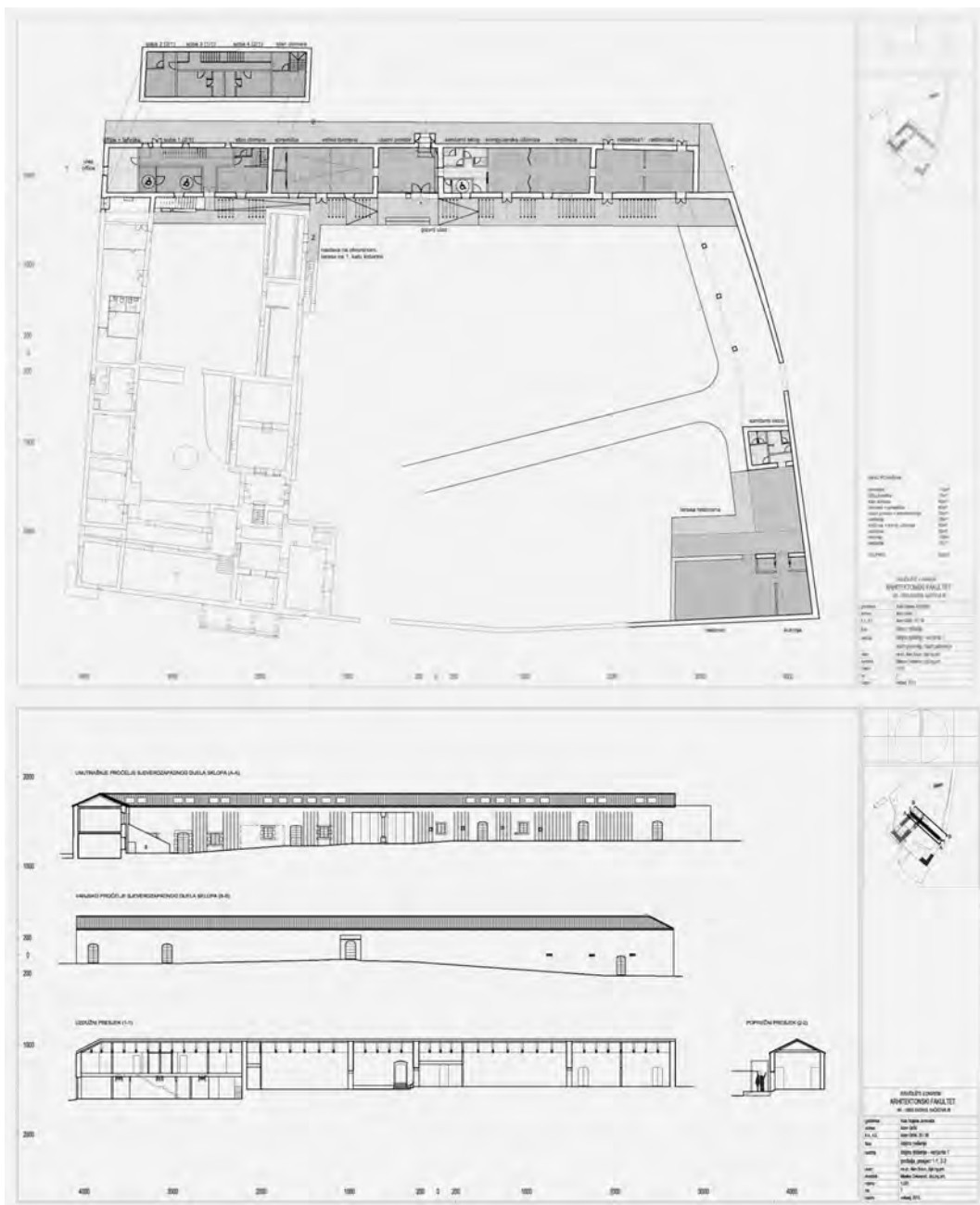
Danas, svjesni važnosti kulturnih dobara kao biljega nacionalnog identiteta, u njedrima Europe koja briše pojam granice, nalazimo se pred izazovnim zadatkom obnove ovog kulturnog dobra. Suvremena nas disciplina zaštite graditeljskog nasljeđa uči, da je pravilno odabrana buduća namjena povijesne građevine, ključan faktor njene održivosti i trajanja. A ovaj bogati sklop, obiteljsko nasljeđe, ima budućnost samo ako “izađe” iz svojih visokih zidova i postane žarišna točka relativno uspavanog kraja u zadarskom zaleđu. Sve što je obitelj godinama brižno čuvala i spašavala, treba pokazati dobronamjernim gostima.

Problematika obnove ovog kulturnog dobra vrlo je složena. Ne samo da treba iznaći optimalne namjene za brojne prostore ovog povijesnog sklopa, već treba pažljivo razmotriti i artikuliranje velikih vanjskih prostora, definiranih kako zgradama sklopa, tako i visokim ogradnim kamenim zidom. Tek kada se projektom odredi budući način korištenja ovih prostora, stvara se okvir za zasebni pristup svakom strukturalnom elementu Kule Jankovića. U proteklih desetak godina, veliki je posao na obnovi stambenog dijela Kule napravljen pod vodstvom stručnjaka iz Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Zadru što je stvorilo pretpostavku za ponovno otvaranje Kule Jankovića zainteresiranoj javnosti.

Pored obitelji, vlasnika kulturnog dobra, bez koje nema svakodnevne brige, ali ni svakodnevnog života u Kuli, dvije su značajne skupine koje mogu ovu povijesnu strukturu oživjeti tijekom većeg dijela godine. Prvu predstavljaju turisti, koji su pogotovo tijekom ljetnih mjeseci pozvani posjetiti Kulu i zavičajnu zbirku, iako moramo biti svjesni da je njihovo zadržavanje relativno kratkotrajno. Stoga je valjalo domisliti kako prostore Kule ispuniti dugotrajnijim posjetiteljima i to tijekom većeg dijela godine. Temelj odluke da se u sjevernom, gospodarskom krilu sklopa Kule Jankovića, organizira Međunarodni sveučilišni centar, treba tražiti u uspješno organiziranim akademskim događanjima u Kuli kao što su "Dani Vladana Desnice" ili pomalo "robinzonske" međunarodne ljetne škole koje su se zadnjih godina ovdje održavale. U vremenima kada cjeloživotno obrazovanje postaje preduvjet akademskog uspjeha, studenti ili polaznici poslijediplomskih studija mogli bi ovim prostorima donijeti novu dinamiku.

Međunarodni sveučilišni centar, kao jedna od sastavnica ove nove pulsirajuće zajednice, smješten je u sjevernom, gospodarskom, pomoćnom krilu Kule. Krilo je izduljena kamena građevina naslonjena na vanjski perimetralni zid sklopa. Sastoji se od nekoliko zasebnih cjelina, orijentiranih prema unutrašnjem dvorištu i do danas nije obnavljano nakon teškog oštećivanja u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Budući da krovovi nisu sačuvani, kiša ispire vezni materijal kamenog ziđa, a raslinje svake godine uzrokuje nove štete. Kako uskoro od sjevernog krila ne bi ostala samo hrpa kamenja koja dokazuje da su ponekad priroda i ljudska nebriga razorniji od požara ili rata, potrebno je hitno stvoriti uvjete za obnovu ovog dijela graditeljskog sklopa u Islamu Grčkom. Moramo biti svjesni da su prostori sjevernog krila Kule relativno skromni, kako u oblikovanju (radi se o utilitarnoj povijesnoj arhitekturi), tako i u veličini jer govorimo o petstotinjak kvadrata korisne površine. No, na to ne treba gledati kao na nedostatak, već kao optimalnu prostornost s obzirom na značajna sredstva koja treba uložiti u obnovu ovog devastiranog kamenog volumena, a istovremeno kao i na projektantski izazov da se u život Međunarodnog sveučilišnog centra uključe i vanjski prostori, gotovo jednako važni tvorbeni element ovog povijesnog sklopa. Jednostavne kamene volumene potrebno je rekonstruirati u svoj snazi njihove rudimentarne jednostavnosti, a veliku masu dvostrešnog krova pokriti tradicionalnim materijalom *kupe kanalice* i rastvoriti nizovima krovnih prozora kojima bi se osvijetlilo sadržaje Međunarodnog sveučilišnog centra - prostore škole, dormitorija i prehrane, a da se pri tome ne naruši izvorna ljepota kamenog ziđa sjevernog krila Kule.

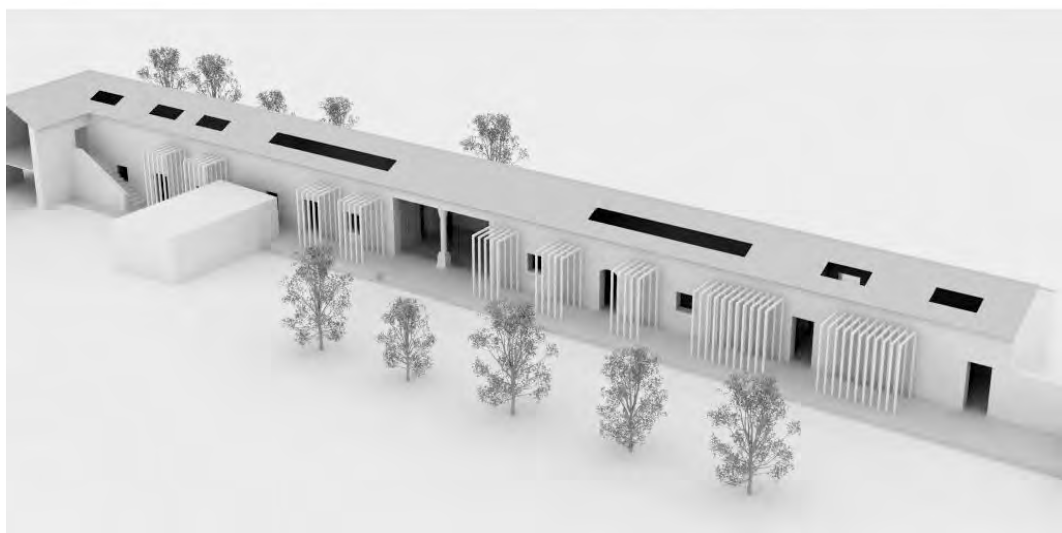
Kao i svaki drugi projekt iz domene povijesne arhitekture, tako je i obnova i prenamjena sjevernog krila Kule Jankovića, na neki način jedinstvena i nije lako pronaći usporedne primjere. Naravno tema sveučilišnog centra u povijesnoj zgradi nije novost. Zavod za graditeljsko nasljeđe Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu autor je projektne dokumentacije za Centar Sveučilišta u Rijeci u patricijskoj gradskoj kući Moise u Cresu.

Slika 2. Međunarodni sveučilišni centar u Kuli Stojana Jankovića, Islam Grčki, Hrvatska. Studija idejnog rješenja, 2013.

No, teško je uspoređivati atmosferu srednjovjekovne fortifikacijsko/gospodarske arhitekture s odmjerenošću renesansne patricijske kuće, bez obzira što će oba prostora, nadamo se u skoroj budućnosti, imati istu namjenu.

Novu kvalitetu ovog izvorno sekundarnog prostora treba iznaći u dinamičnom spajanju unutarnjeg i vanjskog prostora – svaki od predviđenih sadržaja dobiva svojevrsnu

Slika 3. Međunarodni sveučilišni centar u Kuli Stojana Jankovića, Islam Grčki, Hrvatska. Trodimenzionalni model studije idejnog rješenja, 2013.

“terasu”, a sve one zajedno čine platformu – palubu s koje se prilazi različitim jedinicama i sadržajima sveučilišnog centra – samoj školi, dormitoriju i prostorima ugostiteljstva. Novu kvalitetu treba iznaći u izazovu spajanja povijesnog prostora i suvremene namjene – kada uđemo u kamena zdanja sjevernog krila Kule dočekuju nas edukacijski i ostali prostori Međunarodnog sveučilišnog centra koji u svemu odgovara današnjem trenutku. Novu kvalitetu treba tražiti u svakodnevnoj aktivnosti u ovom dugovremena utihnulom prostoru, iza visokih povijesnih zidova sklopa; treba se okrenuti budućnosti. Takvo kvalitetnije nasljeđe za buduće generacije zasigurno mogu garantirati studenti i mladi stručnjaci, njihovi profesori i mentori koji će dati novi sloj ovom povijesnom sklopu bogate, ali i bremenite prošlosti.

Literatura

- FEILDEN, Bernard. 2003. *Conservation of Historic Buildings*. Oxford: Architectural Press.
- JOKILEHTO, Jukka. 2006. *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- ŠPIKIĆ, Marko. 1996. *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*. Price, N.S., Talley, M.K., Melucco Vaccaro, A., ed. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- ŠPIKIĆ, Marko. 2001. *Konzerviranje i restauriranje, Kolo 1*, Zagreb: Matica hrvatska.
- ŠPIKIĆ, Marko, ur. 2006. *Anatomija povijesnog spomenika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- ŠPIKIĆ, Marko. 2009. *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850*. Zagreb: Leykam.

Izvori ilustracija

Slika 1. Geodetski fakultet Zagreb

Slike 2. i 3. Alan Braun, Mladen Cvitanović: Studija idejnog rješenja Međunarodnog sveučilišnog centra u Kuli Stojana Jankovića, Arhitektonski fakultet, Zavod za graditeljsko nasljeđe, Zagreb, 2013.

Komentar Uroš Desnica

Kula Stojana Jankovića spomenik je (zaštićeno *kulturno dobro*) izrazito višeslojnih i raznovrsnih kvaliteta: kulturno-povijesnih (burna povijest na tromedi, niz izuzetnih ličnosti “od Stojana Jankovića do Vladana Desnice” te višestoljetni arhivi), kulturno-umjetničkih (vrlo vrijedne i raznovrsne zbirke), ambijentalnih te parkovnih vrijednosti (park na 4 ha, s arboretumom, romaničkom crkvom, izvorima vode i velikom, višenamjenskom *peškijerom* – i sam je klasificiran kao “spomenik parkovne arhitekture”).

Kombinacija tih raznorodnih vrijednosti čini kompleks atraktivnim za brojne i različite načine korištenja. Da bi se ti potencijali iskoristili bitno je dovršiti (već dobro podmaklu) obnovu Kule do kraja, uspostaviti u njoj *Muzealno-informativni centar* u povijesnom dijelu i *Međunarodni sveučilišni centar* u ranijem “ekonomskom” dijelu kompleksa. Koristeći sinergiju tih dvaju tipa sadržaja, Kula ima uvjete da postane kompleks s cjelogodišnjim funkcioniranjem, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara te izvorište razvojnih, kulturnih, muzeoloških, edukativnih i turističkih projekata, na dobrobit čitave regije, a čime bi se ujedno osiguralo i njenu vlastitu samoodrživost.

Popis svih tekućih i završenih projekata te popis svih, vrlo raznovrsnih revitalizacijskih aktivnosti u Kuli Stojana Jankovića i oko nje impresivan je¹. Analiza svih dobivenih međunarodnih i domaćih projekata i financiranih revitalizacijskih aktivnosti pokazuje:

¹ Popisi se mogu pronaći na www.kulajankovica.hr.

- a) raznovrsnost tema odobrenih projekata (Kula kao pokretač razvoja regije, Kula kao paradigma pomirbe i socijalnog sklada, Kula kao turistički zanimljivo kulturno dobro, Kula kao mjesto događanja manifestacija, skupova, ljetnih kampova, edukacije mladih, mjesto kulturnih, razvojnih i turističkih sadržaja itd.;
- b) velika raznolikost investitora: Ministarstvo kulture RH, Ministarstvo turizma RH, Vlada RH, SNV, Obrazovne institucije (UNIZG i FFZG), EU fondovi (i to različite agencije), američka fundacija *Tourism Cares* i drugi.

Dosadašnja ukupna sredstva dobivena u posljednjem desetljeću za revitalizacijske aktivnosti u Kuli Jankovića i oko nje osjetno nadmašuju ukupna sredstva potrošena za obnovu Kule, od početka 2003. godine do danas.

Posebno je zanimljivo da su teme koje se bave ublažavanjem posljedica rata (smanjenje tenzija, socijalna stabilizacija) s Kulom u fokusu pokazale izrazito velik potencijal za dobivanje sredstava iz EU fondova pa su tako 3 EU projekta realizirana do sad. Uspješno razrješavanje tih problema očito Europska unija, iz vlastitih iskustava u više europskih zemalja, smatra bitnim uvjetom za socijalnu stabilnost i razvoj pa ih u regijama kao što je zadarsko zaleđe, sa svježim traumama ratnih sukoba, zapravo smatra neophodnim preduvjetom i za ekonomski oporavak i za opći napredak područja. Stoga Kula Jankovića, kao zajedničko pozitivno povijesno nasljeđe i Hrvata i Srba u regiji ima komparativnu prednost (i) za takve projekte.

Komentar

Darko Babić

Prilog koji slijedi donosi određeni broj sugestija i komentara uz održanu/e radionicu/e no istovremeno nadilazi ove aktivnosti i usmjeren je na dugoročniju razradbu kako koncepcije revitalizacije Kule Stojana Jankovića i razvitka Međunarodnog sveučilišnog centra u Kuli, ali istovremeno i aktivnosti Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije (osnovanog pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. godine) koji bi trebao biti pokretač i nositelj većine aktivnosti koje će se provoditi u Kuli Stojana Jankovića, posebice aktivnosti Međunarodnog sveučilišnog centra.

Kula Stojana Jankovića i obližnja crkva sv. Đurđa imaju pravni status zaštićenog kulturnog dobra. Prema vrsti spadaju u nepokretno kulturno dobro, a prema klasifikaciji u sakralno-profanu graditeljsku baštinu. Zgrade i dvorišta središnjeg dijela kompleksa Kule osobiti su sklop gospodarskih, fortifikacijskih i rezidencijalnih objekata ukupne površine približno 4300 m². Sjeverni dio kompleksa, sukladno "Sporazumu o utemeljenu Međunarodnog sveučilišnog centra u kompleksu Kule Stojana Jankovića" između Sveučilišta u Zagrebu i vlasnika, namijenjen je uređenju u svrhu obavljanja raznovrsnih djelatnosti i programa Međunarodnog sveučilišnog centra (MSC), uključujući i smještaj za istraživače. Osim ovog već postignutog dogovora o sjevernoj fronti Kule, vlasnici su iskazali spremnost omogućavanja javnog korištenja i drugih dijelova kompleksa, sasvim konkretno velikog dijela povijesne

jezgre Kule Jankovića (“Kule”, “Stare kuće”, zgrade sa “Salom” i “Ortulanice”, uz crkvu sv. Đurđa i arboretum) s izraženom željom da se iste uredi kao memorijalno-muzejski dio u kojem bi bili izloženi najvrjedniji dijelovi iz zbirke Kule Jankovića te stvori prostor koji bi omogućio pristup i studij bogatih arhivskih materijala, biblioteci te ostavštini Vladana Desnice, ali jednako tako i da dio navedenih prostora bude posvećen drugim, kompatibilnim, muzejsko-interpretacijskim sadržajima.

Osnovna je ideja korištenje Kule za dobrobit kraja i ljudi koji tamo obitavaju od strane različitih organizacija ili institucija kroz održivi razvoj koji pak uključuje i otvorenost javnosti za raznovrsne kulturne, edukativne, istraživačke, razvojne i slične projekte. Navedeno nudi mogućnosti oko organizacijskih potreba predviđenog budućeg muzeja i suradnje – moguće kao podružnice postojećih muzeja (ponajprije Zavičajnog muzeja Benkovac) ili kao mogući začetak/podružnica Muzeja Sveučilišta u Zagrebu. Iz svega proizlazi da aktivnosti Međunarodnog sveučilišnog centra koji nastaje u kompleksu Kule Stojana Jankovića pod vodstvom Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije i budućeg muzeja treba promatrati sinergijski te da i planiranje, a posebice buduće aktivnosti oba treba na taj način i razvijati. U ovom kontekstu svakako treba spomenuti da će (postepenim) razvijanjem sadržaja u Kuli, neovisno jesu li inicirani i realizirani od strane Međunarodnog sveučilišnog centra, budućeg planiranog muzeja ili kroz neki drugi modalitet, obogatiti ponudu gornjih Ravnih kotara i u turističkom smislu, odnosno u formiranju i kreiranju privlačne (turističke) destinacije za raznovrsne posjetitelje orijentirane prvenstveno prema kulturnoj i edukativnoj ponudi, no jednako tako i svih ostalih zainteresiranih.

1. Predložene sugestije - razvoj Međunarodnog sveučilišnog centra i Muzeja

Kako će očekivani osnovni nositelj budućih aktivnosti u Kuli biti Međunarodni sveučilišni centar logično je da uređenje potrebnih prostora za isti ima prioritet. Utilitarnost prostora (smještajni kapaciteti, multimedijaska dvorana itd.) koji istovremeno poštuju osnovne konzervatorske zahtjeve pri tome su ključni.

U daljnjoj i nadasve bitnoj fazi razvoja, potrebno je urediti i muzejske prostore u Kuli koji će obogatiti i nadopunjavati aktivnost koje organizira MSC s jedne strane, ali istovremeno biti i ključan element u definiranju Kule kao poželjne destinacije za turistički obilazak. Štoviše, a sukladno predloženoj muzeološkoj koncepciji, muzej u Kuli postao bi polazišna točka za stručna istraživanja i/ili rekreativno-turistički obilazak područja cijelih gornjih Ravnih kotara ovisno o preferencijama korisnika. Da bi se u tome uspjelo potrebno je osigurati redovite cjelogodišnje aktivnosti (skupove, seminare, izložbe, kulturna događanja itd.) koji će destinaciju učiniti privlačnom u sezoni, ali posebice i izvan redovite turističke sezone.

Mogući poželjni pravci promišljanja u smislu kvalitetnog razvoja MSC i budućeg muzeja u Kuli u tom smislu uključuju:

- povezivanje i zajednička organizacija aktivnosti sa sličim sveučilišnim centrima odnosno sveučilištima, ponajprije onih s Mediterana;
- povezivanje i zajednička organizacija aktivnosti budućeg muzeja u prepoznate, tematski slične međunarodne mreže muzeja (npr. International Network of Museums for Peace; Social Justice Alliance for Museums; International Coalition of Sites of Conscience itd.).

2. Predložene sugestije – razvoj Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije

Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, kako je već i naznačeno, preuzet će vodeću ulogu u kreiranju i organizaciji aktivnosti koje će se događati u Kuli Stojana Jankovića. Planirane aktivnosti pri tome protežu se od izvođenja znanstvenog i stručnog istraživačkog rada, organizacije terenske nastave na sve tri razine (preddiplomska, diplomatska i poslijediplomska), edukacijsko-medijskoj promociji rezultata istraživanja, ali i destinacije Kule kao osobitog (interkulturalnog) mjesta.

Kako bi se sve navedeno na kvalitetan način moglo omogućiti potrebno je osigurati međunarodno relevantan i kvalitetan znanstveno-stručni odbor koji će planirati, provoditi i nadgledati aktivnosti MSC i budućeg muzeja, odnosno ključnog elementa koji to može osigurati - Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dotično savjetodavno/upravljačko tijelo Centra stoga nesumnjivo mora biti formirano kao učinkoviti (ne preveliki) interdisciplinarni tim međunarodno priznatih profesionalaca iz određenih relevantnih područja. Iz perspektive muzeologije/baštinskih studija, koji - smatramo - svakako trebaju u tome biti uključeni, u ovom je trenutku moguće spomenuti izravnu zainteresiranost prof. Amareswara Galle (prestižnog međunarodnog stručnjaka za ekomuzeje, kulturnu raznolikost i održivi razvoj) da bude dio znanstvenog savjetodavnog odbora Centra te uvažavajući važnost praktične primjenjivosti znanstvenih spoznaja u društveno relevantnim projektima kolege iz Škotske, Michaela Hamisha Glenna (ponajvećeg stručnjaka u području interpretacije baštine na europskom kontinentu). U duhu izražene mediteranske poveznice mogući poželjni dodatni kandidat za odbor Centra mogao bi biti prof. Sergio Lira sa Sveučilišta u Portu (Portugal), a za interkulturalnu problematiku povezanu s upotrebom baštine to bi mogao biti dr. sc. Carsten Paludan-Müller s norveškog Instituta za istraživanje kulturne baštine, dok bi za baštinski turizam relevantni savjetnik mogao biti Brice Duthion, član znanstvenog savjeta francuskog Instituta za turizam iz Pariza i suradnika nedavno otvorenog i vrlo utjecajnog Muzeja europskih civilizacija i Mediterana iz Marseillea. Centar bi time, po našem mišljenju, uključivanjem dijela navedenih stručnjaka doista mogao istovremeno ostvariti oba svoja osnovna cilja: da postane relevantni sveučilišni centar za istraživanje i praktičnu primjenu znanja u području interkulturalizma te istovremeno pokretač razvoja aktivnosti u Kuli Stojana Jankovića i time ključni regenerator razvoja zapostavljene regije (gornjih) Ravnih kotara, prostora koji ima iznimne potencijale posebice u kontekstu upotrebe baštine i razvoja na baštini utemeljenog turizma.

Komentar

Marina Jurjević

U razdoblju od 25. svibnja do 1. lipnja 2014. godine, u sklopu projekta *Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara*, u Ravnim kotarima održala se *Radionica o tradicijskoj kulturi Ravnih kotara*. U sklopu nje održano je nekoliko tematskih radionica pa tako i *Radionica o interkulturnom i transkulturnom “dekodiranju” i identifikaciji revitalizacijskih potencijala* i to 30. i 31. svibnja 2014. godine u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom. Upravo na toj radionici dr. sc. Ivan Basić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu održao je izlaganje pod naslovom *Kula Janković Stojana: istraživački pristupi i neke determinante u formiranju projektnih potencijala*.

U uvodnom dijelu izlaganja autor je naglasio povoljan geografski položaj i smještaj u blizini velikih obradivih površina naselja Islama Grčkog i Latinskog koji su uvjetovali kontinuitet naseljenosti od najranijih povijesnih razdoblja do danas. Odlučujuću ulogu u formiranju naselja imala su turbulentna događanja u ovom dijelu Dalmacije tijekom srednjeg vijeka kao i smještaj uz važnu srednjovjekovnu komunikaciju *Via Magna* koja je povezivala gradove Nin i Knin. Na temelju povijesnih izvora autor je iznio podatke o imenu, granicama i razvoju Islama Grčkog tijekom navedenog razdoblja. Također, analizirajući povijesnu građu i toponime u razdoblju od 13. do 19. stoljeća autor uspješno rekonstruirao vlasničke odnose nad zemljištem i objektom od vremena posjeda ninskog biskupa do suvremenog doba.

Kula Stojana Jankovića danas predstavlja sklop gospodarskih, rezidencijalnih i fortifikacijskih objekata koji se prostiru na površini od 4500 m². Nedjeljivi dio objekta je crkva sv. Đurđa (sv. Jurja), danas u funkciji mauzoleja obitelji Desnica. Rezimirajući rezultate arhitektonskog razvoja sklopa tijekom 18. i 19. stoljeća te tridesetih godina 20. stoljeća autor zaključuje da je riječ o “objektu izrazite arhitektonske, ali i kulturne slojevitosti čije potencijale treba iskoristiti”. Jedan od vidova daljnje revitalizacije objekta autor vidi kroz formiranje Međunarodnog sveučilišnog centra “Kula Jankovića” koji će, uz daljnje radove na obnovi, zasigurno uroditi brojnim znanstveno-istraživačkim projektima koji bi trebali rasvijetliti nepoznanice vezane kako uz razvoj same Kule tako i cijelog područja naselja Islama Grčkog i Latinskog od najranijih vremena do danas.

Uz formiranje Međunarodnog sveučilišnog centra za čije je potrebe ugovorom između vlasnika Kule, obitelji Desnica, i Sveučilišta u Zagrebu osiguran prostor od 700 m² na razdoblje od 30 godina (2011. – 2041.), nužno je izraditi “strateški plan mobilizacije potencijala” Kule koji je preduvjet za nastavak istraživanja i obnove cijelog kompleksa, ali i “pronalaženje realnog (financijskog i inog) značaja za širu okolicu i poduzetnike tog kraja” kako navodi autor. Provođenjem navedenih mjera stvorili bi se preduvjeti na temelju kojih bi projekti vezani uz daljnju obnovu i istraživanje Kule bili konkurentni kako za daljnje sufinanciranje od strane Ministarstva kulture Republike Hrvatske, tako i za apliciranje na različite fondove Europske unije, različite sponzore ili druge izvore. Uz navedene projekte, koji bi trebali pridonijeti revitalizaciji objekta, autor navodi i niz mjera kojima bi se pospjela prepoznatljivost i dostupnost Kule široj zajednici, poput tiskanja promotivnih materijala, prevođenje postojeće literature o Kuli na strane jezike, izrade internetske stranice i dr.

Smatram da je usporedno s daljnjim radovima na obnovi i sanaciji te znanstvenom vrednovanju istraživačkih projekata vezanih uz sklop Kule Stojana Jankovića kao i provođenja niza mjera koje predlaže dr. sc. Ivan Basić, potrebno stvoriti i određene preduvjete koji bi pridonijeli prepoznatljivosti Kule kao vrijedne kulturne baštine, ne samo na lokalnoj, već i na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Osnovne prednosti sklopa, poput zaštite na nacionalnoj razini (nalazi se na Listi zaštićene kulturne baštine Republike Hrvatske pri Ministarstvu kulture pod brojem Z-280), blizina važnih cestovnih pravaca u Zadarskoj županiji (državna cesta D8 Zadar – Maslenica i autoceste A1 Zagreb – Split) i turističkih odredišta (Posedarje, Novigrad, Maslenica, Zadar) do današnjeg dana nisu dovoljno iskorištene. Također, u posljednjih nekoliko godina, nakon povrata dijela građe, u Kuli je ponovno izložen etnografski postav i dio umjetničke zbirke unutar koje se ističu slike *Ecce Homo* (17./18. stoljeće), *Veduta Castellammare* (19. stoljeće) i *Veduta Cave* (19. stoljeće) nepoznatih autora koje se nalaze pod zaštitom Ministarstva kulture Republike Hrvatske pod brojem P-4389. S druge pak strane brojne aktivnosti koje su se posljednje desetljeće odvijale unutar Kule, poput kulturno-znanstvenog skupa *Desničini susreti*, Ljetne škole i dr. prvenstveno su bile orijentirane na malobrojne kulturne i znanstvene krugove, različite nevladine organizacije i grupe studenata koje su uglavnom bile izravno uključene u različite projekte vezane uz Kulu, bez značajnije uključenosti lokalnih zajednica, kako administrativnog središta Grada Benkovca tako i susjednih Općina Posedarje i Novigrad kojima Islam Grčki gravitira.

Slijedom navedenog, smatram da je u skoroj budućnosti potrebno uložiti dodatne napore koji bi za cilj trebali imati prepoznavanje lokaliteta u lokalnim okvirima kroz organiziranje različitih događaja u koje je potrebno uključiti širu lokalnu zajednicu kroz npr. organiziranje ekosajma, dana otvorenih vrata u sklopu kojih bi Kulu organizirano posjećivali učenici osnovnih i srednjih škola iz Zadarske županije te drugih manifestacija. Također, radi uključivanja Kule u turističku ponudu potrebna je suradnja s lokalnim turističkim zajednicama, a kao jedan od osnovnih preduvjeta je postavljanje smeđe signalizacije i tiskanje promotivnog materijala o Kuli na nekoliko stranih jezika. Osim navedenog, u svrhu turističke valorizacije potreban je angažman stručne osobe koja bi u točno precizirano radno vrijeme bila na raspolaganju posjetiteljima, ako ne tijekom cijele godine, barem u ljetnim mjesecima. Uz navedeno, sve aktivnosti vezane uz Kulu koje su danas dostupne na službenoj internetskoj stranici² trebale bi biti sastavni dio lokalnih turističkih zajednica (TZ Grada Benkovca, TZ Općine Posedarje, TZ Općine Novigrad i TZ Zadarske županije) i s cjelokupnim sadržajem dostupne barem na jednom svjetskom jeziku.

² Vidi: www.kula-jankovica.unizg.hr/hr/kula-jankovica (pristup 20. 6. 2014.)

Komentar

Marijeta Rajković Iveta

Sudjelujući u nekoliko znanstvenih projekata povezanih s obnovom Kule Stojana Jankovića unazad desetak godina, prateći događanja u vezi arhitektonske obnove Kule, razgovarajući o svakodnevnom životu sa stanovnicima okolnih naselja te dobivajući saznanja o polaganom, ali ipak vidljivom, povratku stanovništva u Islam Grčki i Kašić te znajući koliko je velik napor uložen za svaki mali pomak, vesele me vidljivi rezultati iako se često čini da idu jako sporim tempom.

Kroz studiju i izlaganje Ivana Basića koje je održano u okviru *Radionice o interkulturalnom i transkulturalnom "dekodiranju" i identifikaciji revitalizacijskih potencijala* 30. svibnja 2014. godine u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom u okviru projekta *Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravnih kotara* dobili smo, između ostaloga, vrlo lijep i koncizan povijesni i arhitektonski pregled o Kuli, njenoj važnosti kao "turističkoj atrakciji" i "baštinskom potencijalu", pregled dosadašnjih istraživanja te smjernice za buduća istraživanja i njenu dugoročnu komercijalnu iskoristivost. Smatram da su svi prijedlozi kolege Basića iznimno korisni. Ovom prilikom nadopunit ću neke njegove prijedloge te navesti još prijedloga za koje se nadam da će pridonijeti što boljoj prepoznatljivosti ovoga kompleksa zaštićene kulturne baštine Republike Hrvatske te održivom razvoju šireg područja Ravnih kotara.

1. Unatoč tome što se Kula nalazi u blizini turističkih odrednica (Zadar, Posedarje, Novi-grad) i blizu važnih prometnica (autoceste A1 Zagreb – Split, državna cesta D8 Zadar – Maslenica) nigdje na njima nema putokaza za Islam Grčki ni za Kulu Stojana Jankovića. Ni u jednom turističkom uredu na području Ravnih kotara koji sam posjetila i kontaktirala, turističkoj agenciji, kao ni u njihovim podružnicama u brojnim zadarskim hotelima Kula Stojana Jankovića ne preporučuje se niti spominje posjetiteljima i turistima.
2. Razgovarajući sa stanovnicima okolnih naselja tijekom provođenja etnoloških terenskih istraživanja (rezultati su objavljeni u zborniku radova *Zapisi iz gornjih Ravnih kotara. Etnološki, povijesni i muzeološki prilozi o Islamu Latinskom, Islamu Grčkom, Kašiću i Podgradini* 2010. godine (ur. M. Černelić i M. Rajković Iveta). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Centar za komparativno historijske i interkulturalne studije, FF press, Zagreb) te kontaktirajući neke od njih tijekom boravka na etnološkoj *Radionici o tradicijskoj kulturi Ravnih kotara* od 25. svibnja do 1. lipnja 2014. godine saznala sam da većina mojih sugovornika nije bila u Kuli. Znaju da se Kula obnavlja, zanima ih što će u njoj biti i željeli bi vidjeti njenu unutrašnjost, no budući da rijetko prolaze kroz Islam Grčki (neki ga zbog ratnih trauma i namjerno zaobilaze) i da je Kula uglavnom zatvorena, nisu je posjetili. Također su objašnjavali da je Kula privatna posjed i da ne mogu "samo tako doći i tražiti da je razgledaju, niti znaju može li se to".

Kontaktirala sam i pozvala vjeroučiteljicu i učiteljice iz Osnovne škole Islam Latinski, Posedarje, Slivnica Donja da dođu na ovogodišnju spomenutu etnološku radionicu i razgledaju Kulu. Šest učiteljica s pedesetak djece osnovnoškolskog uzrasta vrlo rado se odazvalo. Djeci je Kula bila iznimno zanimljiva, posebice priče o povijesti, razgledavanje "Tamnice",

penjanje u toranj “Kulu” i sl. Moj je prijedlog da bi trebalo organizirati više “otvorenih vrata” Kule, barem vikendima tijekom ljetnih mjeseci te uputiti osobne pozive ravnateljima i nastavnicima osnovnih i srednjih škola, kako iz susjednih mjesta tako i čitave regije. Smatram da bi na taj način djeci bila pristupačnija “zavičajna” povijest, a arboretum zanimljiva dopuna “školi u prirodi”. Nadalje, djeca bi roditeljima i drugim odraslima pričala o posjetu Kuli te na taj način probudila znatiželju da je i oni posjete.

3. U Kulu bi češće trebalo pozvati vlasnike/predstavnike obližnjih OPG-ova da prezentiraju i prodaju svoje proizvode. Mišljenja sam da bi se dio posjetitelja nakon obilaska Kule uputio na obližnja obiteljska poljoprivredna gospodarstva i obiteljska poljoprivredna domaćinstva kada bi reklamni letci o njihovim djelatnostima i proizvodima bili dostupni posjetiteljima Kule. Također bi na tim gospodarstvima i domaćinstvima, kao i drugim turističkim objektima Ravnih kotara trebalo ostaviti promidžbeni materijal o Kuli Stojana Jankovića s istim ciljem. Bilo bi dobro potaknuti lokalno stanovništvo da proizvodi ekološke i etnološke suvenire koji bi se mogli kupiti u Kuli, a na taj način bi se pridonio samozapošljavanju i ekonomskom razvoju ovoga kraja. Umrežavanjem resursa, s jedne strane Kule, s druge strane OPG-ova i turističkih ustanova i djelatnika postupno bi se “mobilizirali lokalni potencijali i ostvarivao dobrobit mikroregije”.

4. Trebalo bi zaposliti jednu osobu koja bi barem tijekom ljetnih mjeseci radila u Kuli, koordinirala njeno održavanje (košnju trave i sl.), vodila posjetitelje kroz postavljene muzejske zbirke i samu Kulu, osmišljavala i koordinirala razna događanja u Kuli, prodavala suvenire i sl.

Nažalost, svjesni smo velike nezaposlenosti u Republici Hrvatskoj pa vjerujem da bismo pronašli mladu osobu kojoj bi se, možda uz neki program državne potpore, omogućilo stažiranje i polaganje stručnog ispita za kustosa.

5. Iako posljednja stavka, smatram je vrlo bitnom, a odnosi se na strateški plan razvoja Međusveučilišnog centra kao važnog dijela održivog razvoja Kule. Smatram da bi se uz građevinsku obnovu rezidencijalnog dijela Kule, trebalo početi raditi i na građevinskoj obnovi dijela kompleksa Kule koji je predviđen za Centar. Osiguravanjem smještajnih kapaciteta za studente, nastavnike i istraživače u Kuli i na području Ravnih kotara terenska nastava (arheološka, povijesna, etnološka i sl.), ljetne škole, seminari, festivali i ostala događanja mogli bi se održavati većim dijelom godine. U događanja bi valjalo uključiti studente preddiplomskih, diplomskih i poslijediplomskih studija ne samo iz Zagreba i Hrvatske, već za početak i iz država bivše Jugoslavije te ostalih susjednih država. Ova praksa već se provodila, no smatram da bi je osiguranje smještajnih kapaciteta uvelike intenziviralo. U dosadašnjim istraživanjima premalo su bili uključeni studenti i istraživači sa Sveučilišta u Zadru te preporučujem da se s obzirom na nedostatak smještajnih kapaciteta u bližoj budućnosti treba više poraditi na uključivanju suradnika s terena.

Paralelan rad na svim navedenim prijedlozima, a koji su u sprezi sa prijedlozima kolege Ivana Basića, iziskuje minimalne financijske uloge; naglasak je prije svega na ljudskom angažmanu. Svaki je prijedlog nužan fragment koji bi podizao prepoznatljivost Kule kao kulturnog, znanstvenog i turističkog središta kako na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj tako i međunarodnoj razini te doprinio kako njenom održivom razvoju, tako i razvoju šire regije zadarskog zaleđa.

13.

HOW TO USE CULTURAL HERITAGE FOR RECONCILIATION

Tomislav Šola

UDK: 316.7:572

Practice is always a description of reality and its obvious potentials. Theory is about positions and conditions we want to achieve. When understood properly, its departure is practice and its goal is practice. While practice moves through stages of perfection, theory navigates it by reading the context, setting its nature and purpose. Without theory, practice is reduced to learning by tries and mistakes. The moment the practice gets reflective quality, an ability of abstraction and generalization, quality of projecting – it is more than practice.

Peace is just one of the innumerable positive, constructive phenomena that heritage institutions, museums included, can serve. As powerful accumulation of evidence, information and knowledge, heritage institutions are meaningful only if they use their potential for the benefit of common good. As tools of selected, collective memory, they can go as far as producing wisdom instead of mere information and knowledge. Their immense power of unbiased communication can, therefore become decisive means of democracy. True peace is the consequence of ennobled mind, but to become such, the mind needs arguments and advice. No public institutions than those of heritage are better equipped to provide help to troubled and bewildered citizens of the present world when about the quality of their lives. Peace is the basic one.

The best that most of museums can do for peace, and all can, is to affirm, promote, generate political literacy; politically literate are unlikely to become manipulated mass – the matter of warfare.

1. What does theory do?

Practice is always a description of reality and its obvious potentials. Theory is about positions and conditions we want to achieve. When understood properly, its departure is practice and its goal is practice. While practice moves through stages of perfection, theory navigates it by reading the context, setting its nature and purpose. Without theory, practice is reduced to learning by tries and mistakes. The moment the practice gets reflective quality,

an ability of abstraction and generalization, quality of projecting – it is more than practice. Peace is just one of the innumerable positive, constructive phenomena that heritage institutions, museums included, can serve. As powerful accumulation of evidence, information and knowledge, heritage institutions are meaningful only if they use their potential for the benefit of common good. As tools of selected, collective memory, they can go as far as producing wisdom instead of mere information and knowledge. Their immense power of unbiased communication can, therefore become decisive means of democracy. True peace is the consequence of ennobled mind, but to become such, the mind needs arguments and advice. No public institutions than those of heritage are better equipped to provide help to troubled and bewildered citizens of the present world when about the quality of their lives. Peace is the basic one.

The general theory of heritage, heritology, to make it simple, has the purpose in becoming the philosophy of the heritage profession(s), in providing critique of theory and practice, sets the content and methodology of transfer of the professional experience, foresees and projects professional future and establishes the relation of heritage professions towards the development.

2. The peace and its nature

In the socio-political chemistry what we strive for is the harmonious stability of divergent elements in which violent reactions would simply have no chance. Agreements, treaties of alliance, ceasefires and laws are not enough.

Peace depends upon conditions provided. The first condition is the honest prosperity based on the fair division of common wealth. Obscene wealth should be a social sin as its worst effect is constant production of inequality and conflict. It cultivates Greed and provides growing legitimacy to it. Existence of injustice and dominance deny the very possibility of peace.

Most of the world will experience no wars in the usual, historical way. The state of “*munus omnia contra omnes*” – the fight of all against all. Our streets are becoming the fighting filed all too often and the “war” of the groups against others is frequent. We see that minorities of radical orientation be it about fur-coats or diet can truly molest the majority. The clashes will be increasing very much by the growing accumulation of despair, loneliness and aggression in individuals. Those will surely form the dangerous phalanges and produce unrest. In brief, war is becoming the daily reality: less dramatic because dispersed, but ruining the quality of life nonetheless.

Peace is one of the pillars of democracy. It is the outer form of natural and human rights exercised. It can flourish only upon the, responsible choices in development, civil insight and transparency of societal, developmental and political processes, unbiased information, rich cultural life and unbiased information. Democracy is utopian and does not exist. Only tries to have it do. So peace as quality of living is a precondition to democracy and prosperity. The scared and suffering are an easy prey to dictatorship and enslavement of all sorts.

Peace is the way of thinking, a quality of human condition. The culture of peace is founded upon the system of values in which the constructive, creative and emphatic qualities of human genius are part of the matter of reason and common sense. Being different

and of different attitude should be aberrant and deficient, as nothing that produces despair, discomfort, conflict and poverty can be regarded as humanly acceptable. So, peace is possible in the world where it presents the priority and true aim. But, peace is not the priority of the world we live in.

3. Wars are for the poor devils

When about richness distributed, almost all of it goes to the rich. When misery and wars are distributed globally, the poor get all of it. Classical wars will be exported/or implanted in the third world where resources have to be conquered for the ever more avaricious and greedy corporations. Therefore we live in the world where peace needs to be defended daily and where peacemakers are constant losers. Wars are everywhere. The troubled history will take time to settle and correct what needs to be corrected. Wars are politics gone mad. Anything can be an excuse for war. If there isn't any – well it can be created. War is an export product easy to sell: there's always somebody to embrace the project and many to take part in the feast.

Museums and other institutions of collective memory could be of some use for peace. They are already.

If terrorism is an excuse – so much the better. Otherwise the world we have inherited would have no basis for the repression: a picture of an impossible world!

4. The warring world we have

By the nature of the world we shall be inclined to CONQUER as much and as far as we can reach. Saying “we”, is rather inaccurate, as most humans are not interested to interfere with anything which is beyond our immediate life environment or, in the other extreme, beyond the stratosphere. (Why would anybody spend billions on space research while we have so much to do and spend on the world so badly in the need). So, who are “them”? Preponderant forces of the society, world leaders, the NSC (when about the accumulation of power), IMF, WTO, multinational corporations... Another paranoia? Not really, because their own documents clearly assume the responsibility and ambition: they do want to lead the international community and they feel responsible for it. The only difference is that they want us to say how happy we are with this fact and how democratic all this is. If one has difficulties to utter that, one is either anarchist or communist, as it suits their moment.

We, the citizens of the world are deceived. The century old doctrine that saw peace as the result of balance of power was useless when it was there (Francis B. Sayre). Why are we tortured again by the remaining imbalance?

They wars can be subtly manipulated business that hardly ever appears in history textbooks and museums. If not directly, an invasion can always be done from within the country: like English did in Sudan by using Egyptian soldiers and French money, or Russians in Poland, or indeed, America in so many places that they cannot remember them any more. Direct exports of war as mere conquest is an endless sequence of evil that constitute

the world of today. Curiously, the most powerful countries are the greatest sinners in their past and these stories are “little else than a long succession of useless cruelties” (Voltaire about History).

In the world in which military investment is hundred times bigger than that for culture and noble causes like arts, – we only have what we invest in: lot of wars and proportionally more destruction and misery and. No God of ours that we pray to, approve that – and we all know it. But most of the wars are fought in gods’ name and with priests’ blessings. We live in the greatest era of hypocrisy in human history. UN has become alibi provider for those in it who are powerful enough to put veto on undeniable, or manipulate decisions by financial blackmailing. Of course, there is nothing new about it: Might makes right. Anything positive is always more demanding. Aristotle said: “It is more difficult to organize peace than to win a war”. And, as ever, the responsibility is always with power.

5. Homo homini lupus, or how are we manipulated to chaos

Greed as the only remaining ideology is proposed and praised: the public hullabaloo in the meantime drums incessantly about human rights, all sorts of rights, making us all live at daggers drawn.... Individuals are given the illusion of importance by suggested total freedom of individual claims. But, try the substantial! Tied to the working place, reduced to working skill on the market, scared by insecurity, robbed by the banks and brainwashed by the media, contemporary person is a destitute serf in modern feudalism. Those who refuse the exhausting daily toil in total insecurity and deny happy consumerism will end up in hospitals and asylums, with destroyed marriages, destructed families, broken friendships... Thus individuals become separated by interests and find themselves completely alone. From there on – the Great Greed Force has another lump of clay to build its instrumentalized Golem – the Machine as Lewis Mumford would put it.

Behind the democratic scenery, there is a mastodontal global project of creating the billions of scared, lonely individuals that will willingly find the shelter in the parades of collective ego and become the happy inhabitants of the Planet Hollywood – a vision common to any totalitarian scheme. “Democracy” is one of the most frequently used words of today: the first proof it does not exist. The citizen is turned into a shopper of dreams and illusions. He/she is stuffed and grind by media with daily portions of soma, kept busy buy insecure existence and incessant competition, entangled by loan sharks (who, in Europe at least, used to the banks in service of community)...

The expectation of the creators of it is that we will not notice what is happening as danger seemingly died away by the fall of the Berlin wall. And, they just might be right. So you will neither notice the planetary shame of legal trade with the right to pollute; or – that the multinationals of the first democracy in the world caused the last two dozens of wars on the very same and only Planet.

When you start believing that smoking is the worst problem of mankind and that lives of white mice are question for to be or not to be, then you are part of the mass.

The only possibility is the organized citizen. But the citizen must be educated enough and informed enough not only to look but to SEE. Will our institutions help? Will professions stay faithful to their plot against laity, a temptation Bernard Shaw signaled so long ago?

6. What can heritage institutions do for peace?

Military, war and museums alike, for the most and still quite horrifying and disgusting places, sort of manipulated reconstructions of crime scenes. Their scientific background may be correctly done but who made the choice? What if “events in the past may be roughly divided into those which probably never happened and those which do not matter” (W. R. Inge). What if generalized history is indeed “a branch of speculation, connected (often rather arbitrarily and uneasily) with certain facts about the past” as Aldous Huxley claimed?

Tens of thousands ambitious, scientific and expensive museums glorify the warriors, generals or imperators. We passed through a long succession of “useless cruelties” (Voltaire about history) and hardly any museum admits any guilt. Servile to their bosses and autistic in their community, they show but glorious, rightful armies and their wicked enemies. We glorify generals, murderers and plunderers, but hardly any of the peace makers: it seems our museums tacitly consider them traitors.

Taken as a whole, museums hardly record the human epopee of suffering, and if they do it is often one side of the story. They rather praise conquest and victories as triumphs of the national strength.

Who caused then such a terrible suffering on this Planet? Who made it a place of continuous slaughter? Can each nation and each community finally take up their blame and, being purged by the truth, continue by being better? In museums? Hardly. Disturbing memories might cause unwanted effect¹. Elsewhere? Not probable. When politicians, priests and educators talk the language of intolerance and hatred, the country will know no peace; anybody different or any difference will be the good enough enemy. But, maybe, finally, there would be the time for the red line and different continuation? Museums will not change the world but may help in making this change possible.

“Peace is not the elimination of the causes of war. Rather it is a mastery of great human forces and creation of an environment in which human aims may be pursued constructively”. (James H. Case, Jr.). It “is not absence of war, it is virtue, a state of mind, a disposition for benevolence, confidence, justice” (Baruch de Spinoza).

Telling stories of importance of peace is dull and uninteresting. But presenting the eternal values of justice, freedom and prosperity that constitute the peace can be quite intriguing. It is values that make the peace possible as the one that comes out of mere war exhaustion is neither timely nor enduring. Museums cannot change the world but they can help towards making it better by sowing the love in place of hatred, pardon instead of injury, union instead discord, faith instead of doubt, hope instead of despair, light instead of darkness, joy where sadness is (paraphrase of St. Francis of Assisi). One should question the use of history museums as a whole, at least to find out the positive examples and praise them as the way onwards. There are more and more of them, to tell the encouraging news.

The heritage institutions have to propose attractive ways of explaining that the sure way to hell is the growing apotheosis of egotism. Peace is not the set of rules and agreements. It is quality of culture and a state of mind. If heritage institutions cannot teach qualities that mean peace or set ground for it, then they are dead capital – misused and buried. The mere knowledge amassed in the immense quantity of evidence they keep in their vaults or expose

¹ The Enola Gay case, where profession lost by the Director of the Museum being fired.

in their galleries is impressive enough for that. If taken as material for wisdom, this collective memory is worth the effort. It becomes truly meaningful. Why on Earth should the collections exist if they cannot remind us, teach us that 90 billion people died so far on the Planet and that most of them knew what was wrong and disgraceful in human existence: the incessant killings and destruction instead of love, compassion, comfort and prosperity?

Peace themes are dull and uninteresting: tautological, patronizing, disciplined, educational, unattractive... But, tell the interesting story! In some foreseeable future, when we build up a strong profession of heritage communicators and careers, we shall probably still have enough public money to demonstrate that we are not just passive scribes to the masters of the history, but also partakers in it – those who use knowledge to provide the usable answers to our fellow beings. Internet is the apotheosis of knowledge. But as mountains of knowledge grow endlessly, as we drown in the ocean of the useless information – we seem to have less and less wisdom. Can curators tolerate it infinitely? Can intellectuals be calmed forever? We shall be losing our public jobs and having walls build around us only if we are just few, if we do not represent a profession. We do not want to become a political party. We do not want to offer the sole and only truth. We do not require the privilege of obedience. What we do have to offer is the entire truth, all sides of it, timely, useful, ethical and responsible – referring to the obvious problems of our taxpayers and users.

In the panopticum of illusions and deceptions, we, ordinary people are puzzled and frightened. What is what and who is who, indeed? We are attacked by the armies of scoundrels of all sorts, no matter what title or position they disguise themselves in. All of them fight either for our mind or valet or both, indeed and use an array of techniques to swindle our minds and our perceptions. The reasons are always the same: power and gold in all shapes, colors and alloys.

Heritage institutions should be like grandfathers, old uncles, wise grandmothers – knowledgeable and experienced friends who help us re-gain control of our mind and senses. They would tell us stories of the experiences stored into their vaults, stories about the human nature and its temptations, about traps and enemies, about ways to freedom and harmony. They have to teach us what is true and what is false, what is beautiful and why – in brief how to recognize virtues, how to possess them and how to enjoy their blessing. We do not need them as hermetic philosophers but as simple wise men, able to guide us through our own world: our schools, our shopping malls, our jobs, living ambiances, natural environment, politics, media and places of interest... All these places and activities need to be interpreted to be fully and correctly understood. Schools can do much, but we need a genuine learning environment – that what we so eagerly and idealistically expected from television. 28 hours of TV program that an average American consumes a week, is rarely more than bubbles in the Coke: the nothing that became new epitome of reality. Freedom is being able to live and think autonomously and decide for one self. Individualism is the future cut to measure of any human being, and not the horror of total loneliness as it is daily projected. The Great Greed turns humans into insecure addicts who fly from freedom and fall prey of collective hysteria.

7. Heritage as the Art of Bridges Maintenance

Heritages were always the domain of very intensive activity: the further they were pushed towards the future and the more they were exposed to the “civilization” the more they became a projection of collective self. Knowing what we want to be in the future, changes the “us” from the past so that we can also claim qualities in the present that otherwise would not have legitimacy: past would deny it and future would refuse it. So we have built museums to make our project of heritage engineering solid and indisputable. Not all was wrong. By no means! Curiosity, research, classification, knowledge and the chance to love when you know your object of love – all that was positive and offered lot of chances which were pre-calculated profit by the enlightened few and side effect by the rest. New reading of the past? Nonsense, the later might exclaim: the past is defined. Apparently, we can only correct it in as much as the governing forces of the society change and, as they change their priorities.

Heritages where thus the battlefield of identities. Many wars were fought over them: their definitions, claimants, territorial spread....The stronger would engulf and subordinate the weaker. The wisdom thus forgotten was that any variety was a blessing, not a curse. Only losers, as we are all now, get the chance to see the fact clearly, but probably too late.

Instead of seeing heritages as figures in the power game, it is possible (theoretically, only?) to see them as richness to enjoy. Knowing them may have served as bridges between the differences: ways of communication and exchange. But modern society was built upon the ideology that any difference is potential danger and presents an obstacle to the conquest. The conquest was, namely, the name of Occidental relation to the world as whole and to its parts. I conquer, therefore I grow, which means that I am progressing, assuring longevity to anything I stand for. So we have made a culture of walls instead of roads. That other was a potential danger or the resource of power if conquered or resistance and refusal if fighting back. The different other was taken as the unknown, and the unknown is either feared or wiped out. Globalization was always there but once it demonstrated its monstrous power of irreversible destruction of all the values by their mere commodification, subordinating them to the obsession for the quickest and greatest profit – we started to contemplate and, maybe, understand the world differently. Paradoxically, tourist industry which is profit driven and heritage sector driven by mission, found themselves at the same side of barricade though not as friends: sustainability means keeping resources renewable and alive, and any longer strategy cannot do without it.

Knowing the other is already a bridge built so be it inclusion or integration or just being wide enough to be what one is, while allowing the other to do the same – is a bridge built. As a philosopher said, only the bridge over a river makes the banks recognize their difference. Much can be done along this visionary truth and some things are done indeed....

8. Heritage tourism for community development

The lecture itself will partly fall out of the frame of the conference and, but organizers graciously agreed. However, I feel like contributing more to the theme of peace and its

linkage to culture and tourism. Practicing culture, let alone tourism is impossible without peace. The precondition for culture is peace as there is no culture agreeing to war. Culture and war are opposed by definition. Peace is not only the absence of armed conflict; it is also peace of mind, cultured life and prosperity, all that we are losing on the global scale. For the lucky part of the world, state of war is “just”, acculturation and entropy in all its forms. The world is becoming uglier, unsafe, unfriendly, poorer, more aggressive, its food, air and water poisoned, its heritage endangered, traditions destroyed... And all that by the will and for the profit of the few. Tourist industry, at its worst, is part of these devastating forces. It is a very demanding industry, giant spendthrift, usually careless about the consequences. We have arrived at the point when a new deal has to be struck in which the owners of the industry will have to invest part of their profit into the maintenance and regeneration of the resources. In most cases of cultural and heritage tourism, we witness violent exploitation, quite a rape of local values. The time of avoiding strong words has expired as this “war” is real. During the last few decades the frontline has reached our heritage institutions. Turning your head away because you may end up in bad relations with the ruling elite becomes a feeble excuse our public will not tolerate. John Adams said: “There are two ways to conquer and enslave a nation. One is by sword. The other is by debt”. We have unfortunately learned the third: acculturation. That process mirrors the essence of the relation between tourist industry and peace. We are being deprived of prosperity in the blessed richness of our cultural differences and variety of our nature. Paradoxically, these are the very qualities the tourism itself is founded upon. Once the resources are exhausted tourist industry moves on. But hosts stay. And just to add: development is about quality of life, not earning ever more money (for the rich).

9. Conclusion

Anatole France thought, like many, that universal peace will be realized because it will be imposed by “new order of things, a new science, new economic necessities”. The future is likely to become a constant denial of peace qualities. Wars will be rare as the resources all over the world become either conquered or privatized and re-sold to corporations. But the unrest, conflict, and terrorism will be the daily practice of a war as social and political state. The Great Greed Forces will take it as a further excuse to limit the freedom.

Once the daring and adventurous human spirit is orientated towards the inner explorations, of which art is the best example – the mankind may count with chances of survival, both in the sense of upgrading of human nature and that of harmonious, sustainable development. That, however, is a distant and rather improbable variant as human nature will remain an easy prey to its fatal enemies. Petrarch counted five of them: avarice, ambition, envy, anger and pride.

We look forward to the time when Power of Love will replace the Love for Power (William E. Gladstone). Losers or winners, we have no choice but to build our edifice of virtue as societal project. I am a convinced pessimist but humankind has survived so far just because we never learned to give up. This terrible shortcoming is also our chance.

Literatura i izvori

- BROZ, Svetlana. 2005. *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. New York: Other Press.
- CITRONI, Gabriella. 2011. *Gross Human Rights Violations and the Preservation of Historical Memory in Latin America*. Research paper presented at the Geneva University of Art and Design, Geneva.
- GEGNER, Martin i Bart ZIINO. 2012. *Heritage of War*. New York – London: Routledge Chapman & Hall.
- HALBWACHS, Maurice. 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Presses universitaires de France.
- HAZAN, Pierre. *Chantiers contre charniers*, Le Temps, 6 juillet.
- HINTON LABAN, Alexander, ur. 2002. *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. Berkeley; University of California Press.
- International Coalition of Sites of Conscience*, <http://www.sitesofconscience.org/about-us> (pristup 15. 5. 2014.)
- International network of museums for peace*, http://peace.maripo.com/p_inmp.htm (pristup 20. 5. 2014.)
- KATTAN, Emmanuel. 2002. *Penser le devoir de mémoire*, Paris: Presses universitaires de France.
- MACDONALD, Sharon. 2008. *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Hoboken: Taylor & Francis.
- MACDONALD, Sharon. 2013. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. New York – London: Routledge.
- Memory, History and Monuments, the Aschrott-Brunnen Fountain*, <http://www2.facinghistory.org/campus/memorials.nsf/0/64A4BBBE53CEC43C85256FAA006C809F> (pristup 15. 5. 2014.)
- Peace Museum Vienna*, http://peacemuseumvienna.com/wp-content/uploads/2013/03/Towards_a_Global_Peace-Museum_Movement.pdf (pristup 15.5.2014.)
- RAMEL, Sylvie. 2005. *Reconstruire pour promouvoir la paix ? Le cas du “ Vieux Pont ” de Mostar*, Genève: Université de Genève.
- ŠOLA, Tomislav. 1985. *Antimuzej: bibliofilsko izdanje*. Zagreb: Zbirka Biškupić.
- ŠOLA, Tomislav. 1989. *Role of museums in developing countries*. Varanasi: Bharat Kala Bhavan Hindu University.
- ŠOLA, Tomislav. 1990. “The Museum Curator: endangered species”. U *Museums 2000*, ur. Patrick Boylan. London: Association Routledge, 152-164.
- ŠOLA, Tomislav. 1991. Museums and Curatorship: the role of theory. U *The Museum Profession*, ur. Gaynor Kavanagh. Leicester: Leicester University Press, 125-137.
- ŠOLA, Tomislav. 1992. “The European Dream and Reality of Museums: a report from South-East”. U *Museums and Europe 1992*, ur. Susan Pearce. London: The Athlone Press, 159-173.
- ŠOLA, Tomislav. 1997. *Essays On Museums And Their Theory: towards the cybernetic museum*. Helsinki: Finnish Museums Association.
- ŠOLA, Tomislav. 1997. “Museums, museology, and ethics: a changing paradigm”. U *Museum Ethics*, ur. Gary Edson. London: Routledge, 168-175.
- ŠOLA, Tomislav. 1997. “The role of Museums in Sustaining Cultural Diversity”. U *Cultural Traditions in Northern Ireland: cultural diversity in contemporary Europe*, ur. Maurna Crozier i Richard Froggat. Belfast: The Institute of Irish Studies, 107-113.

- ŠOLA, Tomislav. 2001. *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti*. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo.
- ŠOLA, Tomislav. 2002. *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniti*. Beograd: Clio.
- ŠOLA, Tomislav. 2003. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji – prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM.
- ŠOLA, Tomislav. 2009. *De la vanitat a la saviesa / From Vanity to Wisdom*. Girona: Institut Catala de Recerchs en Patrimoni Cultural.
- ŠOLA, Tomislav. 2011. *Prema totalnom muzeju*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju.
- ŠOLA, Tomislav. 2012. *Eternity does not live here any more - a glossary of museum sins*. Zagreb: Vlastita naklada.
- ŠOLA, Tomislav. 2014. *Javno pamćenje – čuvanje različitosti i mogući projekti*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ŠOLA, Tomislav. 2004. "Redefining collecting". U *Museums and the future of Collecting (Second Edition)*, ur. Simon J. Knell. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 250-260.
- ŠOLA, Tomislav. 2004. "The importance of being wise or could "Museum archaeology" help us be better professionals". U *Archeologia del museo*, ur. Fiamma Lenzi I Andrea; Zifferero. Bologna: Editrice Compositori, 11-16.
- ŠOLA, Tomislav. 2009. "Baština kao poziv i društveno opredjeljenje". U *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, ur. Žarka Vujić i Marko Špikić. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 111-138.
- ŠOLA, Tomislav. 2009. "Towards the Total Museum". U *Museums in a Digital Age*, ur. Ross Parry. London: Routledge, 421-426.
- ŠOLA, Tomislav. 2010. "The Museum Definition: Questioning the Scope and Motives". U *What is a museum?*, ur. Ann Davis, André Desvallées i François Mairesse. Munchen: Verlag Dr. C. Mueller-Straten, 106-112.
- ŠOLA, Tomislav. 2010. "European Collection Resources – museums serving European identity". U *Encouraging Collections Mobility – A way forward for museums in Europe*, ur. Susanna Pettersson. Helsinki: Finnish National Gallery, 248-257.
- ŠOLA, Tomislav. 2011. "Virtues and Qualities – a contribution to professionalizing the heritage profession". U *The Best in Heritage*, ur. Tomislav Šola. Zagreb: European Heritage Association, 10-21.

O autorima

DARKO BABIĆ

Rođen je 6. ožujka 1973. godine u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu završio je studij etnologije i informatologije, smjer muzeologija. Od 2004. godine zaposlen je kao znanstveni novak na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirao je s temom: *Koncept upravljanja baštinom unutar teorijskog okvira informacijskih i komunikacijskih znanosti: baštinska pismenost*. Znanstveni je suradnik, viši asistent na Katedri za muzeologiju Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Predavač je na preddiplomskom studiju informacijskih znanosti i diplomskom studiju, smjer muzeologija i upravljanje baštinom. Član je Izvršnog odbora Međunarodnog komiteta za obrazovanje muzejskih djelatnika (ICTOP), Međunarodnog savjeta za muzeje (ICOM, pri UNESCO-u), upravnog odbora Hrvatskog komiteta Međunarodnog savjeta za muzeje (predsjednik istog od 2014. godine), savjetodavnog odbora Europske asocijacije za interpretaciju baštine te muzejski savjetnik Europskog Muzejskog Forumu. Član je uređivačkog odbora Her&Mus. Heritage and Museography te Tour&Her. Tourism and Heritage i član uređivačkog odbora časopisa Informatica Museologica (MDC, Zagreb). Aktivno sudjeluje u različitim međunarodnim i nacionalnim projektima.

IVAN BASIĆ

Rođen je 1982. godine u Splitu. Viši je asistent i znanstveni suradnik na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu. Diplomirao je povijest i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2007. godine. Doktorirao je 2013. godine na poslijediplomskom doktorskom studiju Medievistike s temom: *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka*. Od 2008. do 2011. radio je na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao znanstveni novak-asistent. Sudjelovao je na više domaćih i jednom međunarodnom znanstvenom projektu. Autor je i suautor triju znanstvenih monografija, urednik jednog zbornika, objavio je tridesetak znanstvenih radova u međunarodnim i domaćim časopisima i zbornicima. Izlagao je na dvadesetak domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Područja njegova znanstvenog interesa su: hrvatska srednjovjekovna povijest (napose ranosrednjovjekovna crkvena povijest i historijska geografija Dalmacije, poleogeneza primorskih gradova) te kasnoantička i ranosrednjovjekovna povijest, umjetnost i kultura jadranskog bazena. Dobitnik je *Rektorove nagrade* koju dodjeljuje Sveučilište u Zagrebu (2004.), nagrade *Franjo Marković* koju dodjeljuje Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (2005.) te stipendije *Kruno Prijatelj* koju dodjeljuje Rotary Club – Split (2008.). Član je Hrvatskog hagiografskog društva "Hagiotheca", Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti, Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske i Matice hrvatske.

DANIJELA BIRT KATIĆ

Rođena je 1981. godine u Bjelovaru. Viša je asistentica na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru. Godine 2005. diplomirala je povijest i etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojemu je obranila doktorsku disertaciju

2013. godine pod naslovom *Obitelj, imovina, nasljedna pravila i prakse: postojanost i promjene u selima bjelovarskoga kraja*. Bila je suradnica na projektu *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*. Istraživala je na nekoliko međunarodnih i domaćih znanstvenih projekata. Autorica je desetak znanstvenih i stručnih radova. Dobila je nagradu *Franjo Marković* Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u kategoriji studentski rad (2005.). Predaje nekoliko kolegija na preddiplomskom studiju Odjela za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru.

ALAN BRAUN

Rođen je 1966. godine u Rijeci. Diplomirao je 1994. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu te je otad zaposlen pri Katedri za teoriju i povijest arhitekture. Magistrirao je 2001. s radom *Zagreb – grad i arhitektura osamdesetih godina XIX. stoljeća*. Predstojnik je Zavoda za graditeljsko nasljeđe Arhitektonskog fakulteta, predsjednik Kulturnog vijeća za zaštitu i očuvanje kulturnih dobara grada Rijeke i povjerenstva Ministarstva kulture za dodjelu dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Autor je više znanstvenih i stručnih članaka vezanih uz teme povijesti arhitekture i problematike obnove i zaštite graditeljskog nasljeđa. Projekti i realizacije (izbor): obnova kurije Hrašće pokraj Ozlja; obnova mauzoleja Gorup i Kopaitić-Battagliarini, groblje Kozala u Rijeci; obnova pravoslavne crkve u Plaškom; obnova benediktinskog samostana na Mljetu; franjevačkog samostana u Poratu na Krku; dominikanskog samostana u Rijeci; obnova Francuskog paviljona u Studentskom centru u Zagrebu; obnova patricijske gradske kuće Moise u Cresu; obnova stambenog sklopa arhitekta Ivana Vitića u Laginjinoj ulici u Zagrebu.

MILANA ČERNELIĆ

Rođena je 1954. godine u Osijeku. Redovna je profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je 1997. godine s temom: *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze*. Od 2002. do 2006. bila je voditeljica znanstvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, a od 2008. do 2013. godine projekta *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*. Sudjelovala je na više domaćih i tri međunarodna znanstvena projekta. Objavila je osamdesetak znanstvenih i stručnih radova u međunarodnim i domaćim časopisima i knjigama, dvije autorske knjige, suurednica je triju znanstvenih monografija i dvaju zbornika radova. Za knjigu *Bunjevačke studije* dobila je 2008. godine godišnju nagradu *Milovan Gavazzi* Hrvatskog etnološkog društva u kategoriji za znanstveni i nastavni rad, a 2010. nagradu u istoj kategoriji za suuredničku knjigu za 2. i 3. sv. znanstvene monografije *Živjeti na Krivom Putu*. Povelju grada Senja za etnološka istraživanja senjskog zaleđa dobila je 2012. godine.

MARIN ČURKOVIĆ

Rođen je 1981. godine u Zadru. Kustos je i ravnatelj Zavičajnog muzeja Benkovac. Diplomirao je povijest i arheologiju na Sveučilištu u Zadru 2007. godine. Doktorand je na doktorskom studiju humanističkih znanosti Sveučilišta u Zadru s temom *Liburnske zajednice na prostoru središnjeg dijela Kotara i Bukovice*, mentor prof. dr. sc. Slobodan Čače. Član je Hrvatskog arheološkog društva. Autor je i koautor nekoliko izložbi vezanih uz prostor Ravnih kotara i Bukovice. Suradnik je i voditelj na mnogim arheološkim istraživanjima.

Također, suradnik je na projektu *Mirila – svjedok tradicije*, voditelj Mario Katić, Sveučilište u Zadru, Odjel za etnologiju. Suradnik je i na projektu *Kulturni krajolik kao izvor znanja o organizaciji prostora* pod vodstvom doc. dr. sc. Lene Mirošević s Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru. Autor je nekoliko znanstvenih i stručnih radova. Znanstveni interes usmjerio je na istraživanje i očuvanje povijesti i kulture Ravnih kotara i Bukovice s naglaskom na benkovački kraj.

UROŠ DESNICA

Dr. sc. Uroš Desnica, dipl. ing., znanstveni savjetnik u trajnom zvanju, proveo je radni vijek u Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu, baveći se pretežno poluvodičkim materijalima, nanotehnologijom te korištenjem Sunčeve energije. Glavni je istraživač na brojnim hrvatskim i inozemnim znanstvenim projektima, autor preko 220 znanstvenih i stručnih radova, knjiga, patenata itd. Dobitnik je državne godišnje nagrade *Ruđer Bošković*. I nadalje je vrlo aktivan kao recenzent – *EC expert-evaluator* za EU od 2002. do 2014. godine, također za HZZ i MZOŠ te slovenske, njemačke i austrijske znanstvene agencije.

Suosnivač je Udruge “Društvo za obnovu i revitalizaciju kule Stojana Jankovića – mostovi” (www.kulajankovica.hr) te predsjednik Upravnog odbora od osnutka. Vrlo je aktivan i oko fizičke obnove i oko revitalizacijskih aktivnosti u Kuli, uključujući sudjelovanje u četiri EU projekta, kao i predlagač i dobitnik više domaćih projekata za obnovu Kule Jankovića.

MATIJA DRONJIĆ

Rođen je 1984. godine u Karlovcu. Kustos je u Etnografskom muzeju u Zagrebu. Diplomirao je etnologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine. Dugogodišnji je vanjski suradnik projekta *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevacu* u okviru kojega je izveo brojna terenska istraživanja na području Krivog Puta, velebitskog Podgorja, južne Like, Ravnih kotara, Bukovice i sjeverne Bačke, na temelju kojih je nagrađen godišnjom nagradom Hrvatskog etnološkog društva u kategoriji studentski rad (2008.), godišnjom nagradom Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2008.) i *Rektorovom nagradom* Sveučilišta u Zagrebu (2009.). Autor je desetak znanstvenih i stručnih radova, a znanstveni interes usmjerio je na prozne oblike usmene književnosti, vjerovanja i običaje. Kao voditelj audiovizualnih fondova Etnografskog muzeja u Zagrebu bavi se i vizualnom antropologijom te problematikom digitalizacije baštine.

JADRANKA GRBIĆ JAKOPOVIĆ

Rođena je 1956. godine u Zagrebu. Redovna je profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je 1992. godine s temom: *Povezanost jezika i identiteta na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Suradnica je i koordinatorica domaćih i međunarodnih znanstvenoistraživačkih projekata. Objavila je više desetaka znanstvenih i stručnih radova u međunarodnim i domaćim časopisima i knjigama. Autorica je četiriju knjiga. Za (koautorsku) knjigu *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka* dobila je 2008. godine Državnu nagradu za znanost. Desetak godina bila je urednica časopisa *Etnološka tribina* (izd. Hrvatsko etnološko društvo), a aktualna je članica Uredništva *Zbornika za narodni život i običaje* (izd. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti). Suurednica je dvaju zbornika radova. Voditeljica je

Poslijediplomskog doktorskog studija etnologije i kulturne antropologije na matičnom Odsjeku od 2010. godine. Od 2013. godine predstojnica je Katedre za manjinske zajednice i kulture Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta.

MARINA JURJEVIĆ

Rođena je u Zadru 1978. godine. Radi kao kustosica u Zavičajnom muzeju Pučkog otvorenog učilišta Obrovac. Diplomirala je arheologiju i geografiju na Sveučilištu u Zadru 2004. godine. Godine 2009. upisala je poslijediplomski doktorski studij *Arheologija istočnog Jadrana* na Sveučilištu u Zadru. Autorica je i suautorica više stručnih radova i publikacija. Od 2011. do 2013. godine, u svojstvu voditelja, a od 2014. godine u svojstvu stručnog suradnika radi na projektu *Mirila – svjedok tradicije*, u sklopu kojega se vrše terenska istraživanja, popis i dokumentacija lokaliteta s *mirilima* na administrativnom području gradova Obrovac i Benkovac. Također, od 2011. godine u svojstvu stručnog suradnika radi na interdisciplinarnom projektu *Kulturni krajolik kao izvor znanja o organizaciji prostora* pod vodstvom doc. dr. sc. Lene Mirošević s Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru. Kao kustosica u Zavičajnom muzeju Obrovac, u suradnji s različitim kulturnim i znanstveno-obrazovnim ustanovama, udrugama ili pojedincima, radila je kao voditeljica ili suvoditeljica u nizu terenskih istraživanja s područja arheologije i etnologije, organizaciji i postavljanju izložbi te drugim aktivnostima vezanim uz muzejsku djelatnost.

MARIO KATIĆ

Asistent je na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru. Predaje nekoliko kolegija: Hodočašća i sveta mjesta, Uvod u folkloristiku, Metodologija etnografskog istraživanja te Slavenska mitologija. Trenutno je polaznik Poslijediplomskog doktorskog studija etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje piše doktorat pod naslovom: *Mirila od rituala do teatra – prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske*. Istraživački se fokusira na teme vezane uz hodočašća, predaje, smrt, sjećanja te mjesto, prostor i krajolik. Autor je desetak članaka te urednik i suurednik četiriju knjiga: *Usora: prošlost, običaji, životna svakodnevica* (ZKUK); *Ravne Brčko: prošlost, običaji, životna svakidašnjica* (Sveučilište u Zadru i župa Boće); *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends* (Lit Verlag); *Pilgrimage, Politics and Place-making in Eastern Europe: Crossing the Borders* (Ashgate Publishing).

VESNA MARJANOVIĆ

Rođena je 1954. godine u Zemunu u Srbiji. Muzejski je savetnik i vanredni profesor, a radi u Etnografskom muzeju u Beogradu. Diplomirala, magistrirala i doktorirala je na katedri za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Tema doktorske disertacije je *Maskiranje u ritualima stanovništva Srbije*. Predavala je i/ili predaje na Novoj akademiji umetnosti pri Evropskom univerzitetu u Beogradu, Visokoj školi strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi, na Odseku za etnomuzikologiju Akademije umetnosti Univerzitet u Novom Sadu. Član je Odbora za društvene nauke Matice srpske u Novom Sadu. Od 1979. do 2000. godine radila je u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu. Proučava duhovnu kulturu naroda i manjinskih zajednica u Srbiji i regionu. Od 2003. do 2014. bila je urednik *Glasnika Etnografskog muzeja* i drugih muzejskih publika-

cija. Objavila je tri monografije. Autor je preko 80 stručnih i naučnih radova objavljenih u zemlji i inostranstvu te osam studijskih izložbi sa monografskim katalogima. Učestvuje i vodi projekte Odeljenja za društvene nauke Matice srpske i Etnografskog muzeja u Beogradu. Dobitnik je *Majske nagrade grada Novog Sada* za doprinos u radu u kulturi 1999. godine.

MILOŠ MATIĆ

Rođen je 1970. godine u Beogradu. Godine 1998. diplomirao je na Odeljenju za Etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a 2009. godine magistrirao na istom odeljenju s temom *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*.

Od 2001. godine radi kao kustos Etnografskog muzeja u Beogradu gde se bavi istraživanjem i muzealizacijom kulture stanovanja, istraživanjem kulture ekonomskog ponašanja i antropološkom muzeologijom. Intenzivno radi na istraživanju problema nematerijalnog kulturnog nasleđa. Osim navedenog, njegova profesionalna interesovanja usmerena su na teme iz ekonomske antropologije, seljačka društva i načine tradicijske socijalne organizacije te na primenu antropoloških teorija u muzejskoj ekspografiji. Učestvovao je u većem broju istraživačkih projekata i na naučnim skupovima i konferencijama (nacionalnim i međunarodnim). Do sada je objavio više od 30 naučnih i stručnih tekstova u nacionalnim i međunarodnim časopisima, kao i jednu naučnu monografiju (knjigu) iz oblasti ekonomske antropologije. Član je InASEA i Etnološko-antropološkog društva Srbije.

MARIJETA RAJKOVIĆ IVETA

Rođena je 1976. godine u Sisku. Godine 2003. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je etnologiju i povijest, a 2010. godine doktorirala s temom: *Primorski Bunjevci: migracije (1918. – 1939. godine), translokalizam, akulturacija, identitet*. Od 2004. godine zaposlena je na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Trenutno je u zvanju znanstvene suradnice. Predaje na dodiplomskom i poslijediplomskom studiju. Istraživala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih projekata. Napisala je autorsku knjigu, tridesetak stručnih i znanstvenih radova. Suurednica je triju znanstvenih monografija, dvaju zbornika radova i hrvatskog prijevoda njemačke knjige. Dobila je Godišnju nagradu Hrvatskoga etnološkog društva za znanstveni i nastavni rad (2010.) te Povelju grada Senja za osobite uspjehe i ostvarenja u etnološkim istraživanjima senjskoga zaleđa (2012.).

DRAGO ROKSANDIĆ

Rođen je 1948. godine u Petrinji. Redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predstojnik je Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe, voditelj modula Diplomskog studija ranog novog vijeka te nositelj kolegija "Teorije i metode" na Poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti. Voditelj je projekta *Triplex Confinium* (utemeljenog 1996. godine) i znanstvenog programa *Desničini susreti*. Jedan je od utemeljitelja fakultetskog Centra za komparativnohistorijske i interkulturene studije. Autor je brojnih knjiga i znanstvenih radova. (Vidjeti bibliografiju do 2008. godine u: Hrvoje Petrić, "Živjeti *Triplex Confinium* (u povodu 60. godišnjice rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)", *Ekonomska i ekohistorija*, vol. 4, br. 4, 151–231).

TIHANA RUBIĆ

Rođena je 1978. godine u Zagrebu. Znanstvena je suradnica i viša asistentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na kojemu je 2012. godine obranila doktorsku disertaciju pod naslovom *Etnološka studija obitelji i nezaposlenosti. Individualne i obiteljske strategije preživljavanja u Hrvatskoj od devedesetih godina 20. stoljeća do danas*. Bila je suradnica na znanstvenom projektu *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*. Istraživala je na više međunarodnih i domaćih znanstvenih projekata. Autorica je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova. Suurednica je triju znanstvenih monografija i dvaju zbornika radova te nekoliko uredničkih knjiga u pripremi. Članica je Uredništva znanstvenoga časopisa *Studia ethnologica Croatica*. Dobila je Godišnju nagradu Hrvatskog etnološkog društva u kategoriji za znanstveni i nastavni rad kao suurednica 2. i 3. sv. znanstvene monografije *Živjeti na Krivom Putu* (2010.) te Povelju grada Senja za etnološka istraživanja senjskog zaleđa (2012.).

TOMISLAV ŠOLA

Rođen je 1948. godine u Zagrebu. Umirovljeni je profesor na Filozofskom Fakultetu u Zagrebu, Odsjek za informacijske znanosti. Bio je predstojnik Odsjeka za informacijske znanosti i voditelj Poslijediplomskog studija muzeologije. Diplomirao je povijest umjetnosti i engleski jezik i književnost na Sveučilištu u Zagrebu, gdje je studirao i novinarstvo te muzeologiju (CSBDIZ). Studij muzeologije nastavio je u Parizu, a doktorat je obranio na sveučilištu u Ljubljani. Objavio je osam knjiga i poglavlja u devet knjiga u inozemstvu. Objavio je 262 rada u strukovnim časopisima i novinama. Tekstovi su mu prevedeni na jedanaest jezika. Autor je i direktor godišnje međunarodne konferencije “Najbolji u baštini” u Dubrovniku. Prilozima je sudjelovao na stotinjak međunarodnih skupova. Održao je oko 300 sati pozivnih predavanja po svijetu. Predavao je nekoliko godina u Španjolskoj i Finskoj, gdje je kasnije osnovao Međunarodnu školu za studij baštine. Bio je član Izvršnog Savjeta i predsjednik Nacionalnog komiteta svjetske muzejske organizacije (ICOM/UNESCO). Godine 1997. dobio je posao starijeg kustosa-istraživača za muzeologiju u Nacionalnom muzeju Danske. Bio je član žirija Europske nagrade za muzej godine (EMF/Europski savjet). Radeći kao konzultant, autor je koncepcije nekoliko inozemnih projekata obnove ili izgradnje muzeja. Član je redakcija časopisa “Museum International”, “Museum Practice” i “International Journal of Heritage studies”. Predsjednik je jednog od žirija Europske Nostre za nagrade Europske unije.

O Kuli Jankovića u Kuli Jankovića: radionička fotodokumentacija (svibanj-lipanj 2014.)

Snimili: Matija Dronjić, prof., Sanja Lončar, prof. i dr. sc. Jelka Vince

Skupina sudionika radionica ispred Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom (M. Dronjić)

Dr. sc. Uroš Desnica se obraća sudionicima radionica kao domaćin u ime vlasnika Kule te kao predsjednik Društva za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića – Mostovi (M. Dronjić)

Sudionici radionica ispred Kule Stojana Jankovića (M. Dronjić)

Obiteljska crkva sv. Đurđa pored Kule Stojana Jankovića,
grobno mjesto pisca Vladana Desnice (J. Vince)

Prof. dr. sc. Drago Roksandić, programski voditelj Projekta, moderira radionicu (M. Dronjić)

Prof. dr. sc. Tomislav Šola (desno) u razgovoru sa sudionicima radionice o svjetskim iskustvima u revitalizaciji baštine; dr. sc. Uroš Desnica (lijevo) moderira razgovor (M. Dronjić)

Mr. sc. Alan Braun (lijevo), predstojnik Zavoda za graditeljsko nasljeđe Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izlaže prijedlog idejnog rješenja Međunarodnog sveučilišnog centra u sklopu kompleksa Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom; desno prof. dr. sc. Drago Roksandić (J. Vince)

Sudionici radionica u posjetu Benkovcu, urbanom centru Ravnih kotara (M. Dronjić)

Arheolog Marin Ćurković, ravnatelj Zavičajnog muzeja u Benkovcu, obrazlaže revitalizacijske potencijale antičkog naselja Asseria kod Benkovca (M. Dronjić)

Sudionici radionica razgledaju Asseriju (M. Dronjić)

Dio arheološki otkrivenih zidina Asserije (M. Dronjić)

Grobljanska kapela Sv. Duha na lokalitetu Asseria (M. Dronjić)

Učenici osnovnih škola Islama Latinskog, Posedarja i Slivnice Donje u posjetu Kuli Stojana Jankovića, u okviru etnološkog radioničkog programa (S. Lončar)

Dr. sc. Milana Černelić govori o tradicijskoj kulturi s područja Bukovice i Ravnih kotara u Gradskoj knjižnici u Zadru (S. Lončar)

Imensko kazalo

A

Adams, John 153
Alačević, Doimo 58-62
Aničić, Branka 8, 102, 106, 108
Anzulović, Ivana 56, 61
Apaka, Jovan 60
Ardalić, Vladimir 23
Assmann, Jan 13, 20

B

Babić, Darko 8, 73-9, 110-2, 118, 130, 157
Babić, Luka 106
Backhaus, Jürgen 88
Bačić, Stanko 57, 61, 64, 66, 68
Bačac, Robert 77, 79
Bačac, Valentina 72, 79
Baletić, Bojan 117
Banac, Ivo 114
Bandić, Dušan 93, 96, 97
Barth, Friedrich 81-2, 87, 92
Basić, Ivan 8, 14, 20, 103, 118, 120, 130, 142-5, 157
Bašić, Ante 65
Batović, Šime 53-4, 61, 63, 68
Belaj, Melanija 16, 18, 20
Belaj, Vitomir 20, 38-9, 41
Belošević, Janko 54, 61
Benković, Ivan 64
Bešlagić, Šefik 57-61
Beugelsdijk, Sjoerd 87
Bianchi, Carlo Federico 55-8, 61, 122
Birket-Smith, Kaj 37
Birt Katić, Danijela, 33, 157
Bjeliš, Aleksa, 102-3, 117
Blasul, don Blaž 66
Boras, Damir, 102-3
Borin, Anđelo 65
Borin, Stjepan 65
Bosić, Mila 96-7
Bourdieu, Pierre 92, 95
Božić, Jadranka 97
Branimir, knez 64
Bratanić, Branimir 36

Bratulić, Josip 20
Braun, Alan 8, 102, 106-7, 118, 125, 138, 158
Brigović, Ivan 130
Brkljačić, Maja 13, 20
Broz, Svetlana 155
Broz Tito, Josip 92
Brtan, Josip 75, 79, 130
Bunjak-Pajdek, I. 108

C

Cantillon, Richard 85
Case Jr. James H. 151
Çelebi, Mada Evliya 122
Citroni, Gabriella 155
Colnago, Anton 54-6, 59, 61
Connerton, Paul 13, 20
Cross, Susan 112
Curle, Clinton Timothy 111
Cvijović Javorina, Ivana 12, 20, 115, 120
Cvitanović, Mladen 106, 138

Č

Čače, Slobodan 54, 61, 158
Čapo Žmegač, Jasna 13, 20, 26, 29, 33
Černelić, Milana 12, 14, 20, 27, 32-3, 47, 50, 71-2, 76-80, 120, 130, 144, 158
Čolović, Branko 60-1, 130
Čondić, Natalija 53, 56, 61, 62

Ć

Ćurković, Marin 53-4, 62, 158

D

Dapar, Nikola 66
De Begna, Karlo 64
de Montoya, Monica L. 82, 88
Dehio, Georg G. 133
Desnica Franković, Ida Dunja 15
Desnica Žerjavić, Nataša 15-6
Desnica, Boško 130
Desnica, Stojan 15, 119
Desnica, Uroš 15-7, 19, 102, 106, 108, 118, 124, 159

Desnica, Vladan 7, 12, 15-7, 20,
79, 104-5, 109, 111, 113-6, 118-
9, 124, 130-1, 135, 138, 140

Desnica, Vladimir 124
Dronjić, Matija 159, 163
Durkheim, Emile 37, 41
Duthion, Brice 141

Đ

Đaković, Branko 50
Đapo, Almin 106
Đorđević, Jelena 90, 97

E

Elez, Senka 95
Evans-Pritchard, Edward 37, 41

F

Fadić, Ivo 130
Feilden, Bernard 138
Ferhad-paša Sokolović 122
Fidler, Emanuel 67
Firth, Raymond 81, 87, 88
Foscolo, Leonardo 122
France, Anatole 154
Franjo Josip, car 66
Frazer, James G. 36, 41

G

Galić, Ivan 72, 76-7
Galla, Amareswar 112, 141
Galović, Sanja 72, 78, 80
Gavazzi, Milovan 36
Gazi Husrev-beg 122
Gegner, Martin 155
Gladstone, William E. 154
Glasnović, Ivan 65
Glušćević, Smiljan 130
Goethe, Johann Wolfgang von 133
Granovetter, Mark 83, 87-8
Grbić, Jadranka 41, 159
Gross, Mirjana 90, 97
Gunjača, Stipe 58, 61
Gušić, Branimir 130

H

Halbwachs, Maurice 155

Hamish Glen, Michael 141
Hammel, Eugene 24, 33
Hareven, Tamara 22, 24, 33
Haviland, William A. 37, 38, 41
Hazan, Pierre 155
Hekman, Jelena 20
Hinton Laban, Alexander 155
Hrobat, Katja 49, 51
Hugo, Victor 133
Hutchison, Elizabeth 22, 33
Huxley, Aldous 151
Hymes, Dell 37

I

Ibrahimpasha 64
Inge, W. R. 151
Ivančić, Davor 106
Ivičević-Desnica, Jelena 15
Ivetic, Egidio 128, 130

J

Jacob, George 111
Jakšić, Nikola 64, 68, 122, 130
Janković, Branimir 114
Janković, Ilija Dede 124
Janković, Stojan 123
Janković, Todorin Dede 123
Jelić, Luka 61
Jernej, Mirna 29, 33
Jokilehto, Jukka 138
Jurić, Andrijana, 8
Jurić, Radomir 58, 62, 130
Jurjević, Marina 53-4, 56, 61, 62, 160
Jurković, Miljenko 130
Jusuf-aga Tunić 123

K

Kale, Jadran 45, 51
Kapitanović, Vicko 51
Karlo Veliki 64
Kašić, Dušan 60, 62
Katičić, Radoslav 49, 51
Katić, Mario 43, 45, 51, 159, 160
Katnić, Juraj 65
Kattan, Emmanuel 155
Keil, Josef 54, 56, 61
Kirzner, Israel 84, 87

Kljaić, Stipe 72
 Koivupuu, Marju 46, 49, 51
 Kokotović, Mura 72, 75-6, 80
 Koloman Arpadović 64
 Kordić, Branko 106
 Kornereto, Ivan 65
 Kos, Lucijan 130
 Kovač, Zvonko 114
 Kovačević, Melita 117
 Krajač, Ivan 49, 51
 Kravar, Zoran 114
 Krivić, Martina 72
 Krpetić, Vjekoslav 106
 Kukuljević, Ivan 133
 Kulišić, Špiro 40-1
 Kunštek, Viktorija 8
 Kuntić Makvić, Bruna 130
 Kutleša, Silvestar 39, 41

L

Laslett, Peter, 24
 Leček, Suzana 36, 41
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 92, 95
 Lipovec Čebrov, Uršula 49, 51
 Lira, Sergio 141
 Lončar, Sanja 72, 80
 Lozica, Ivan 38-9, 41

LJ

Ljubavac, Šimun 122

M

MacDonald, Sharon 155
 Mahmud-paša 122-3
 Malbaša, N. 108
 Malinowski, Bronislaw 36, 40-1
 Maluckov, Mirjana 93, 96
 Maraković, Nikolina 130-1
 Marić, Drago 67-8
 Marić, Marko 67
 Marijanović, Brunislav 63, 69
 Marjanović, Vesna 93, 160
 Marković, Mirko 55, 62
 Maseland, Robbert 87
 Mataković, Hrvoje 8, 116
 Matić, Miloš 81, 83, 86-7, 161
 Maupas, Petar Dujam 66

Majarević, Željko 95
 Mayhew, Tea 131
 Medini, Julijan 131
 Mesić, Milan 23, 33
 Mihovilović, Miro 20
 Miklošević, Željka 110-2
 Miletić, Željko 54, 62
 Milutinović, Kosta 131
 Miljković, Vanja 106
 Mirošević, Lena 159-60
 Mitrofanović, Georgije 60
 Moore, Jerry D. 37, 41
 Mumford, Lewis 150
 Muraj, Aleksandra 71, 80

N

Najbar-Agičić, Magdalena 114
 Nani, G. B. 122-3
 Naumović, Slobodan 84, 88, 90, 94, 97
 Nazor, Ante 130
 Nemeč, Krešimir 114, 131
 Nikolić, Tamara 72, 74-5, 80
 Norbeck, Edward 37, 41
 Novaković, Mihovil 66-7
 Novaković, Petar (Pjer) 67
 Novaković, Petar (stari) 66

O

Obad, Stijepo 65-68
 Ortiz, Sutti 81, 88
 Ostojić, Ivan 62

P

Paludan-Müller, Carsten 141
 Pavković, Nikola 90, 94, 97
 Pelicarić, Andrija 66
 Pereković, Petra, 108
 Peričić, Šime 54 62
 Petrarca, Francesco 154
 Petrić, Hrvoje 161
 Petrović Leš, Tihana 36, 41, 79
 Pickett, Robert 33
 Plenča, Dušan 66, 68
 Pletenac, Tomislav 79
 Pleterski, Andrej 50, 51
 Polančec, Matija 8
 Predovan, Josip 53-62

Prenđa, Ivan 57, 62
 Pribičević, Boško 8, 19, 102, 106, 108
 Prlenda, Sandra 13, 20
 Pulišić, Vinko 56

R

Radeka, Milan 59-62
 Radenković, Ljubinko 40-1
 Radić, Antun 36, 41
 Radić, Stjepan 66
 Rajković Iveta, Marijeta 7, 14,
 20, 72-80, 130, 144, 161
 Rajter, Miroslav 8
 Ramel, Sylvie 155
 Rechner Dika, Iva 108
 Rihtman-Auguštin, Dunja 71, 80
 Rimac, Marko 69
 Rodbinić, Robert 106
 Roksandić, Drago 7-8, 11-2, 14, 27, 68, 71,
 73, 102-3, 114-5, 120, 128, 130, 131, 161
 Roland, ban 122
 Rubić, Tihana 7, 33, 162

S

Salisbury, Richard 81, 88
 Samson II., biskup 122
 Sapir, Edward 37
 Savić, Milorad 131
 Sayre, Francis B. 149
 Schneeweis, Edmund 41
 Schumpeter, Joseph 83, 88
 Schvaneveldt, Jay 22, 33
 Shaw, Bernard, 150
 Sinobad, Marko 131
 Skovran, Anika 60, 62
 Sorensen Nyberg, Ninna 22, 28, 34
 Spinoza, Baruch de 151
 Stagličić, Marija 69
 Stanojević, Gligor 131
 Starac, Alka 131
 Stergaršek, Stanko 108
 Stewart, Alex 81-2, 88
 Steyaert, Chris 88
 Suić, Mate 131
 Swedberg, Richard 83, 88

Š

Šantek, Goran Pavel 51
 Šimetin Šegvić, Filip 114
 Šimetin Šegvić, Nikolina 114
 Škarić, Olga 15, 16
 Škarić-Jurić, Tatjana 15
 Škarić-Šuljić, Ksenija 15
 Škarpa, Josip 66
 Šmitek, Zmago 49, 51
 Šobota, Goran 12
 Šola, Tomislav 8, 110, 112, 155-6, 162
 Špikić, Marko 138

T

Traljić, Seid 54, 62
 Trojanović, Simo 41
 Trošelj, Mira 44, 51
 Turković, Tin 130-1
 Turner, Terence 90, 97

U

Uglešić, Ante 103, 117, 131

V

van Praag, Mirjam 83, 88
 Vareško, Goran, 106
 Varine-Bohan, Hughes de 78, 80
 Vežić, Pavuša 131
 Vilkuna, Janne 46-7, 51
 Vinšćak, Tomo 41
 Visković, Velimir 114
 Višnjčić, Čedomir 114
 Voltaire 150-1
 Vučić, Jakov 57, 62

W

Wallace, Anthony 37, 41

Z

Zaninović, Mate 69
 Zelić, Gerasim 60
 Zeman, Maja 131
 Zinno, Bart 155
 Zlatović, Stjepan 54, 58-9, 62
 Zuccaro, Ante 56

Ova publikacija izrađena je uz pomoć Europske unije. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Sveučilišta u Zagrebu i ni na koji se način ne može smatrati da odražava gledišta Europske unije.

This publication has been produced with the assistance of the European Union. The contents of this publication are the sole responsibility of University of Zagreb and do not necessarily reflect the views of the European Union.

Europsku uniju čini 28 država članica koje su odlučile postupno povezivati svoja znanja, resurse i sudbine. Zajednički su tijekom razdoblja proširenja u 50 godina izgradile zonu stabilnosti, demokracije i održivog razvoja, održavajući pritom kulturalnu raznolikost, toleranciju i osobne slobode. Europska unija svoja postignuća i svoje vrijednosti također dijeli i sa zemljama i ljudima izvan njezinih granica.

KULA JANKOVIĆA
SPOMENIK KULTURE – POKRETAČ ODRŽIVOG RAZVOJA RAVNIH KOTARA
Baština, interkulturalizam i revitalizacija
Zbornik radova

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Tibor i partner d.o.o.

Grafički urednik
Nenad B. Kunštek

Lektura
Krunoslava Paripović, prof.

Naslovnica
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2014.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 883877.

Ova knjiga tiskana je sredstvima projekta "Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region" koji je sufinancirala Europska unija.

Zbornik radova *KULA JANKOVIĆA: SPOMENIK KULTURE – POKRETAČ ODRŽIVOG RAZVOJA RAVNIH KOTARA. Baština, interkulturalizam i revitalizacija* deveti je svezak biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i internkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuju ga zajednički Centar i Plejada.

Tekstovi koje objelodanjujemo u ovom zborniku izvorno su nastali kao produkti sudjelovanja njihovih autora u različitim aktivnostima projekta *Kula Jankovića: spomenik kulture, pokretač održivog razvoja Ravni kotara (Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region)*. Riječ je o projektu koji je na temelju aplikacije Sveučilišta u Zagrebu odobrila Europska komisija iz sredstava svojega programa „Preparatory actions for preserving and restoring cultural heritage in conflict areas in the Western Balkans for the year 2010“. Projekt je postao moguć nakon višegodišnjih uspješno realiziranih inicijativa u vezi s obnovom i revitalizacijom Kule Stojana Jankovića u Islamu Grčkom u suradnji s njezinim vlasnicima, potomcima književnika Vladana Desnice, od 2005. do 2011. godine. Ove su inicijative redovito poticale s Filozofskog fakulteta u Zagrebu (Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti itd.), a napose u vezi s *Desničnim susretima. Programom društveno-humanističkih i kulturoloških istraživanja*, posvećenih književniku Vladanu Desnici, baštiniku Kule...

U završnoj fazi rada na Projektu, u svibnju i početkom lipnja 2014. godine, na području Ravni kotara održane su tri aktivnosti/radionice koje su rezultirale i objavom ovoga zbornika, a koje su tematizirale pitanja tradicijske kulture, njezine revitalizacije i korištenja u suvremenosti, turističkih i kulturnih resursa i potencijala ovog područja, izazova suprotstavljenih predodžbi o kulturnoj baštini i sl.

(Iz Predgovora)